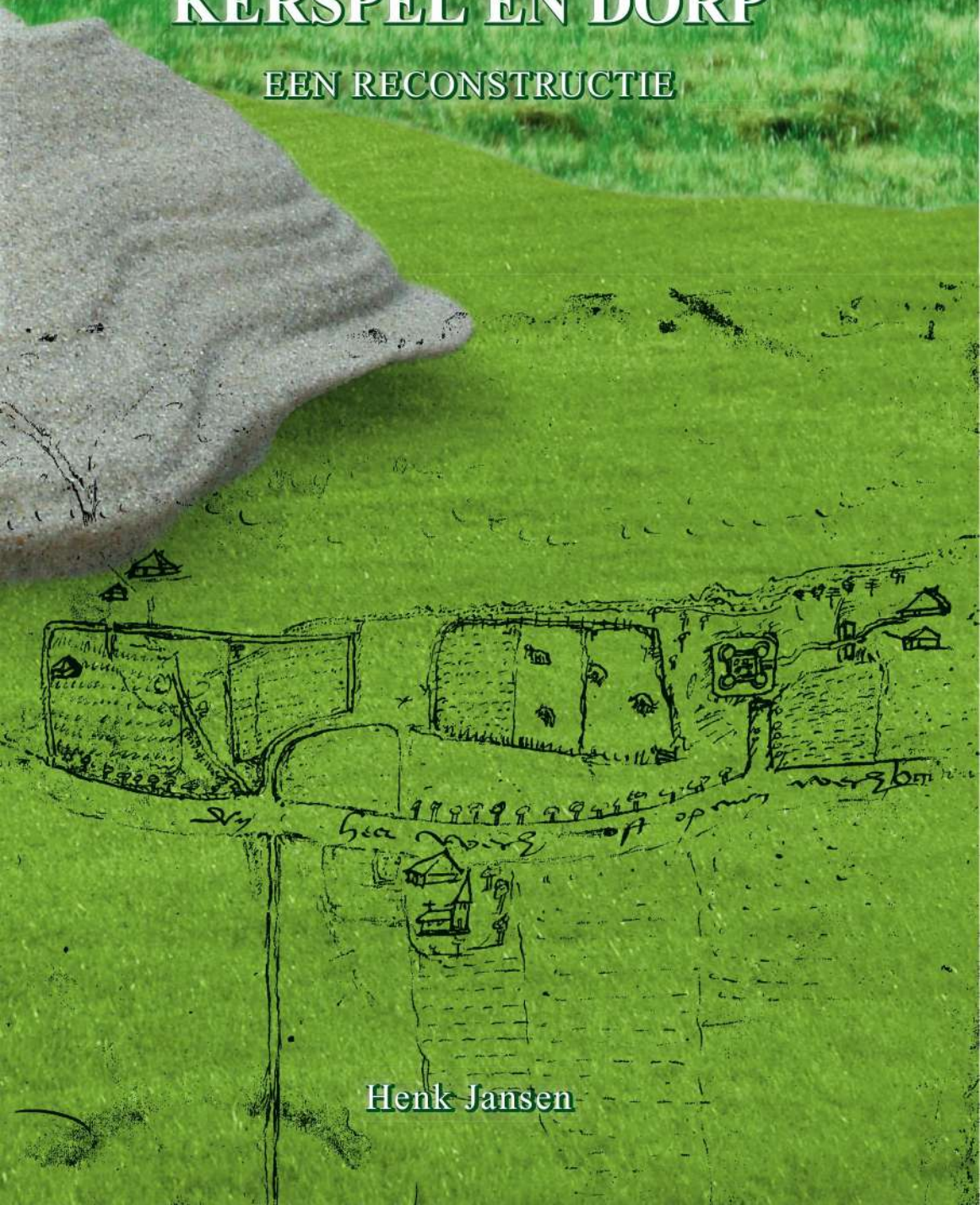

OUD-WOLFHEZE, KERSPEL EN DORP

EEN RECONSTRUCTIE

Henk Jansen

OUD-WOLFHEZE, KERSPEL EN DORP

EEN RECONSTRUCTIE

ISBN 978-90-9023622-3
NUR 684

Uit dit werk mag - met bronvermelding - vrijelijk worden geciteerd.
De foto's in dit werk zijn - tenzij anders vermeld - gemaakt door de auteur.
Grafische uitvoering door Nauta en Haagen bv, Oss.

VOORWOORD

Tot dusver ontbreekt samenhangend onderzoek naar de nederzetting, de kerk, de parochie en de parochianen van Oud-Wolfheze.

Vanaf 1893 zijn er enkele incidentele studies gedaan.

Het eerste gepubliceerde onderzoek naar de kerk is dat van Ir. H.J.H. Groneman uit 1893. Zijn veldstudie staat aan de basis van onze huidige kennis over het gebouw. Echter, alle nieuwe kennis leidt onvermijdelijk tot nieuwe vragen. Zo ook hier. Een aantal daarvan is behandeld in mijn oriënterend onderzoek *De kerk van oud-Wolfheze ca. 1000 -1624* van voorjaar 2005.

E.J. Demoed beschrijft kerk en dorp in zijn werk *Van een groene zoom aan een vaal kleed* (ca. 1950). Zijn werk heeft de basis gelegd voor de geschiedschrijving van de gemeente Renkum en is een belangrijke bron voor latere onderzoekers. Het is door zijn opzet vrij globaal.

J.P.H.T. Michiels (1995) geeft in *Oud Wolfheze. De geschiedenis van een dorp aan de Veluwezoom* een snelle scan van de kerk, hof Wolfheze en het wildforstergoed.

Het Amsterdams Archeologisch Centrum van de Universiteit van Amsterdam (AAC) heeft fasegewijs een inventariserend veldonderzoek gedaan naar de kerk en zijn directe omgeving, het Stratus Rondeel en de daarbij liggende landweer, dat onlangs is beëindigd.

Sedert 2001 houd ik mij bezig met het middeleeuwse Wolfheze. Het onderzoek heeft geleid tot de uitgave van het al genoemde oriënterende onderzoek en tot enkele artikelen in *Schoutambt en Heerlijkheid*, een uitgave van de Stichting voor Heemkunde in de Gemeente Renkum.

Dit werk is een bijdrage aan de geschiedschrijving van Oud-Wolfheze. Het behandelt de periode tussen de jaren 1000 en 1625.

Ik heb gekozen voor het jaar 1000 als startpunt voor dit werk om redenen die te maken hebben met de kerstening van en de kerkbouw langs de zuidelijke Veluwezoom.

De keuze voor het jaar 1625 als eindpunt van dit werk ligt om twee redenen voor de hand. De eerste is dat de kerk - het oude Wolfheze is eerst en vooral bekend geworden door de kerk van hof Wolfheze - in 1624 is gesloopt.

De andere is dat dit gebied daarna nagenoeg is ontvolkt - alhoewel die ontvolking mogelijk wel iets eerder in de tijd al is begonnen - en als het ware "aan de natuur is teruggegeven".

Weliswaar draagt dit werk nieuwe kennis en inzichten aan, veel is nog onbekend of onduidelijk gebleven. Daar waar dat het geval was heb ik geprobeerd theorieën, alternatieven of beredeneerde veronderstellingen op te zetten die latere onderzoekers ten dienste zouden kunnen zijn.

Zonder twijfel kan - en zal - nieuw materiaal, in confrontatie met reeds bestaande inzichten, leiden tot anders gerichte vragen en nieuwe, betere inzichten.

In dit verband moet ik de lezer er op attent maken dat dit werk in productie is gegeven voordat het AAC zijn eindverslag heeft gepubliceerd.

Tot slot enkele woorden van dank en waardering.

Allereerst aan de medewerkers van de Gelderland Bibliotheek te Arnhem voor hun tips en altijd vriendelijke en efficiënte hulpvaardigheid.

Ook de medewerkers van het Gelders Archief te Arnhem dank ik voor hun hulp.

Mijn broer Dick Jansen in Renkum heeft mij met zijn inspirerende opmerkingen en kennis van het gebied erg geholpen.

En, last but not least, mijn vrouw, Ad Koole.

Dank voor je geduld als ik weer eens allerlei hypothesen ventileerde, doorbraken aankondigde of mijn teleurstelling uitte als die juist achterwege bleven.

Oss, winter 2007/2008.

Henk Jansen

INHOUD

Begripsbepalingen

1. Notities vooraf
 - Gebied en bewoning. Grondeigenaren. De naam Wolfheze. Ridderlijke Duitse Orde. Het wildforstergoed.
2. Kerspel en nederzetting
 1. Parochie
 2. Nederzetting
 - Agrarische samenleving. Kruispunt van wegen. Beek en sprengen. Rondeel en landweer. Bevolkingsomvang. Sociale structuur. Kerkelijk leven. Netwerken. Vetes. Oorlogen en geruchten van oorlogen.
3. Waarom een kerk in Wolfheze?
 1. Inleiding
 2. Confrontatie heidendom-christendom
 3. Ontwikkeling van de kerk
 - Bouwheer. Bouw. Bouwjaar. Bouwer. Gebouw.
4. Oorsprong en ontwikkeling
5. Gebruik van kerk en kerkhof
6. Organisatie en beheer van de kerk
 1. Leenheer, leenmannen
 2. Kerkfunctionarissen
 - Pastors. Kusters.
 3. Vermogen en inkomen
 4. Dochterkerk
 5. Kapellen
 6. Bisdom Utrecht en gereformeerde classis
7. Betekenis van het dorp
 1. Inleiding
 2. Akkerbouw, veeteelt, huisvlijt, handel
8. Ondergang van dorp en kerk
 1. Tekenen van verval
 2. De ondergang
9. Postscriptum

Belangrijkste bronnen

ENKELE BEGRIPSBEPALINGEN

Het dorp Oud-Wolfheze

In dit werk wordt onder Oud-Wolfheze verstaan het stroomgebied van de Papiermolenbeek vanaf zijn bron of sprengkop tot aan de gronden van de boerderij De Kabeljauw.

De oorsprong van de beek ligt in de destijds moerassige gebieden ten oosten van Hotel Wolfheze, de Swarte Colck genoemd. De Kabeljauw bevindt zich ten westen van Laag-Wolfheze, zie de topografische kaart 40 A. Omdat er geen bewijs is dat er ooit een (papier) molen aan deze beek heeft gestaan wordt de beek in dit werk de Zwarte Kolkbeek genoemd.

Hof Wolfheze

De hof van Wolfheze is een deel van het dorp en wel het meest westelijke deel. De hof wordt in het oosten begrensd door het wildforstergoed, in het westen door Rondeel en landweer, in het noorden door de heerwech en in het zuiden door de Zwarte Kolkbeek.

Op de Proceskaart wordt het gebied van de hof weergegeven.

De parochie Oud-Wolfheze

Het kerspel Wolfheze wordt beschreven in hoofdstuk 2.

Vanaf medio 16^e eeuw wordt de naam Wolfheze in de kerspelaanduidingen minder vaak en minder prominent gebruikt. Desondanks blijft in dit werk de oude parochienaam gehanteerd.

UITSNEDE VAN TOPOGRAFISCHE KAART 40A MET DAAROP AANGEGEVEN DE BELANGRIJKSTE IN DIT WERK VOORKOMENDE VELD- EN BOUWERKEN

① KERK HEELSUM	⑦ WILDFORSTER HOEVE
② BEEKOVERGANG NOORDZUIDWEG	⑧ ZWARTE KOLK
③ LANDWEER	⑨ KASTEEL DOORWERTH
④ RONDEEL	⑩ LOCATIE KAPEL DOORWERTH
⑤ KOUSEN HUISJE	⑪ KERK OOSTERBEEK
⑥ LOCATIE RUIÑE WOLFHEZER KERK	

Veluwezoom

Tenzij anders vermeld wordt met *Veluwezoom* bedoeld de zuidzijde van de Veluwe tussen Arnhem en Wageningen. Praktisch gesproken gaat het vooral om het gehele zuidelijke gebied van de Gemeente Renkum.

Kerk en kapel

Snel gezegd is een kapel (capella) een plaats om te bidden, maar zonder de rechten van een parochiekerk. Een parochiekerk (ecclesia) is een plek waar de sacramenten mogen worden bediend. Sporadisch is een kapel groter, mooier dan een kerk.

Tijdsindeling

De Middeleeuwen beslaan de periode tussen de jaren 500 en 1500 en worden globaal onderverdeeld in de volgende tijdvakken:

Vroeg	500 – 800
Vol	800 – 1300
Laat	1300 – 1500

Vanaf 1500 wordt gesproken van de Nieuwe Tijd.

De eerstbekende vermelding van Wolfheze in de archieven dateert uit 1333.

1. NOTITIES VOORAF

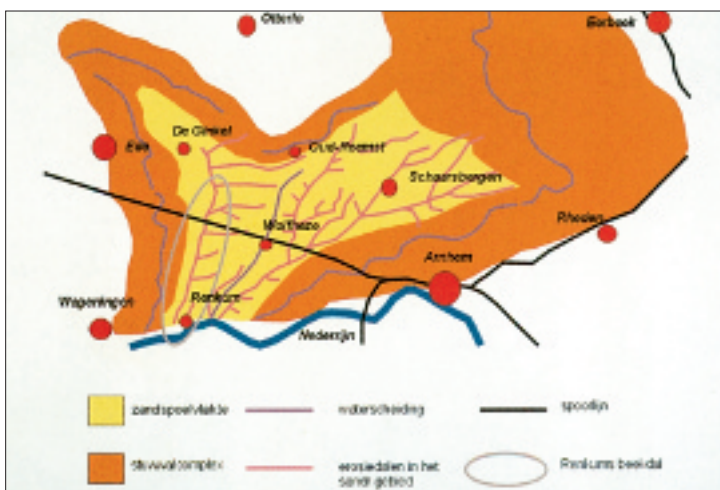
Gebied en bewoning

Het gebied is altijd een aantrekkelijke habitat geweest voor mens en dier.

- Prehistorie

Uit de prehistorie dateren de grafheuvels in Oud -Wolfheze. Niet alle grafheuvels zijn nu nog in het veld waarneembaar: flora en fauna hebben hun tol geëist. Maar ook de mens heeft zich niet onbetuigd gelaten: de grafheuvels onderaan de Heelsumse weg zijn - waarschijnlijk bij de aanleg van de snelweg A50 - verdwenen. Anderen zijn verstoord dan wel vernield door "schatzoekers".

Het merendeel van de nu bekende tumuli ligt ten noorden van de Zwarte Kolkbeek, d.w.z. op de zuidhelling van de sandr¹, waar men het best van de zon kan profiteren. Twee tumuli liggen aan de zuidkant van de beek, iets ten oosten van hotel Wolfheze, nabij de Bilderberglaan.

SANDR EN STUWWAL

De schets toont de lokatie van Oud-Wolfheze op de zuidgrens van de sandr. De spoelzandvlakte wordt daar begrensd door het beekdal en aan de zuidzijde van het beekdal verrijst de stuwwal.

Bron: Nieuwsbrief Zuid-Veluwse beken, januari 2003 nr. 1, Waterschap Vallei Eem.

- Romeinse Tijd

Zeer waarschijnlijk zijn de Romeinen actief geweest in het gebied, al was het maar om er te jagen, hout te kappen, te patrouilleren of om handel te drijven met de bevolking. Maar er is géén bewijs dat ze zich in Oud - Wolfheze of omgeving (semi-)permanent zouden hebben gevestigd. Desondanks is de bevolking zeker beïnvloed geweest door de Romeinen, b.v. in het gebruik van werktuigen.

- Laatheidense - vroegchristelijke tijd

Het gebied is in deze periode - en wellicht al eerder - bewoond².

Bewijs komt uit een archeologisch onderzoek dat de Oosterbeekse ingenieur Groneman in 1893 deed naar de Wolfhezer kerk. Als de verschillende door hem gedateerde voorwerpen - 21 in totaal - in tijdvakken worden gerubriceerd ontstaat het volgende beeld:

DATERING	VOORWERPEN (1)	BIJDRAGE TIJDVAK	CUMULATIEF
Prehistorie en Romeinse tijd	59 17,18, 48	4 vondsten = 19%	19%
8 ^e – 10 ^e eeuw 9 ^e – 10 ^e eeuw > 10 ^e eeuw ca. jaar 1000 7 ^e – 12 ^e eeuw	47a 31 53 1 33, 37	6 vondsten = 29%	48%
11 ^e – 13 ^e eeuw 14 ^e – 15 ^e eeuw Middeleeuwen	36, 54 38, 39, 40, 41 18a, 18b, 47b	9 vondsten = 43%	90%
Latere tijd Begin 17 ^e eeuw	56 60	2 vondsten = 10%	100%

(1) Vondstnummering door Groneman.

Bijna 50% van de vondsten dateert van vòòr het jaar 1000. Dat is, mede gelet op de factor tijd, een hoge score. Daarnaast valt op dat negen van deze dateringen huishoudelijke gebruiksvoorwerpen (33, 36, 37, 38-41, 47a, 47b) betreffen en één ervan een sieraad (31) is. Holwerda meldt op 02-09-1904 en 03-10-1904 de vondst van enig vaatwerk *onder de bouwvallen van het kapelletje op de Wolfhezensche hei* dat hij dateert op *niet vroeger dan de achtste of negende eeuw*. In zijn verslag vermeldt hij ook dat anderen soortgelijk vaatwerk hebben gevonden in enkele grafheuvels ten noorden van de kerkruïne. Heidinga vindt een munt vermoedelijk uit de 12^e eeuw, blijkens de Veluwepost van 19-07-2002, pag. 23. Opvallend is dat Groneman geen melding maakt van muntvondsten en dat lijkt vreemd, weinig, voor (het gebied van) een kerkruïne.

Het heeft er dus alle schijn van dat de plek waar de kerk is gebouwd reeds voor het jaar 1000 in gebruik is geweest.

Grondeigenaren

Onbekend is wie tot in de Late Middeleeuwen de eigenaren zijn van het gebied van Wolfheze. Vermoedelijk heeft het behoord aan het bekende geslacht Hamaland. Deze familie heeft in de Vroege en het eerste deel van de Volle Middeleeuwen uitgebreide goederen en rechten in de noordelijke Lage Landen. Heidinga vermoedt dat (o.a) de gehele Veluwe aan Hamaland heeft behoord, althans tot aan de 10^e eeuw.

Voor wat de Veluwezoom betreft is het zeker dat Renkum (of een deel ervan) er toe heeft behoord en waarschijnlijk ook het gebied van de Duno-schans. Volgens Verkerk is de Oosterbeekse hoeve de Dusinckhof van de heren van Gelre wellicht te identificeren met het oorspronkelijke bezit van Adela van Hamaland, het latere landgoed de Duno. Zegt Heidinga dat het zwaartepunt van Hamaland's Veluwse goederen in de 10^e eeuw langs de Veluwezoom heeft gelegen, Stern meent dat in de 11^e eeuw in het zuidelijke deel van de Veluwe de meeste allodiale goederen van de familie liggen.

Omstreeks het jaar 1000 is Adela van Hamaland de meest op de voorgrond tredende figuur in haar familie als ook op de Veluwe en in de Achterhoek. Zij wordt door sommige auteurs aangeduid als *gravin* of *gravin van Hamaland*, vaker wordt zij genoemd zonder enige titulatuur.

De mannen rondom Adela hebben grafelijke rechten op de Veluwe. Haar eerste man Immed wordt door verschillende schrijvers verschillend betiteld: *graaf in Renkum*, *graaf in het Utrechtse bisdom*, *graaf op de Veluwe* en *graaf langs de Veluwezoom*, *graaf van Teisterbant en Renkum of Redichem*.

Haar oudste zoon Dirk wordt genoemd *graaf langs de Veluwezoom* en haar tweede echtgenoot, Balderik, is volgens Heidinga *graaf van Veluwe* geweest.

Heidinga zegt dat Meinwerc, Adela's tweede zoon, ook *graaf van Veluwe* is geweest.

Deze Meinwerc is bisschop van Paderborn geweest (1009 -1036). Van Winter meent dat onder zijn invloed *in de winter van 1026/1027 Bernold tot bisschop van Utrecht (werd) benoemd, die naar ik vermoed de hofkapelaan van Meinwercs moeder Adela in Oosterbeek was*³.

Adela overlijdt rond 1020. Daarna vallen - onder onbekende omstandigheden - delen van het reeds geruime tijd afkalvende familiale goederenbestand toe aan de Veluwe, het bisdom Utrecht. Dat beleent de Veluwe aan de hertogen van Brabant en deze geven het gebied - zonder eerst de bisschop te informeren - in achterleen aan de graven van Gelre. Als de Brabantse hertog in 1185 niet naar de bisschop in Utrecht komt om het Veluwse leen te verheffen wordt het verbeurd verklaard. Het gevolg is een reeks van verwickelingen, inclusief strijd tussen Gelre en Holland.

Doorwerth en een deel van Oosterbeek maken geen deel uit van deze beleningen. In 1203 staat Otto van Gelre zijn allodium in Oosterbeek dat hij in leen heeft, af aan Hendrik van Brabant. In de 14^e eeuw wordt gesproken over *dleen van Meghen van Oosterbeke met den berghe ende met sinen toebehoirten*⁴.

Op 17 maart 1311 leent de Utrechtse bisschop de Veluwe en andere goederen aan de graaf van Gelre, waardoor deze dus van achterleenman wordt "opgewaarderd" tot leenman⁵. De reden voor deze verandering is dat *die hertoch van Brabant sijn leen dairaeu versuympt heeft*⁶. Delen van de Veluwe vallen aanvankelijk niet onder de graven en hertogen van Gelre. Het halve gericht te Oosterbeek wordt op 18 maart 1342 door hertog Reinald aangekocht.

De naam Wolfheze

De oudheid en de oorsprong van de naam zijn onbekend. In deze paragraaf worden daarover enkele opmerkingen gemaakt en worden notities gemaakt bij de overheersende mening dat de naam verwijst naar het dier, waarvan er vele in Wolfheze zouden zijn geweest en het woord *heze*, dat zou staan voor struikgewas, geboomte.

• Oudheid

Het gebied van Oud-Wolfheze is al in de 8^e eeuw bewoond, heeft vanaf de 11^e eeuw een stenen kerk, maar de naam komt pas voor het eerst voor in een archiefstuk uit 1333.

Heel anders is dat met enkele omliggende plaatsen, die al in vroeg-christelijke tijden worden genoemd: Oosterbeek in 834, Arnhem vóór 893, Seelbeek in 893 en Renkum in 970 en 996.

Omdat a) het gebied van Oud - Wolfheze al in de 8^e eeuw is bewoond en b) omliggende plaatsen al in de 9^e en 10^e eeuw in archiefstukken voorkomen, kan worden verondersteld dat de naam Wolfheze uit vroegchristelijke tijden of eerder dateert.

Een andere redenering ondersteunt deze aanname:

In de 9^e eeuw is of wordt de bevolking, althans de sociale top ervan, gekerstend. Volgens Timmers is de wolf in de Middeleeuwen bij christenen bepaald niet geliefd. Hij wijst op Johannes 10:11, 12 waar Jezus als goede herder zijn kudde beschermt tegen de wolf, en zegt

dat Christus de satan vergelijkt met een wolf: als de huurling de wolf ziet komen om de schapen te roven, laat hij zijn kudde in de steek en vlucht. De wolf is het symbool van allerlei ondeugden: van de toorn, want hij is prikkelbaar, van de vraat- en roofzucht, van de ketterij, die de kerk van haar schapen berooft⁷.

Als christenen de naam Wolfheze niet zouden hebben bedacht voor hun woonplek, moet de naam van de vóórchristelijke - de Germaanse - tijd dateren. Tenzij zij de naam hebben gebruikt als aanduiding voor een gevaarlijk, “heidens” oord in de omgeving. Bij de ongekerstende Germanen en de vroege christenen wordt de wolf vereerd, totdat Karel de Grote zijn strijd tegen de heidenen combineert met de strijd tegen de wolf. In de Vroege Middeleeuwen beelden christelijke heiligen de heidense demonen vaak uit als wolven. Paus Gelasius (1118-1119) verbiedt de *luperkalen* (wolfeesten), die nog niet geheel buiten gebruik zijn gesteld. In de reformatie periode wordt de tegenstelling schaap - wolf weer actueel. De katholieken zijn de schapen die zich bedreigd voelen door de protestanten, de wolven.

Tenslotte wordt in dit verband gewezen op wat Van Slichtenhorst opmerkt over hees-namen. Hij zegt dat deze, waaronder Heesch (N.B.), *hun afkomst schynen gehaelt te hebben van den Af-god Hees, welken die Fransse (Frankische) en Duytssers (Germaanse) in de Heydensse tijden met groote eerbiedigheyd plaghten te vyeren, ende sijn outer met menschen bloed te besprengnen. Te meer, vermits onse voorouders, na de leer van Tacitus en andere Schrijvers, de wouden voor hunnen Afgoden hadden geheylight, noch de zelve in kerken maer in de eenzaeme bossen aanbaden; ende over zulx niet onwaerschijnlijk en is, den Afgod Hees in het dorp Hees te sijn ge-eerd geweest, daer men voor zeker weet wel eer een dick bos gestaen te hebben.*

Hij bedoelt hoogstwaarschijnlijk de god Hesus of Esus.

- **Herkomst**

Heldring, Oltmans, Demoed, van Dolderen en Erkens menen dat wolf in Wolfheze verwijst naar het dier, maar Michiels en Van Berkel denken dat wolf ook een persoon kan betreffen.

Al deze schrijvers menen dat hees betekent struikgewas, kreupelhout en géén van hen behandelt de samenvoeging van de beide delen in één plaatsnaam. Niet alleen gaan zij dus voorbij aan hees als heidense god, ook laten zij onbesproken dat het wel vreemd is dat - waar hees in hun opvatting voor geboomte, struikgewas staat - er zo weinig hees-namen op de Veluwe voorkomen.

Om enige ordening aan te brengen in de verschillende mogelijkheden worden de volgende stellingen doorgenomen:

- > Wolfheze is naar het dier genoemd
- > Wolfheze is naar een persoon genoemd
- > Hees betekent struikgewas

en worden notities geplaatst bij de combinatie van wolf en hees in de plaatsnaam Wolfheze.

- > Wolfheze: hees van de wolf?

Het dier komt voor als *wolf* in het oud- en nieuwhoogduits, het oudsaksisch en het oudfries, als *wulf* in het oudsaksisch en angelsaksisch, als *ulfr* in het oudnederlands, en als *wulfs* in het gotisch. Ook wordt wel gezegd dat wolf afstamt van het oudgotische werkwoord *vilvan* (roven).

Nu is het in Nederland altijd ongebruikelijk geweest plaats en te noemen naar de namen van in het wild levende dieren. Van de ca. 5500 door Van Berkel onderzochte plaatsnamen is slechts bijna 0,5% met enige mate van zekerheid op een wild dier terug te voeren. De frequentie van het gebruik van wolf als diernaam is bij hem vrijwel 0%, en de verwijzing naar wolven in Veluwe plaatsnamen komt bij Van Berkel niet voor. Enkele keren merkt hij op dat wolf in een plaatsnaam zowel op het dier als op een persoon kan wijzen. Otten meent dat de meeste Veluwe wolf-namen herinneren aan het dier. Hij noemt Wolfsdel, Wolfsheg, Wolfskuil en Wolfswaard, namen die Van Berkel niet opneemt.

Hoe dan ook, het is opmerkelijk dat er relatief zo weinig wolf-namen op de Veluwe voorkomen.

Enkele van de genoemde schrijvers menen dat in het gebied van Wolfheze grote roedels wolven zijn geweest. Zo zegt Heldring dat de bossen van Wolfheze door *tallooze wolven* bewoond zijn, en van de Poll⁸ spreekt over een *ware landplaag*.

Ecologisch bezien kan dat niet⁹.

De wolf is een hardnekkige jager die zijn prooi over vele tientallen - tot soms wel 100 - kilometers achtervolgt. In gebieden waar de prooien verspreid zijn, kan het territorium van de wolf 400 km² bedragen.

Om de veronderstelde grote wolfpopulatie in Wolfheze te voeden, zou in het gebied langdurig méér wildprooi moeten zijn geweest dan elders op de Veluwe, maar dat kan alleen maar uiterst incidenteel en kortdurend zijn voorgekomen. De roedels bij Wolfheze zouden zich dus vooral hebben moeten voeden met huisdieren, maar dat leidt tot de bizarre consequenties dat:

- de zeer weinige, arme Wolfhezer zandboeren méér onbeschermde vee moeten hebben gehad en beter in staat moeten zijn geweest hun levende have op peil te houden - ondanks de wolven - dan boeren elders op de Veluwe.
- de veestapel (zeer) omvangrijk moet zijn geweest.
- de wolf in het gebied van Wolfheze veel minder concurrentie moet hebben gehad van andere vleeseters dan elders op de Veluwe.

De wolfdichtheid op de Veluwe kan door de tijden heen niet hoog zijn geweest, al kunnen er incidenteel relatief veel wolven zijn geweest. In de 1970-er jaren is een plan ontwikkeld om het dier te herintroduceren op de Veluwe, samen met de lynx, op grond van de berekening dat 67 wolven zich er in leven zouden kunnen houden, mits de jacht op prooidieren zou worden gestopt. Het plan is niet uitgevoerd, maar de berekening zegt iets over de ratio's tussen gebiedsoppervlak, beschikbare prooi en competitie om de prooi: één wolf per ca. 30 km², mits er voldoende prooi is, in een gebied overigens dat veel intensiever wordt gebruikt en minder prooi heeft dan 1000 jaar geleden¹⁰.

De gezonde wolf mijdt de mens, maar leeft blijkens recente studies in toenemende mate ook dicht bij de mens¹¹. Het dier is incidenteel gevaarlijk, b.v. in bijzonder strenge winters, of in tijden van de pest, als er, vooral in de steden, een lijkklucht hangt. In de Late Middeleeuwen krijgt het dier hondsdelheid, waardoor het zeer agressief wordt en de mens kan verwonden¹². De onbehandelde bijtewond leidt bij de mens binnen enkele dagen na het begin van de ziekte tot de dood.

De wolvenjachten die vanaf de Late Middeleeuwen tot in de 18^e eeuw zijn gehouden, zijn vrijwel alle onnodig om het veronderstelde gevaar van het dier te beperken. Heel vaak leveren de drijfjachten niets of weinig op¹³. Vaak worden ze gehouden om het vermaak en omdat de (geloofde) huid van het dier gewild is voor de vervaardiging van trommelvellen en

handschoenen. Op het platteland neemt de angst voor het dier mythische vormen aan. Zelfs Oltmans ontkomt er anno 1923 niet aan. Soms is men bang de naam van het dier uit te spreken, en zo ontstaat het gezegde “als men van den wolf spreekt, dan ziet men al zijn staart”.

Ondanks al deze overwegingen kan de naam Wolfheze verwijzen naar het dier.

Maar, als dat zo is, dan juist omdat er zo weinig van waren in het gebied. Immers, een naam dient ter onderscheiding, en hoe zou dat mogelijk zijn als het gebied vergeven is van de wolven?

> Wolfheze: hees van De Wolf?

Michiels en Van Berkel menen dat wolf ook een persoon kan betreffen.

De vernoeming van personen in plaatsnamen is in Nederland steeds gebruikelijk geweest, ca. 10% van de door Van Berkel onderzochte plaatsnamen. Dit, gevoegd bij de onzekerheid dat Wolfheze naar het dier is vernoemd, leidt tot de gedachte dat Wolfheze naar een persoon kan zijn genoemd. Welke persoon? De missionaris Wulfram (ca. 647-704 of 720)? Hij was in deze contreien, en kon zijn (Germaanse!) naam nog dragen, want Karel de Grote had het nog niet kunnen verbieden.

> Hees, heze

Over het hees in de naam Wolfheze zijn de verschillende schrijvers het eens: het moet jong beukenbos, later struikgewas, kreupelhout hebben betekend.

Hees is waarschijnlijk afkomstig van het Germaanse *hasi*, en is een lastig woord. Van Veen¹⁴ somt enkele hees-varianten op, maar zegt dat het verband ertussen niet duidelijk is. Van het woord *heester* zegt hij dat het eerste lid *heisi* is in oudhoogduits, *hese* in oudengels, *hesi* en *hezia* (beide betekend kreupelhout) in oudnederlands. De beide laatste zijn volgens hem verwant met middeleeuwslatijn *hesa*, *hesia* en *haesia*, die alle drie omheining, omheind bos en kreupelhout betekenen.

Is er verwantschap tussen hees en heide? Het oudsaksische woord *hetha* is heide, middelnederlands *heide*, *hede* en in oudengels *hæð* (engels *heath*). Het Nederlandse heet ligt dicht bij *hetha* en *heath*. Hees(ch)-namen komen weinig voor in Nederland ($\leq 1\%$ bij Van Berkel).

Hoe dan ook, het woord hees is - evenals wolf - afkomstig uit Germaanse tijden.

Maar vreemd is dat er op de Veluwe - gegeven de betekenissen van het woord hees - zo weinig hees-namen zijn geweest.

Omdat het niet zeker is dat hees in Wolfheze struikgewas betekent, komt een andere veronderstelling in beeld. Is het een verbastering van het oudsaksische woord *hes* (*hers*), paard? Het paard was een voor Germanen heilig dier, de verering ervan had met vruchtbaarheid te maken, en het paard is het offerdier voor Wodan.

> De combinatie wolf en hees

Een plaats- of streeknaam dient om onderscheid aan te brengen met de omgeving. Daarbij zal vaak gelden dat niet het gewone, maar het bijzondere de aandacht trekt. Als hees = struikgewas in de naam Wolfheze, moet wolf het onderscheidende deel zijn van de naam. Als wolf het dier is, dan moet direct een voorwaarde worden verbonden aan de combinatie: er moeten weinig wolven zijn geweest, veeleer een enkele eenzame wolf.

Ulf-hithi - schuilplaats van een wolf - zou dan een voorloper van Wolfheze kunnen zijn.

Is wolfechter een persoon, dan zijn in de veldnaam Wolfheze zijn erfen huis de onderscheidende elementen, en hees kan dan omheining betekenen. Opnieuw geldt: er zijn alleen maar redeneringen.

En veronderstellingen, zoals:

Kan de naam een verbastering zijn van *Wolf's es*, het bouwland van Wolf, Wulf, Ulf? (*es* = *esc* = *aski*, Germaans) of een combinatie zijn van *wold* (oudnederlands voor moerassig bos) en *fahsa* (taae grassoort)? Dichtbij ulf ligt *ulve*, *hulf* en *hulfr* voor resp. een verdwenen boomsoort, steekpalm en hulst, kan de naam Wolfheze daarop terug te voeren zijn?

Wolfshaister? *Haister*: menigte van *heysters*, *eyken*, *struycken* (vergelijk Heysterbach voor Oosterbeek).

Kortom: betekent Wolfheze echt het wolvenbos?

Er pleit meer tegen dan voor: wolf kan naar een boom verwijzen, de kans dat het naar een persoon verwijst is veel groter dan dat het naar het dier verwijst en er zijn andere woorden denkbaar waarvan de naam Wolfheze kan zijn afgeleid. Hees kan ook staan voor een god, voor heide en omheining, en kan een verbastering zijn van es, hes en fahsa.

- Spellingen

Voor zover uit de archieven blijkt, zijn er sinds 1333 geen wezenlijke veranderingen in de naam van het dorp geweest¹⁵:

Wulfhesen	Wolffhezen
wolfhees	<i>Wolffhees</i>
Wolffsheesen	<i>W^olffsheescon</i>
Wolthoelsom	Wolffhesen
Wolfhezen	Wolfheze

DORPSNAMEN DOOR DE EEUWEN

Het is echter niet bij voorbaat uitgesloten dat Wolfheze in nog vroegere tijden een andere benaming heeft gehad. Kan Wolfhartum een “voorloper-naam” van Wolfheze zijn?

Har of *hart* staat voor harde zandgrond, heide. *Um* of *heem*, *hem* staat nogal eens aan het einde van een nederzettingnaam (Arnhem, Heelsum, Renkum, Bennekom).

De Ridderlijke Duitse Orde Balijs van Utrecht (RDO)¹⁶

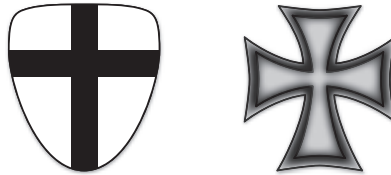
Hof Wolfheze is lange tijd een leenbezit geweest van de RDO.

De RDO is een broederschap - voluit genaamd *Broeders van het hospitaal van onze Lieve Vrouwe der Duitsers* - die tijdens de 3^e kruistocht (1189-1192) in Palestina wordt opgericht als, naar de overlevering, onder het zeil van een koggeschip een veldhospitaal wordt ingericht. Hier krijgen zieke en gewonde duitstalige kruisvaarders medische verzorging en geestelijke bijstand. In 1199 wordt de hospitaalorde door de paus als militaire ridderorde erkend. Het latere huis van de orde in Acco wordt in 1291 verwoest en de orde trekt zich terug naar Europa in de aldaar verworven bezittingen die over een groot deel van Europa verspreid liggen.

Bij de belegering van Damiate in 1218 zijn veel Nederlandse kruisvaarders betrokken. Sommigen van hen raken zo onder de indruk van het werk van de orde dat zij gronden en huizen aan de orde schenken als die zich rond 1230 in Utrecht vestigt. De ridders Adolf Van den Berg en Sweder Van Dingede doen dat als eerste als zij in 1218 een landgoed bij Dieren en landerijen bij Schalkwijk schenken. Later volgen nog meer schenkingen, wellicht ook uitgelokt door de pausen, die dergelijke schenkingen als gunstig voor het zieleheil aanmerken.

Op veertien grotere landgoederen met kerken worden commanderijen ingesteld, die in 1231 worden gegroepeerd in de Balijs van Utrecht, die de hoofdzetel heeft in de stad, waar de

landcommandeur zetelt. Wellicht is de term “balije” overgenomen van de kerk die in 1265 Europa heeft ingedeeld in inzamelingsgebieden, balivia of balijen. De oudste commanderij is die van Dieren (1218).

WAPENSCHILD EN BORSTKRUIS VAN DE ORDE
Bron: Ridderlijke Duitse Orde.

Tot de bezittingen in Wolfheze behoort lange tijd geen kerk en dat is mogelijk de belangrijkste reden waarom toen en daar geen commandeurschap is gevestigd. De transacties betreffende goederen in Wolfheze zijn daarom steeds met de landcommandeur in Utrecht afgewikkeld. In 1581 zweren de Staten Philips II af en zij beschikken dan over de roomse geestelijke instellingen. De Balije mag blijven bestaan op voorwaarde dat de leden protestant worden. Dat gebeurt in 1637 en daarmee wordt de orde een wereldlijke adelscorporatie. De commanderijen raken door de reformatie in verval en worden in de 17^e en 18^e eeuw geleidelijk ontmanteld. In 1807 wordt het Duitse Huis in Utrecht door Lodewijk Napoleon geconfisqueerd, in 1809 wordt de Duitse Orde in alle staten van de Rijnbond door Napoleon opgeheven en in 1810 moet de Balije afstand doen van al haar goederen. Op 8 augustus 1815 wordt de Balije van Utrecht in ere hersteld en toegankelijk gemaakt voor een selecte groep van mannen van protestants-christelijke, adellijke huize. De Balije zet thans de charitatieve traditie uit de begintijd voort.

Het wildforstergoed¹⁷

In dit werk komt het Wolfhezer wildforstergoed ter sprake. Het heeft niet tot de parochie maar wel tot het dorp van Wolfheze behoort. Hieronder een kort exposé van een dergelijk goed.

Het wildforsterambt stamt volgens Hacke uit het Karolingische jachtrecht. De wildforsters spelen een rol bij de implementatie en handhaving van regels betreffende de jacht op grof wild in bossen en ongecultiveerde gronden, maar hun ambt kan volgens haar ouder zijn dan het jagersambt.

Zoals in hoofdstuk 1 vermeld leent de Utrechtse bisschop op 17 maart 1311 de Veluwe en andere goederen aan graaf Reinold van Gelre; het Veluwse wildforsterambt dateert uit de tijd dat Reinold zich de onbeheerde wildernissen toeëigent.

Echter, delen van de Veluwe - hoven, horige goederen, sommige buurtschappen - vallen niet onder de graaf van Gelre. Daarvan komen enkele - Putten, een deel van Oosterbeek, Velp en Hoevelaken - in de loop van de 14^e eeuw in het bezit van Gelre's graven.

Zij bedrijven de jacht en laten hun eigenhorigen de akkers bebouwen. De horigen moeten hun overschotten, d.w.z. hun oogsten minus dat wat zij voor eigen levensonderhoud nodig hebben, in de schuren van hun heer afleveren. Later, als de horigheid verdwijnt, krijgen zij de akkers tegen een jaarlijkse *tyns* in gebruik.

De wildforsters zijn vrije lieden en moeten geen andere lasten betalen dan die welke ook door edelen en steden worden betaald. Dit houdt in dat zij zijn vrijgesteld van zulke gewone diensten als b.v. de huisvesting van ruiters en knechten, de ponschatting en het maken van wegen. Wèl moeten zij de buitengewone diensten betalen, de schattingen of beden. Van Winter beschrijft het wildforsterschap als volgt: *een tamelijk ondergeschikte functie, voornamelijk*

bestaande uit toezicht op de bossen en op de wildstand, en dienst aan de graaf wanneer hij ging jagen.

Schimmelpenninck van der Oije meent dat de wildforsters *noch met schattingen, noch met beleeningen mochtenbezwaard worden, tenzij dat Ridderschap en steeden daartoe mede contribuëerden*, maar deze regeling geldt wellicht pas vanaf 1549 als de landvoogdes bij ordonnantie bepaalt dat *de wildfursters van Veluwe ten aanzien van de schattingen worden gelijkgesteld met ridderschap en steden*.

Aan de bedienaars van een wildforstergoed wordt een landgoed ter beschikking gesteld; de bediening - en daarmee het landgoed - is vervreemdbaar. De wildforsters worden geacht om op bevel van de jachtmeester, eventueel met verlating van huis of akker en ploeg, kar en paard ter beschikking te houden van vorstelijk jachtgezelschap voor het vervoer van jachtgereedschap en het geschoten of gevangen wild.

Elk wildforstergoed heeft een jachthuis. Kortom, de heer is vrijwel overal op de Veluwe verzekerd van vervoer en pension. Als vergoeding daarvoor krijgen de wildforsters landerijen in leen.

Verspreid over de Veluwe zijn meerdere *wilffursterampten*. De heer Van Middachten heeft vanaf 1340 gedurende eeuwen het *Overste Wilffurster ambt* op de Veluwe bekleed.

De wildforsterijen zijn niet alle exact geïdentificeerd en/of gelokaliseerd. Wellicht is er in de loop der eeuwen niet steeds een vast aantal geweest - enkele auteurs menen dat er twaalf zijn geweest, Van Winter telt er dertien - en er zullen ook wisselingen in het bestand zijn geweest.

Deze auteur heeft negentien wildforsterijen geteld. Echter, soms zijn wildforstergoederen gesplitst of juist samengevoegd zonder dat dit tot naamsveranderingen heeft geleid.

Het Wolfhezer wildforstergoed wordt vanaf 1366 ingericht, getuige onderstaand document.

HERVELT.

Die thienden van den Hoeweerden, met den **raedthiende** tot Hervelt, groot ende cleyn, met heuren tobehoren, woe die gelegen sijn; item **die Schaepswaeren** tot Hervelt; item tot Renwick twee **stuxken landt**, haldende omtrent vijff hont; item **dat thiendeken** in der **Hetersche straet**; item **vijff mergen landts**, gelegen tot Dryel bij Henricks huys van der Mergelinch; item uut Balgoys landt ter Nevel **4 pond alle jaer**; item **dat overstuck landts** achter Hubert des veren huys gelegen; item ongeveer een **mergen landts** op Nevelrevelt; item **die Schaepswaeren** in der Taelmont; item **20 hoener** te Meynerswick; item **den pacht** opter Praest an Kelman; an Grieten Hermans hoffstat ende an een ander hofstat; item **dat landt** dat Otto van Ommeren te hebben plach; item **dat stuck lants** tot Elden **op den Oort**; item **een halven mergen** landts in **Elderweyde**; een stuck landts, geheiten **des Greven camp**; een **stuck landts in Eldermaet** an Huessener seghe; **een wilffurstergoet** in Veluwe, tot een erflicken leen, tot Zutphenschen leenrechte, gegeven van hertog Edouard an

Arnt van der Lauwick Arntsson, a^p. 1366

BELENING VAN EEN WILDFORSTERGOED IN VELUWE AAN ARNT VAN DER LAUWICK IN 1366

In separaat onderzoek door de auteur is bewezen dat met het hier genoemde wildforstergoed de Wolfhezer wildforsterij wordt bedoeld. Bron: Register op de Leenaktenboeken uit het Vorstendom Gelre en Graafschap Zutphen. Het kwartier van Nijmegen.

NOTEN HOOFDSTUK 1

1. Sandr = zand. Aan het einde van het Saliën, 200.000-120.000 v. Chr., smelt de ijskap. Het smeltwater spoelt weg naar de lagere delen van de stuwwallen en neemt grote hoeveelheden zand en stenen mee die vlaktes vormen, sandr of spoelzandwaaier genoemd. Deelen, Schaarsbergen, Wolfheze, Heelsum en Renkum liggen op dezelfde spoelzandvlakte, waarvan het zand afkomstig is van het gebied van Deelen.
2. H.A. Heidinga, Veluwepost 19-07-2002, pag. 23.
3. J. Tersteeg: Enkele hoofdzaken uit de geschiedenis van het oude kerspel Renkum in Bijdragen en Mededelingen, dl 67, 1973. H.A. Heidinga: De Veluwe in de vroege Middeleeuwen; aspecten van de nederzettingsarcheologie van Kootwijk en zijn burenen. A. Stern: Graafschap in de Middeleeuwen: Adela 97?-98? Gravin van Hamaland; Immed 953-983, Graaf van de Veluwe; Ondergang van Hamaland. Downloads dd. 20-02-06. J.M. Van Winter: Het bisdom Utrecht tussen Gelre en Holland in, Gelre, Geldern, Gelderland. Geschiedenis en cultuur van het hertogdom Gelre. Th. Van der Zalm: Adela van Renkum lijdt nog steeds onder een “slechte pers” in Schoutambt en Heerlijkheid 1/2000. R.M. Kemperinck: Adela van Hamaland ca. 955-voor 6 augustus 1028, *gravin* in Biografisch Woordenboek Gelderland, deel 2. Oudheden en gestichten van het bisdom Deventer (Grol) door H.V.R.
4. De Geschiedenis van het noordoosten van Brabant ca. 1200-1795 van G.F. van der Reescholten, 1993.
5. D. Verbeek Jr., H. van Gortel: De Geschiedenis der Neder Veluwe, Deel I, 1888 en A.A. Beekman: Geschiedkundige atlas van Nederland. De gewesten van Noord- en Zuid Nederland in 1300. Uitg. M. Nijhoff, 1932.
6. A.A. Beekman. Geschiedkundige atlas van Nederland. De gewesten van Noord- en Zuid Nederland in 1300. Uitg. M. Nijhoff, 1932 en P.N. van Doorninck e.a. Acten betreffende Gelre en Zutphen 1107-1415.
7. Zie ook Mattheus 7:15, 10:16 en Lucas 10:3.
8. Geldersche Volksalmanak 1886, pag. 193.
9. The rule of the game, Science 295, 2273-2276, 2002.
10. Anno 2002 zijn er in acht westeuropese landen ca. 2850 wolven (0,11 per 1000 km²), in 10 middeneuropese landen ca. 3750 (4,2 per 1000 km²), en ca. 7750 in vier oosteuropese landen, excl. de Russische Federatie (6,7 per 1000 km²). Bronnen: Readers Digest, november 2003, nr. 554, pag. 44, en Wereld Atlas, 3^e editie Wolters Noordhoff.
11. NRC van 27 augustus 2005, Wetenschap & Onderwijs.
12. Andreas. weerwolven en weerberen.nl: download juni 2004.
13. De strijd tegen de wolven op de Veluwe, A. Oltmans, Bijdragen en Mededelingen 1923 pag. 91, en W. van de Poll, Geldersche Volksalmanak 1886.
14. Etymologisch Woordenboek, 1^e druk, Van Dale Lexicografie, ISBN 90-6648-312-1.
15. In de 2^e helft van de 19^e eeuw is er een Oosterbeek-schilder geweest die een stuk inzendt naar een internationale tentoonstelling dat hij “Wolferen” noemt, terwijl het in Wolfheze is gemaakt.
16. Brochure RDO. Geschiedenis van het christendom en van de christelijke kerk in Nederland gedurende de Middeleeuwen, dl II, Utrecht, 1853. H.J. Royaards. Site RDO, download 14-10-2007.
17. Archief Geldersche Rekenkamer 1559-1795 etc. Jhr. Mr. A.H. Martens Van Sevenhoven, deel I, 1925. Schimmelpenninck Van der Oije van Nyenbeek; Hacke-Oudemans; Van Winter; site Streekarchivariaat N.W. Veluwe; D. Otten Landschap en plaatsnamen van de West-Veluwe; www.barneveld.nl >kronieken

2. KERSPEL EN NEDERZETTING

2.1. PAROCHIE

Over de vroegste parochiële indeling van de Veluwezoom bestaat grote onduidelijkheid. Wel is bekend dat er daarna parochiescheidingen hebben plaats gehad, maar wanneer precies, in welke omvang en naar aanleiding waarvan is weer onduidelijk.

Heidinga geeft in zijn “territoriaal model” van de Veluwe een schematische parochie-indeling weer, zie 3.3.

Oltmans meent dat er in de 11^e eeuw een kerspel Wolfheze is dat in het zuiden grenst aan de Rijn. De noordgrens trekt hij nabij de Wolfhezer kerk en dat is aannemelijk: kerken worden vaak aan de parochiegrens gebouwd, op zo groot mogelijke afstand van naburige parochiekerken. De kerken van Oosterbeek en Renkum liggen in het zuiden, niet ver van de Rijn.

De oost- en de westgrens beschrijft Oltmans niet, maar die liggen in zijn visie ongetwijfeld dicht bij de kerken van Oosterbeek en Renkum.

Echter, de door Muller gepresenteerde kaart¹, weergevende de kerkelijke indeling omstreeks 1560, toont een parochie die groter is.

Afgaande daarop liggen de belangrijkste hoekpunten van de parochie ongeveer op de volgende lokaties:

Noordwesten:

Nabij de Buunderkamp, op de lokale zandweg ettelijke honderden meters ten zuiden van de tunnel onder de A12.

Noordoosten:

Nabij 't Hazeleger, op de Wolfhezerweg iets ten zuiden van de aansluiting van deze weg op de Amsterdamse weg.

Zuidoosten:

In Heveadorp, daar waar de Beeklaan bij de Rijn uitkomt.

Zuidwesten:

Nabij Heelsum, daar waar de Zwarte Kolkbeek (op dit punt de Heelsumse beek genoemd) in de Rijn uitmondt.

De kaart geeft aanleiding tot verschillende observaties.

- In de loop der tijd neemt het wereldlijk bestuur vaak de grenzen over van de kerk², waarbij de oude parochiegrenzen (veelal) onaangetaast blijven. Dat is, althans in grote mate, ook het geval met parochie Wolfheze en de belendende kerspels van Oosterbeek en Renkum: de grens van de huidige gemeente Renkum komt goeddeels overeen met de buitengrenzen van de parochies van Renkum, Wolfheze en Oosterbeek.

GRENZEN VAN DE GEMEENTE RENKUM ANNO 2007

De buitengrenzen zijn aangegeven in dikke rode lijnen, de voormalige binnengrenzen in dunne rode lijnen. Met dank aan R. van Aalst, Technisch Bureau Gemeente Renkum.

- Verder valt op dat de Zwarte Kolkbeek de grens vormt tussen de parochies Wolfheze en Renkum op ca. de laatste 2 km van zijn traject tot de Rijn. Volgens Nijhoff is de beek later *de grensscheiding tusschen de schoutambten Renkum en Dorenweerd*.
- Van de drie parochies is die van Wolfheze de grootste qua oppervlakte, mogelijk ter compensatie van een extensieve bewoning.
- Kerspel Oosterbeek heeft een vreemde vorm. Geen lange, min of meer rechte lijnen die kenmerkend zijn voor een vrijwel leeg en onontgonnen gebied. Het gebied lijkt te zijn afgebakend door afspraken. En inderdaad hebben verschillende heren - de hertogen van Gelre, Brabantse leenheren, de Maartenskerk en het St. Pieterskapittel te Utrecht - er gronden gehad. Het wildforstergoed ligt in parochie Oosterbeek door een uitstulping in de noordwester kerspelgrens.
De noordgrens van dit kerspel valt samen met de heerwech op het stuk van Mariëndaal naar Wolfheze. De westgrens komt ongeveer overeen met de route vanaf het Drielse veer via de Koude Herberg naar de heerwech. Het zuidwestelijke deel van de grens wordt gevormd door de Seelbeek, die ook de heerlijkheid Doorwerth aldaar begrenst.
- Het zuidelijk deel van kerspel Wolfheze heeft de contouren van de heerlijkheid Doorwerth.
- Het valt op dat het noordelijk deel van parochie Renkum overeenkomst vertoont met het noordelijk deel van kerspel Wolfheze. In dit verband dient zich de vraag aan of deze grenzen zijn terug te voeren op bestuursverhoudingen in de Vroege en de Volle Middeleeuwen. Bekend is dat *de marken langs de Rijn en Yssel de vorm hebben van vrij smalle stroken, die vanaf de rivier landinwaarts lopen*³ en gemeend wordt wel - alhoewel niet door Sloet, 1859 - dat Harten (Oud-Renkum) en Wolfheze zijn voortgekomen uit oude (hof)marken.

Hoe dat ook zij, uit een stuk van 18 juli 1657⁴ blijkt dat de noordgrens van Wolfheze - dan *Nieuw Wolfheese* genoemd - in elk geval aan de *Hertensche beek* ligt⁵ .

DRIE PAROCHIES OP DE VELUWEZOOM

Nu eerst een vergelijking van de drie parochies die thans gezamenlijk de gemeente Renkum vormen.

Renkum

Het belangrijkste, meest prestigieuze kerspel is ongetwijfeld dat van Renkum geweest. De oudste vermelding van de kerk dateert uit 1031 en van de parochie van Renkum uit 1183. Enerzijds is hierover het meest bekend, anderzijds ontbreekt een samenhangende visie op dit gebied. Renkum of een deel ervan heeft lange tijd deel uitgemaakt van het Veluwe grondgebied van het geslacht Hamaland en is de woonplaats geweest van Adela van Hamaland en haar echtgenoten. De plaats heeft banden met Paderborn en Elten. Het kerspel heeft een kapel en een klooster gehad. Verder is Renkum vanaf 1380 - wanneer een beeld van Maria uit de hemel zou zijn neergedaald - eeuwenlang een belangrijke bedevaartplaats geweest, het rijke en aanzienlijke Mariaklooster.

Dan is daar - vanaf 1372 of eerder - kasteel Grunsfoort (Groensvoerde, Grensvort, Grunsfort), dat vermoedelijk is bedoeld als grensvesting tussen Gelre en het Sticht, vergelijk met kasteel ter Horst bij Rhenen. Het heeft een strategische ligging gehad, nabij de heerwech, beken en de Rijn. De naam suggereert een doorwaadbare plaats, hoogstwaarschijnlijk een voorde door de beek aldaar, maar dat staat niet onomstotelijk vast.

Grunsvort ligt bij het beekdal, maar bezit in 1492 een uiterwaarde, gelegen bij *'leexken aen 't veerstat'*, de voorde zou dus ook de Rijn kunnen betreffen. Het Lexkesveer dateert van ver voor de Vroege Middeleeuwen en vormt de verbinding tussen de Veluwezoom en de stapelplaats te Randwijk die er rond 1180 gedurende enige tijd is geweest. De buurschap Harten, met kapel, ligt in parochie Renkum.

Rond 1600 is er op *Renckem opte stee daer Lubber op gewoent heeft* een wildforstergoed geweest; de exacte lokatie is nog onbekend. Wellicht is er nog een tweede wildforsterij geweest en wel bij Lubber's buurman⁶.

Wolfheze

Minder aanzienlijk is de parochie van Wolfheze.

Echter, met kasteel en heerlijkheid Doorwerth in het zuiden en delen van het wildforstergoed in het noordoosten van de parochie zal het kerspel toch enig aanzien hebben gehad. Kerk en omliggende gronden zijn eigendom en leenbezit van hoogadelijke huizen en dat zal zeker hebben bijgedragen tot het aanzien van de parochie.

Vooraf Doorwerth heeft groot aanzien. Van Slichtenhorst beschrijft het goed als volgt *De Heerlykheyd van den DOORENWEERD, de heerlijxte en grootste van de gantsse Velouw.....* Binnen het gebied van de heerlijkheid zijn afzonderlijke territoria van hoge - de galg heeft gestaan op de Oordberg, nu de Noordberg - en van lage jurisdictie.

Oosterbeek

Oosterbeek, kerspel en dorp, is in de Middeleeuwen nimmer goed tot ontwikkeling gekomen. Er zijn enkele hoeven geweest van de hertog van Gelre, waarvan de Dusinghof de belangrijkste is, en de oude Seelbeekhof, lange tijd in het bezit van de Maartenskerk en het St. Pieterskapittel. Voor het overige zijn er kleine boerenbedoeninkjes geweest. De wildforsterhoeve ligt in parochie Oosterbeek, maar het is - vooral gelet op zijn ligging - de vraag of dit goed heeft bijgedragen aan de economie van de parochie.

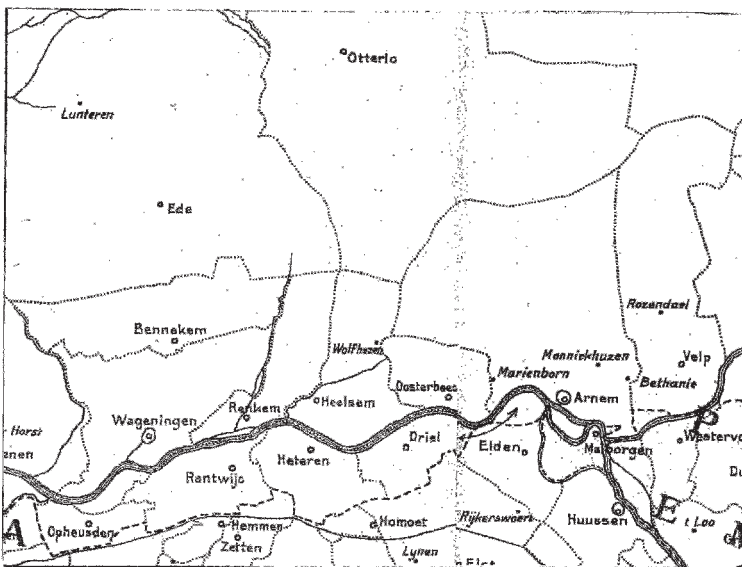
De heerlijkheid Rosande ligt deels in parochie Oosterbeek. Het kasteel staat in parochie

Arnhem, wordt voor het eerst genoemd in 1313 en wordt in de 16^e eeuw enkele malen verwoest.

Van de drie parochies is dit kerspel ongetwijfeld het minst belangrijk geweest.

In feite is dit een vrij opvallende constatering, gegeven de ligging van het dorp aan de Rijn en aan de zeer oude en belangrijke noordzuidweg, elders in dit werk besproken. Een verklaring kan zijn dat het dorp geen rol heeft kunnen spelen in het vrachtvervoer vanaf en naar de Veluwe, omdat dat voorbehouden is gebleven aan de heerwech, waaraan Renkum en Wolfheze wel hebben gelegen. Meer daarover in hoofdstuk 7.

Een andere mogelijke verklaring is dat het gebied al vanaf de Volle Middeleeuwen versnipperd is geweest over een aantal eigenaren en bezitters: de al genoemde Utrechtse kerken, de heren van Gelre en van Brabant en diverse leenmannen van Seelbeek.

VELUWSE EN BETUWSE PAROCHIES IN HET RIJNGEBIED CA. 1560

Het jaar waarin de Wolfhezer parochie wordt omgezet in de parochie Heelsem/Wolfheze is niet precies bekend, maar ligt in het tijdvak 1545-1561.

Bron: De kaart van het bisdom Utrecht in 1560 door S. Muller Hzn, 1919.

WOONKERNEN IN KERSPEL WOLFHEZE.

Parochie Wolfheze heeft vier woonkernen gekend.

Noorden

De oudste kern van het noordelijk deel van de parochie ligt rondom de kerk. Bekend is dat de RDO in de 13^e eeuw gronden en hoeven te Wolfheze heeft en die zullen daar hebben gelegen. Dit gebied wordt *hof Wolfheze*⁷ genoemd.

Het gebied ten noorden en ten noordoosten van de kerk heeft zich niet of nauwelijks economisch ontwikkeld. Kaarten uit de Late Middeleeuwen tonen aan dat daar geen cultuurgronden zijn en geen opstallen. Dit deel van de Veluwe is tot ver in de Nieuwe Tijd een *wilt en byster lant*

gebleven.

De gronden van de wildforsterij in het oosten van parochie Wolfheze worden vanaf 1366, maar vooral in de 16^e eeuw ontwikkeld.

Oosten

De buurtschap Seelbeek met enkele hoeven⁹. Hof Seelbeek - een lage heerlijkheid - ligt nog juist in parochie Oosterbeek, maar enkele daarbij behorende hoeven hebben tot kerspel Wolfheze behoord.

Zuiden

Het zuidelijke deel van parochie Wolfheze wordt sinds de 13^e eeuw of eerder bewoond door de kasteelheren en huis-, tuin- en keukenbedienden. Dit deel is congruent met de heerlijkheid Doorwerth. Volgens de Boer⁸ bestaat de heerlijkheid als bestuursvorm reeds aan het einde van de 13^e eeuw. Huis Doorwerth heeft al vòòr 1402 gronden elders in kerspel Wolfheze, waarschijnlijk in het zuidoosten van de parochie. Deze gronden blijven tot ver in de 17^e eeuw en mogelijk langer in handen van de heren van Doorwerth.

Westen

De buurtschap Heelsum komt pas later tot ontwikkeling. Een stimulan zal zijn uitgegaan van de komst van de kerk aldaar in 1519, later - tegen het einde van de 16^e eeuw - versterkt door het wegvalen van de Wolfhezer kerk als concurrent. Maar rond 1555 is de bevolking van Heelsum nog weinig omvangrijk. In de nog te behandelen “pastoorskwestie” die in deze tijd speelt wordt gesteld dat er *soo weynich kerspelluyden daeronder* (de kerk aldaar) *gehoorich sinn*.

2.2. DE NEDERZETTING

AGRARISCH SAMENLEVING

Over de bevolking van Wolfheze in de Middeleeuwen is weinig meer bekend dan dat het een kleine, agrarische samenleving heeft gevormd¹⁰.

De eerste melding van (voorgenomen) agrarische activiteit komt uit een rekening van het Richterambt Veluwe. Hierin staat dat in 1333 gronden te Wolfheze worden aangemaakt zonder toestemming van de heer.

De bevolking leeft van zelfverbouwde peulvruchten, rogge, gerst en haver. Tarwe is waarschijnlijk het minst belangrijk en boekweit zal vanaf de 14^e of 15^e eeuw in opkomst zijn. Er is mogelijk enige vlasteelt geweest. De volksdrank is bier.

Wellicht is er - in de loop van de eerste helft van de 17^e eeuw - enige tabaksteelt door de achtergebleven bewoners van hof Wolfheze en door de uitbaters van de wildforsterij.

De akkers zijn vaak nog te herkennen aan de ophogingen in het veld.

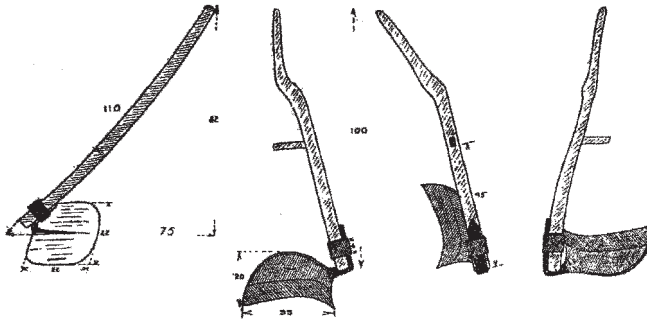
De veeteelt is kleinschalig. Aanvankelijk vooral varkens en kippen, later ook schapen - inclusief de gespecialiseerde schapenhouderij van de nog te bespreken laatste Evert Van Wilp - en koeien.

Ook mensen met een gespecialiseerd beroep - ambachtslieden, kosters, pastoors, molenaars - voeren een boerenbedrijfje. De opbrengsten dienen als dagelijks levensonderhoud, als betaalmiddel bij aankopen en ter vereffening van lonen, pachten en tienden. Vanaf ca. 1300 wordt geld steeds belangrijker als betaalmiddel.

Kinderen worden ingeschakeld in het werk op de boerderij.

Met het vorderen van de tijd groeit de bevolking van de Veluwe en vinden er steeds meer ontginningen plaats. Dat leidt soms tot ingewikkelde situaties. Op woeste gronden kunnen allerlei heerlijke rechten rusten (jachtrecht, varkens- en schapenweiderij, bijenteelt), die verloren gaan als de gronden worden ontgonnen. In Wolfheze is het vooral het wildforstergoed dat woeste gronden cultiveert.

De omliggende natuur - heidevelden, bossen, beken - wordt zoveel mogelijk ingeschakeld in de strijd om het bestaan of om het leven te veraangename. Het bos wordt gebruikt voor de produktie van hak- en boerengeriefhout, maar ook - tegen betaling van een vrij lage vergoeding - voor het weiden van schapen, koeien en van varkens in de herfst (eikelmast, beukennotjes), het halen van strooisel en plaggen, de houtsprokkel en het verzamelen van bosvruchten.

HEIDEPLAGGEN

Voor het “oogsten” van heideplaggen bestonden de termen plaggen slaan en plaggen maaien.

Daarvoor werden een plaggenhak en een plaggenzicht gebruikt.

Bron: Geldersche Volksalmanak 1942, pag. 172 Oosting.

Zo zal men als aanvulling op het dagelijkse menu veldbessen, kastanjes, eikels (koffie) en noten (olie) hebben verzameld. Voor de huisapotheek zijn b.v. in trek geweest berkensap (suikers), berkenblad (vitamines, caroteen, suikers), berkenbast (voetbaden, huidandoeningen), brandnetels (vitaminen, mineralen, proteïnes), varens (lintworm). Galnoten zijn verzameld voor de aanmaak van inkt en berkenbast is mogelijk gebruikt als (voorloper van) papier en - al of niet samen met heideplaggen - als dakbedekking. Eikenschors en -blad dienen als grondstof van looistoffen.

In huisvlijt zijn bezems en borstels gemaakt van heidestruiken; óók van de heidevelden afkomstig is heideturf. Heide wordt gemaaid voor veevoer. Heideplaggen worden gestoken op die plaatsen waar voldoende humus aanwezig is, want daarom gaat het en niet om het zand. De plaggen worden gebruikt voor de muren van de huizen en voor het aanmaken van mest in de stal. Heidestruiken worden gebruikt voor de daken. Wellicht heeft men *mede* gemaakt, een alcoholische drank, verkregen door gisting van heidehoning.

Bijen leveren niet alleen honing. Twee ander producten zijn was en een soort kit (propolis). De was zal tot schrijftafels en kaarsen zijn verwerkt. De kaarsen zijn bestemd voor eigen en kerkelijk gebruik, als ook om te worden geplaatst rondom een overledene om de boze geesten af te schrikken en vooral de satan, die een vijand is van het licht.

De schapenteelt is populair.

Het schapenvacht is tot wol verwerkt, als het althans niet wordt gebruikt als vlooienvanger in eigen huis. De huiden van de schapen of van het andere vee dienen als basismateriaal voor of worden verhandeld om te dienen als grondstof voor de vervaardiging van perkament, lederwaren en kleding.

EEN VELUWSE SCHAAPSKOOI
Tekening A. van Dalen.

Veel van de minder of niet bederflijke waar is verkocht, d.w.z. geruild, want de handel is tot in de 14^e eeuw grotendeels ruilhandel.

Het jachtrecht op de Veluwe is van ouds in handen van de landsheer. Er zijn slechts enkele geslachten, waaronder de Heren van Doorwerth, die het recht hebben te jagen zonder voorafgaande toestemming van de graaf. De jacht zal dus voor de Wolfhezenaren niet toegankelijk zijn geweest - de straffen op overtreding van de jachtwetten worden allengs zwaarder - behalve als drijver.

Kerk, kerkerrein en kerkhof hebben zeker als marktplaats gediend.

In de agrarische samenleving heerst een bepaalde - hoge - mate van buurschap, een systeem van burenhulp waaraan men zich niet gemakkelijk zal hebben kunnen onttrekken.

Vanaf 1366 bestaat het dorp in feite uit twee boerengemeenschappen, die in menig opzicht elkaar's tegenpool zijn.

- Hof Wolfheze, bestaande uit kerk, schans, akkers, boerenhoeven en wellicht een molen, is in handen van de hoge adel: de huizen Van Montfoort, Van Wijhe, Van Wilp en de RDO te Utrecht of diens landcommandeurs. Huis Doorwerth krijgt pas ver in de Nieuwe Tijd rechten op hof Wolfheze. De hof ligt aan de noordzijde van de Zwarte Kolkbeek en in parochie Wolfheze.

Het boerenbedrijf, bedreven door de pachters van de zojuist genoemde huizen, is kleinschalig. De leenheer en de leenmannen wonen elders. Hun onderlinge relaties worden besproken in de paragraaf Netwerken in dit hoofdstuk en in hoofdstuk 6.

- De tweede gemeenschap wordt gevormd door het wildforstergoed, sedert 1366 in het dorp gevestigd.

De hoeve van het wildforstergoed ligt in 1560 - of dat in 1366 ook zo was is onbekend maar het is wel waarschijnlijk - in parochie Oosterbeek, de gronden deels daar, deels in parochie Wolfheze en - later, als er meer woeste gronden worden ontgonnen - deels in kerspel Arnhem.

De akker Arnts Enck, de grootste akker van het goed gedurende de tijd van 1366 tot ca. 1560 ligt grotendeels en wellicht geheel in kerspel Wolfheze. Het bedrijf heeft een grote omvang en de leenbezitters in de periode van 1366 tot aan 1540 behoren tot één familie, de Van Lawijcks. Zij hebben hun woonplaats zo al niet op de wildforstehoeve dan niet al te ver daarvan verwijderd in de regio, n.l. eerst in Herveld en later in Wageningen.

Ongetwijfeld hebben de wildforsters voor de heren van Gelre en hun genodigden van tijd tot tijd jachtpartijen georganiseerd in het gebied, waarschijnlijk vooral aan de oostzijde van het dorp, maar ook ten noorden ervan in het zogenaamde *Lawicker velt*. De knechten van de wildforsterij worden daarbij ingeschakeld als drager, wagenvoerder of drijver. De wildwallen - ook wildgraven genoemd - dienen niet alleen om ongewenst wild buiten te houden, maar zijn ook geschikt om er het wild tegen aan te jagen en te doden.

De eerste wildforster is Arend Van Lawijck van het gelijknamige Overbetuwse geslacht. De familie heeft regionale betekenis. Hij krijgt het goed in leen van Eduard van Gelre en heeft het goed beheerd van 1366 tot 1402.

De Van Lawijcks zijn ongetwijfeld belangrijke dorpelingen geweest.

Daarom nu eerst een voorlopige opsomming van de rechtsopvolgers van Arend; de archieven zijn incompleet en de gegevens niet steeds correct.

- Roloff Van Lawijck, 1402-1424

Het Leenaktenboek zegt: *Roloff van der Lawich ontfengt dit, a°. 1402*, volgens baron van Lawijck waarschijnlijk als *erve zijns vaders*. Ruim 20 jaar later wordt de belening bestendigd: *Idem ontfengt den groten thienden met den smalen thienden, gelegen tot Hervelt, ende een stuck landts, geheiten dat Oeverstuck, ende 3½ mergen lants, gelegen tot Driel, ende een stuck lants, gelegen in den kerspel to Elden, a° 1424.*

- Arnt Van der Lauwick Rolofssoon, 1424 - ?

- Henrick Van Lawyck, > 1473 tot einde 1490-er jaren of later.

Wie Henrick als leenman van het wildforstergoed opvolgt en wanneer is onbekend.

Drie Van Lawycks kwalificeren zich voor deze rol: a/ Roelof Van der Lawick, zoon van laatstgenoemde Arnt Van der Lauwick Rolofssoon. Hij is eerst kanunnik te Elst, maar trouwt later en heeft een zoon die bekend is als Arnt Van der Lauwick tot Ray. b/ Jan Van der Lauwick tot Raden, een broer van kanunnik Roelof en c/ Roelof, zoon van Henrick Van Lawyck.

Hoe dit ook zij, op zeker moment krijgt de zoon van kanunnik Roel het goed in leen.

- Arnt Van der Lauwick tot Ray, ? - 1531

In het Leenaktenboek wordt hij en passant vermeld, niet met name maar als erflater van Gertrud.

- Gertrud Van der Lauwic to Ray, 1531-1539

Gertrud , *huysfrou Gijsberts van Danse, erve hares vaders Arnts, 28 juli 1531.*

Er staat de volgende noot bij: *Ind so ditselve leen etzelicke jaeren van Gijsbert ind Gertruyt vurs. versuymt und nye aen mijnen genedigen lieven heeren versocht noch ontfangen is.... also dat sijne f. gen. dit alinge leen vervallen ind gebrueckt was, heeft doch sijne f. gen. om trouwen, mennichvoldigen dienst wille, den Gijsbert in der wederinneming der stede Arnhem ind Tiell, ongespairt lijffs ind levens, ind sus anders bewesen hiefft, sulicke bruecke ind versuymenisse guedelich aversien ind quijt gegeven (leenakte). Arnt van Danse, Gertrud's oudste zoon, krijgt ook rechten op het goed. Eadem (= Gertrud) met haren olststen soon Arnt van Danse transporteren op Jacob Snabbe alle voors. parcelen, eodem die. Idem eedt vernijt, 6 Septembris 1538.*

- Het echtpaar Droechscherer, 1540 -> 1553

Johan en Anna Droechscherer nemen het goed in januari 1540 over van Gertrud.

De Droechscherers zijn waarschijnlijk afkomstig uit Arnhem. In elk geval heeft de familie rond 1528 enige grond aldaar. Na de dood van Johan in 1547 neemt Anna het beheer van het goed ter hand, maar onbekend is tot welk jaar precies. Aangenomen wordt dat het echtpaar kinderloos is want de wildforsterij wordt overgedaan aan zwagers van Anna.

- Johan Bouwmeyster, Henryck Herbers, > 1553 -> 1570

Waarschijnlijk zijn de beide heren *erfgenamen en opvolgers* van Anna Droechscherer. Ze doen er veel aan het goed te verbeteren en uit te breiden. Uit een kaart van de domeinbezittingen door Th. Witteroos van 1570 blijkt dat Henryck Herbers ook eigenaar is van de Silverenbergh dat op de kaart van 1616 van Kempinck staat aangegeven *Den kleynen Silverbergh-Bouwmeysters, c.a.* Dit gebied ligt ten zuiden van de Utrechtseweg, nabij de aansluiting daarop van de Wolfhezerweg. Verder worden tussen de jaren 1567 en 1573 gronden - in hoofdzaak domeingronden - aangekocht en ontgonnen die liggen tussen Arndt Enck (aan de westzijde van hotel Wolfheze) en Dreyen.

Rond 1600 lijkt het goed te gaan met het wildforstergoed. Althans, in een stuk uit 1600 van de Gelderse Rekenkamer wordt het "aangeslagen" voor twee wildkarren. Maar niet uit te sluiten is dat de dubbele aanslag te maken heeft met het feit dat het *leege erff* in parochie Oosterbeek ligt en Arndt Enck in kerspel Wolfheze.

- Dr. Deft Elisabeth Beth (of Deft), ≤ 1628 - 1665

In de eerste helft van de 17^e eeuw wordt het goed verpacht aan de Arnhemmer Deft.

Volgens Demoed bepaalt de overeenkomst dat de pachter de door het oorlogsgeweld verwoeste gronden weer in cultuur moet brengen en hoe hij dat dient te doen. Het land *tegenwoordig met heet bewassen en voor desen bebouwt geweest* moet weer *bequaem* (worden gemaakt) *om cooren te draegen*. De pachter moet zoveel personeel hebben en zo veel vee als nodig is om het land *in beter gerack als voor desen* te doen geraken. Voor wat de schapen betreft wordt bepaald dat de pachter er 's zomers 250 dient te houden en 's winters minimaal 200; ook dient hij de schapen te schutten die zonder toestemming op het Wolfhezer veld worden gedreven.

Ten aanzien van dit laatste punt ontstaat in 1628 een conflict tussen Deft en de eigenaren van Hoog-Oorsprong en de Sonnenberg. Het leidt tot een proces en de uitkomst daarvan is *dat laatstgenoemde van Dr. Deft toestemming ontvingen tot schaapsdrift* op voorwaarde dat deze daarvoor jaarlijks *een goet vet lam* betaalt; later worden er nog 2 hoenders aan toegevoegd. Of die toestemming van Deft nu alleen aan de heer van de Sonnenberg is gegeven of aan beide opposanten is uit de tekst niet goed op te maken.

Op 14 december 1665 dragen Elisabeth Deft, weduwe Johan Rombius en haar mede-eigenaren het goed over aan Dr. Johan Swaen en zijn echtgenote Anna Leeuwens in Arnhem.

Tot zover de beheerders van de wildforsterij. Meer details in een separate studie van de auteur.

KRUISPUNT VAN WEGEN

De nederzetting ligt bij een kruispunt van belangrijke wegen, volgens de kaart *De oude wegen op de Veluwe, gedeeltelijk gereconstrueerd uit Gelre* het grootste verkeersknooppunt op de Veluwezoom.

Deze wegen zijn niet de ongeplaveide voorgangers van de huidige verkeerslinten, maar zijn - soms breed uitwaaierende - karrensporen in het veld. De kerktoren is ongetwijfeld een baken waarop de weggebruikers zich oriënteren als zij omwegen moeten maken om diepe kuilen en plassen te vermijden.

De twee belangrijkste routes zijn:

- De heerwech

Tussen Arnhem en Wageningen heeft eeuwenlang een weg gelegen, *den Heerwech oft openen wech* (1553), die in dit werk met de term heerwech wordt aangeduid.

Andere benamingen¹¹ zijn:

wegh na Wolfheze (1602), *Wolffheser wagh en ouden Uytregtschen wegh* (beide 1616) en *de heerstraet van Utrecht naer Arnhem* (1642). Nog weer latere benamingen: *Schelmseweg* (1756), en de *Weg van Renkum naar Hoog Wolfheze* (1832).

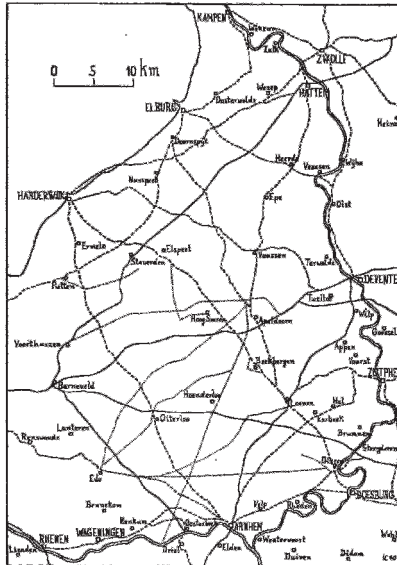
Vanaf de 17^e eeuw verliest de weg aan belangrijkheid en neemt de huidige Utrechtseweg het meeste verkeer over. Vandaar de benaming *ouden Uytregtschen wegh* voor de dan voormalige heerwech. In een stuk uit 1625 wordt de weg *Heelewech* genoemd¹².

DE ST. JAN'S PLAATS MET DE GELIJKNAMIGE POORT TE ARNHEM,
BEGIN- OF EINDPUNT VAN DE HEERWECH

De heerwech verbindt de hanzesteden Arnhem (sinds 21 mei 1437, na een onderbreking van meer dan een eeuw) en Wageningen (1540) en is dus ook een hanzeweg geweest. Hanzewegen maken vaak gebruik van oudere verkeersroutes en zijn over het algemeen niet ouder dan de 14^e eeuw.

Het beloop van de weg is goed te zien op de Gelre kaart.

OUDE WEGEN OP DE VELUWE, DEELS GERECONSTRUEERD UIT “GELRE”
Bron: Historische plattegronden van Nederlandse steden in Gelderland, dl 81, pag. 4.

De heerwech begint in Arnhem bij de St. Jan's poort¹³. Buiten deze poort splitst de weg zich af van de weg naar Amsterdam¹⁴ en voert dan langs de noordzijde van de gronden van het klooster Mariëndaal (Mariënbron, Mariæ Fons, Fonteinklooster) richting Airborne begraafplaats. Vandaar via de noordkant van Dreyen en de zuidzijde van Papendal, langs de noordzijde van de wildforsterij, de zuidkant van de kerk en iets verder zuidwestwaarts langs de noordzijde van het Stratus Rondeel en door een landweer.

TWEE GRAFHEUVELS LANGS DE HEERWECH BIJ WOLFHEZE, NABIJ DE KERK

Vandaar loopt de weg via de noordzijde van de Heelsumse kapel, de noordzijde van het klooster te Renkum en de zuidzijde van de kerk aldaar naar Wageningen. Deze plaats wordt aan de noordzijde gepasseerd.

De weg is gedurende eeuwen de belangrijkste verkeersader geweest tussen Arnhem en Wageningen. In de Late Middeleeuwen “bedient” hij zeven kerken en kapellen (Wolfheze, Heelsum, Harten/Wageningen, twee te Renkum en twee te Wageningen), drie kloosters (Mariëndaal, Renkum, Wageningen), twee kastelen (Renkum, Wageningen) en twee - mogelijk drie - wildforsterijen (Wolfheze, Renkum).

Wolfheze ligt op het meest noordelijke punt van de heerwech.

De vraag dient zich aan hoe oud de weg is.

Voorlopig is er alleen de hypothese dat de weg al voor de Late Middeleeuwen in gebruik is geweest:

> Rond 1250 neemt ene Albert von Stade in zijn wereldkroniek een landroute op die pelgrims uit Rome en Keulen in de Middeleeuwen volgen om de noordelijke Lage Landen te bereiken: Keulen-Neuss-Xanten-Arnhem langs de linker Rijnsoever. Bij Arnhem steekt de pelgrim de rivier over en vervolgens trekt hij via Zeist naar Utrecht. Het traject Arnhem - Zeist wordt niet uitgewerkt.

> Alberts maakt melding van een weg Arnhem - Wageningen¹⁵ en zegt er het volgende over: *De verbinding met het westen van de Noordelijke Nederlanden, met Holland en Utrecht, liep - voor zover het de overlandverbinding betreft - in hoofdzaak van Arnhem over Wageningen naar Utrecht.*

Ook hij werkt het traject over de Veluwezoom niet uit.

In separaat onderzoek door deze auteur is aannemelijk gemaakt dat hiermee de heerwech moet zijn bedoeld:

> Een deel van de weg (St. Jan's poort - Airborne begraafplaats Oosterbeek) is al in de Vroege Middeleeuwen in gebruik. Immers, ter hoogte van deze begraafplaats is een vroegmiddeleeuwse vindplaats van ijzerslakken aangetroffen, waar 75 à 150 ton smeedijzer moet zijn gewonnen. Het ijzer zal naar Arnhem zijn vervoerd of juist naar Wolfheze om aldaar te worden gecombineerd met het ijzer afkomstig uit de Uddeler schans en onderweg naar de Rijn bij de Dunoschans.

> In theorie kan de heerwech nog ouder zijn.

Leyden laat ruimte voor de veronderstelling dat hij onderdeel is geweest van de *grote heirweg* van Doesburg (en Dieren) via Arnhem, Wageningen, Rhenen en Amerongen naar Utrecht. Deze heirweg zou dateren uit de Romeinse tijd. Een verklaring kan zijn dat het verkeer door deze weg te gebruiken geen last had van de Romeinen. Borman zegt: *Korte tijd, in ieder geval tussen 47 en 70 na Christus stond ook een ongeveer 15 km brede strook op de rechter oever onder directe controle van de militaire machthebbers. Men hield deze strook vrij van bewoning om niet door plotselinge overvallen van de stammen uit het vrije Germanië te worden verrast. Ook stammen die er zich wilden vestigen werden geweerd.*

> Zelfs is het voorstelbaar dat de heerwech uit de prehistorie dateert.

Over meerdere plaatsen langs de heerwech worden prehistorische vondsten en vermoedens van prehistorische activiteit gemeld: Leeren Doedel - grafveld; Papendal - kinderbegraafplaats;

Dreijen (Oosterbeek) - draaiburcht (labyrinth); Wolfheze - grafheuvels; Renkumse beek - bewoning; Dreijen (Paasberg, Wageningen) - draaiburcht (labyrinth)¹⁶.

Is de weg een *grafheuvelweg* geweest? Drenth en Lohof zeggen: *Soms liggen grafheuvels zodanig op een rij dat verondersteld wordt dat ze aan een weg waren gesitueerd*¹⁷. Dit lijkt in Wolfheze het geval te zijn.

Maar er is meer.

Roorda van Eysinga meent, afgaande op oude sporen bij de Bilderberg, dat de heerwech ook is gebruikt voor het verkeer van Oosterbeek naar Renkum en Wageningen.

Tiemens zegt dat er voor het begin van de 19^e eeuw een weg - waarschijnlijk de Oosterbeekse Turfweg - heeft gelopen van de oude Oosterbeekse kerk via het Zweiersdal richting Papendal en dan naar Wekerom-Barneveld. De Turfweg heeft dan dus althans deels gebruik gemaakt van (het restant van) de heerwech.

De Gelre kaart toont een weg vanaf de Oosterbeekse kerk naar de heerwech bij Heelsum. De weg is op te vatten als een lokale weg binnen de heerlijkheid Doorwerth, waartoe Heelsum behoort en als een “feeder” van de heerwech. De weg kan niet worden aangemerkt als een belangrijke, zelfstandige verkeersader van Oosterbeek naar Wageningen en Utrecht en illustreert in feite de belangrijkheid van de heerwech. Omdat de weg geen verbinding heeft met Arnhem kwalificeert hij zich ook niet voor de landroute Arnhem-Wageningen.

Echter, Nic. Van Geelkerken - De Velouwe. Het laeste vierdeel van Gelderlandt, 1^e helft 17^e eeuw - tekent een weg van Arnhem naar Wageningen via de noordzijde van de oude Oosterbeekse kerk en de kapel te Heelsum; te Heelsum fuseert deze weg met de heerwech.

Het vreemde van deze kaart is dat de heerwech vanuit Heelsum naar Wolfheze plotseling “dood loopt” ter hoogte van Dreyen.

EEN WAGENVOERDER, EEN HESSENKERL IN 1577

Bron: Tentoonstelling “Sporen over de Veluwe”, Museum De Bosbeek, Bennekom.

De heerwech-reiziger ondervindt weinig hinder van beken.

De weg passeert de kop van de Slijpbeek bij Mariëndaal en die van de Zwarte Kolkbeek aan de hoge kant en doorsnijdt de huidige gemeente Renkum vanuit het noordoosten naar het zuidwesten, steeds ten noorden van de beken. Het voordeel daarvan is ook de beschikbaarheid van water op elk moment. Tenslotte passeert hij de Heelsumse en Renkumse beken in het zuidwesten.

Het traject is dun bevolkt en niet sterk geaccidenteerd en is vanaf de Airborne begraafplaats zelfs gemakkelijk te bereizen.

Elk traject tussen de heerwech en de Rijn zou te maken hebben met precies tegenovergestelde condities, alsmede met tollen vanwege de aanwezigheid aldaar van de heerlijkheden van Rosande en Doorwerth.

DE HEERWECH IS NU EEN WANDELPAD

- De noordzuidweg

Deze is zeer populair geweest en dateert hoogstwaarschijnlijk van ver vóór de Vroege Middeleeuwen. Komend vanuit het zuiden doet de weg Nijmegen aan en volgt dan ongeveer het traject Driel-Oosterbeek-Wolfheze-Ginkel of vanaf Wolfheze naar Bennekom-Goudsberg-Meulunteren-Barneveld-Amersfoort.

Het traject Oosterbeek-Wolfheze “loopt” als volgt: vanaf de Rijn via het Seelbeekdal tegen de Veluwe stuwwal op in noordwestelijke richting, ten zuiden van Wolfheze naar de overgangen van de Zwarte Kolk- en de Wolfhezebeek, waar in de 17^e eeuw nog de Heelsumse beek bij komt. Deze beken worden gepasseerd op een punt waar de stuwwal laag is, ettelijke tientallen meters westwaarts - stroomafwaarts - vanaf de sprengkop van de Heelsumse beek¹⁸.

Vandaar trekt men ten westen van de landweer en van de Koningsheuvel noordwestwaarts verder, kruist men de heerwech en gaat dan over de Doorwerthse en Renkumse heide richting Ginkel of Bennekom.

Het is niet waarschijnlijk dat vrachtkarren bij het Kousenhuisje en/of op een plek iets oostelijk ervan de stuwwal afdalen of beklimmen, omdat die daar te steil is; lichtere wagens lukt dat daar wel.

BEEKOVERGANG BIJ DE LANDWEER, BEZIEN VANUIT HET ZUIDWESTEN

De karrensporen zijn te zien rechtsboven en in de linker bovenhoek.

Bron: RAF 1945. Speciale collecties, Wageningen UR. Met dank aan R. Schaafsma, Heelsum.

NOGMAALS DE BEEKOVERGANG BIJ DE LANDWEER

De overgang bevindt zich daar waar de stuwwal laag is, nabij de wyerd en de landweer.

Aanvankelijk worden takkenbossen gebruikt om de wagen af te remmen: men laat ze achter de wagen over de grond slepen of steekt een takkenbos tussen de spaken (*kleffe*).

Voor wat betreft het goederenvervoer is de heerwech lange tijd belangrijker geweest dan de noordzuidweg. Later in dit werk wordt dit aspect uitvoerig behandeld.

BELOOP VAN DE HEERWECH EN DE NOORDZUIDWEG OP DE VELUWEZOOM

Beide wegen zijn belangrijk geweest voor het reizigersverkeer. Onder de passanten van Wolfheze hebben zich bevonden lands- en stadsbestuurders, kloosterlingen, kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders, pastoors en kapelaans, bedevaartgangers (Renkum vanaf 1380!), vrachtvoerders en “gewone” reizigers. En de wegen zijn natuurlijk ook gebruikt voor (inter) lokaal gebruik door aanwonenden.

Het is voorstelbaar dat Wolfheze - en vooral de kerk - een min of meer belangrijke halteplaats is geweest op de kruising van de heerwech met de noordzuidweg, waar reiservaringen en tips zijn uitgewisseld tussen hen die de gevaarlijke Veluwe zuidwaarts verlaten en zij die nog aan de gewaagde trip noordwaarts moeten beginnen.

De Arnhemse stadsrekeningen laten zien dat rond 1555 de Veluwe onveilig is gemaakt door rondzwervende, afgedankte soldaten. Struikrovers - *heidens* genoemd - maken het reizen over de Veluwe tot aan de 18^e eeuw een riskante zaak. Er zijn veelvuldig overvallen op wagens en postkoetsen - die vaak in karavans rijden - en er worden, tot na 1600, regelmatig *heidensjachten* gehouden, waarbij de heidens worden opgejaagd en neergeschoten als gevaarlijke dieren. Het komt dan ook voor dat vrachtvoerders hun voorlopig overtollige goederen in depots begraven in afwachting van betere tijden.

BEEK EN SPRENGEN¹⁹

De Zwarte Kolkbeek is hoogstwaarschijnlijk de oudste beek in het gebied en mogelijk van oorsprong een bronbeek.

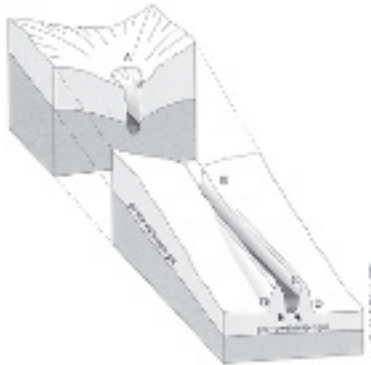
ZWARTE KOLK BEEK ANNO 2008

De foto toont de beek ter hoogte van het Kousenhuisje.

De omlegging noordwaarts naar de Wolfhezebeek - waarschijnlijk daterend uit de 17^e of 18^e eeuw - is nog juist zichtbaar.

De uitdieping van deze beek later in de tijd en de aanleg van de Wolfhezebeek met zijn vele “zijbeekjes” en de Heelsumse beek, óók met zijn zijbeekjes, zijn belangrijke gebeurtenissen geweest voor het dorp. Er zijn vele kilometers sprengbeek in het gebied, soms metersdiep in dalwand en dalbodem uitgegraven. Dit wijst op veel handmatig graafwerk en de mankracht zal niet uitsluitend door de nederzetting zijn geleverd.

Voor de planning en de aanleg van een sprengbeek is men aangewezen op experts van elders, die in staat zijn tot zulke taken als lokalisatie en aansnijding van een waterhoudende laag in dalwand of dalbodem, bepaling van het beloop van de beek en het verloop ervan langs de dalwand en eventueel de bekleding van de beekbodem met leem. Echter, dit laatste is onnodig geweest in het gebied van Oud-Wolfheze. Ongewenst zelfs omdat de leemlaag een belemmering voor het kwelwater zou zijn.

SCHEMA VAN EEN SPRENG

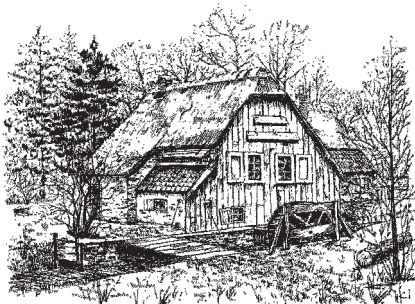
De sprengkop (A) wordt tot op het niveau van het grondwater gegraven. Via de gekanaliseerde beek (B) wordt vervolgens het bronwater afgevoerd. Van de uitgegraven grond worden aan weerszijden van de spreng dijkes aangelegd, die tevens dienen om het water voldoende op peil te houden (D). Om te voorkomen dat het water benedenstrooms (C) door de ondergrond wegsijpelt, wordt deze bodem soms met leem bekleed (E). Bron: T. de Ridder, Vereeuwigd landschap.

Zijn er molens geweest in het Wolfhezen²⁰?

Oltmans zegt er voor omstreeks 1500 het volgende over: *Op korten afstand van den burcht (= huidig Stratus Rondeel, daarvoor ook Rondeel en Bolwerck genoemd) brengt de beek een molen in werking. Hier wordt het graan gemalen, niet alleen voor de burchtbewoners, maar voor de geheele buurt. Nog iets verder staan twee bouwhoeven.*

Demoed maakt melding van een korenmolen in het Heelsumse die dateert uit de 15^e eeuw of vroeger. Hij bedoelt waarschijnlijk dezelfde molen als Oltmans. Korenmolens zijn er al eeuwen eerder dan papiermolens.

Als die molen er in deze tijd inderdaad is geweest moet hij hebben gestaan aan de Zwarte Kolkbeek, want de andere beken zijn er nog niet. Op de kaart *Hertogdom Gelre Vierde Kwartier dat is het Arnhemse, ofwel Veluwe* uit de 17^e eeuw komt een molen voor in het beekdal, ten westen van de burcht.

VELUWSE PAPIERMOLEN IN TEKENING EN SCHILDERIJ (J.W. BILDERS)

Michiels oppert de mogelijkheid dat er een molen²¹ is geweest enkele honderden meters stroomafwaarts van de sprengkop van de Heelsumse beek. Daar zijn enkele min of meer cirkelvormige verbredingen²² - vijvers - en dat lijkt inderdaad de meest logische plek voor een molen in het gebied: de vijvers - weyerd of weyers genoemd - maar ook de "zijbeekjes" ter plekke dienen om een geregelde waterlevering aan de molen te waarborgen, voor het geval er stroomopwaarts een nieuwe molen zou worden gevestigd.

EEN WEYERD IN DE HEELSUMSE BEEK

De weyerd ligt nabij de sprengkop van de beek en direct naast het punt waar de noordzuidweg het beekdal passeerde.

Er is een tekening van B. Kempinck uit 1616 die een molen laat zien - een *korenmolen* - ten noorden van de Heelsumse beek en de Wolfhezebeek. De site *Papiermolens aan de Wolfhezerbeek* (members.chello.nl) laat ook zien dat ongeveer op deze plek een molen heeft gestaan.

Alhoewel de situatie allesbehalve duidelijk is - archiefbronnen zijn niet gevonden en archeologisch onderzoek ontbreekt - kunnen er toch wel enkele kanttekeningen worden gemaakt:

- De korenmolen uit de tijd van de 14^e-15^e eeuw kan niet dezelfde zijn als die welke Kempinck in 1616 tekent, omdat de lokaties niet kloppen. De eerstgenoemde molen moet hebben gestaan aan de Zwarte Kolkbeek en de tweede aan de Heelsumse beek, die dateert van na 1600.
- Op de tekening van Kempinck staat de molen ten noorden van de Wolfhezebeek. Dit is echter de meest noordelijk gelegen beek in het beekdal en het is uitgesloten dat er een nog noordelijker beek zou zijn geweest.
- Oltmans rekent “zijn” beek tot hof Wolfheze. De westgrens van de hof wordt hoogstwaarschijnlijk gevormd door de landweer. Ergo, de molen heeft òf ten westen van de landweer gestaan, maar behoort dan niet tot hof Wolfheze òf de molen heeft juist ten oosten van de landweer gelegen, op “hoffelijk” gebied. Maar, zou dit laatste het geval zijn dan zou de molen - inclusief regelingen betreffende vergoeding voor waterrechten, het schoonmaken van de beken - zeker apart zijn vermeld in de leenbrieven. En dat is niet het geval.

- De Heelsumse beek moet welhaast zijn gegraven met de bedoeling er een papiermolen te vestigen. Dat laat onverlet dat er toch een korenmolen kan zijn aangelegd.

De voorlopige conclusie moet zijn dat er in de Late Middeleeuwen geen molen is geweest op hof Wolfheze. Als er al een molen in het gebied is geweest - en dat is waarschijnlijk - dan heeft die ten zuidwesten van de hof gestaan, nabij de westelijke grens van Oud-Wolfheze, of nog verder stroomafwaarts.

Aan het eind van de 17^e eeuw wordt op de wildforsterij een papiermolen gebouwd. Deze wordt in de deelstudie *Het Wildforstergoed* behandeld.

RONDEEL EN LANDWEER

Ook de aanleg resp. de opbouw van landweer en Rondeel is een flink karwei geweest.

Het Rondeel ligt ten zuidwesten van de kerk, op ca. 600 m afstand hemelsbreed en ca. 50 m ten zuiden van de heerwech.

Het Rondeel is een kunstmatige verhoging in het beekdal die aan alle zijden wordt omgeven door de Wolfhezebeek en de Rondeelbeek. Het doet denken aan het heuveltje in de Molenbeek bij Quadenoord, ook al is de vorm anders. Het heeft hoogstwaarschijnlijk gediend als observatie- en/of controlepost langs de heerwech en de noordzuidweg. En dat niet alleen ten behoeve van de leenmannen van hof Wolfheze, maar waarschijnlijk ook voor de heer van Gelre om te verhinderen dat er illegale goederenvervoer over de Rijn zou plaats hebben, zie 7.2.

Het Rondeel dateert uit de 15^e eeuw of eerder.

Het is de vraag of het Rondeel vanaf het begin is voorzien geweest van de uitgebouwde ronde hoeken. Mogelijk, maar niet waarschijnlijk zijn die later - maar vóór 1553 - aangebouwd om het Rondeel ook een functie als veldschans te geven. Hoe dat ook zij, de ronde hoeken zullen door middel van vlechtwerk ("korven") zijn versterkt om afkalving door het langstromende beekwater te voorkomen. Daarnaast bieden deze hoeken het voordeel van overlappende schootvelden vanaf het Rondeel in het voorterrein.

Een landweer is een doorgaande aarden wal in het veld, vaak met een droge greppel of een gracht en voorzien van een doornen haag ter beveiliging van een bepaald gebied.

HET RONDEEL IN 2008
Het Rondeel vanuit het noorden gezien.

De landweer - de greppel en de wallen die loodrecht op de heerwech staan - iets ten westen van het Rondeel vormt als het ware de poort die alle vrachtverkeer van en naar Arnhem moet passeren. Vermoedelijk is er bij de landweer een slagboom geweest en zal er tol zijn geheven.

In de visie van deze auteur hebben Rondeel en landweer één complex gevormd. Meer details zullen ongetwijfeld voortkomen uit het onderzoek van het AAC.

Tot nu toe zijn op de Veluwezoom niet meer landweren aangetroffen. In Brabant, op de oostelijke Veluwezoom, in de Achterhoek en in Duitsland komen ze tamelijk frequent voor.

DE LANDWEER ANNO 2008

BEVOLKINGSOMVANG

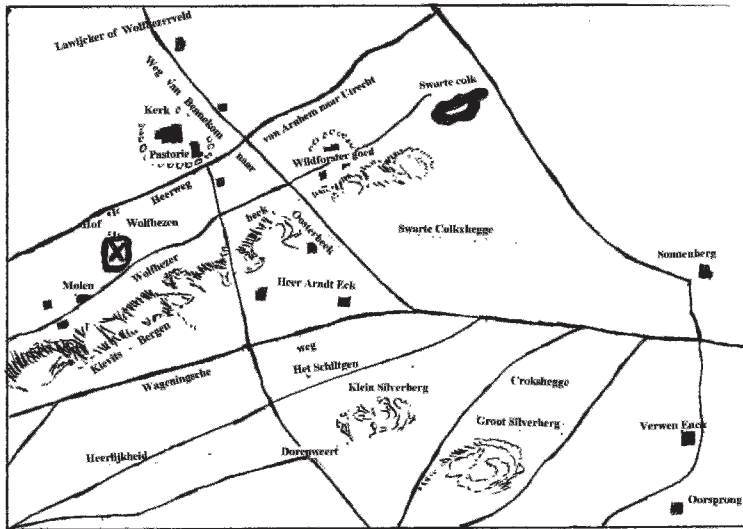
Groneman is de eerste die dit aspect behandelt.

Uitgaande van zijn - niet door feiten gestaafde - mening dat op het kerkhof meer dan 30 mensen begraven zouden zijn geweest komt hij tot de uitspraak: *hoeveel dichter bevolking moet toen deze streek bezeten hebben, vergeleken bij tegenwoordig! Nu wordt hier in de buurt nog geen tiental huizen aangetroffen!*

Maar afgaande op de feiten die Groneman presenteert - drie schedels op het kerkhof en restanten van zeven mensen in de kerkgraven - is de bevolking aanzienlijk kleiner geweest dan hij veronderstelt. Immers, als de bevolking tien mensen zou hebben omvat gedurende 70 jaar (twee generaties) hadden er al meer mensen kunnen zijn begraven.

Toch blijven er vragen. De geraamteresten op het kerkhof liggen dicht onder het maaiveld (*een handbreed aarde*). Het lijkt alsof de graven zijn geschonden; de kerkgraven zijn zeker geschonden.

Oltmans geeft in *schetsteekening* en tekst een beeld van het Wolfheze zoals dat er omstreeks 1500 heeft uitgezien²³.

PLATTEGROND VAN WOLFHEZE OMSTREEKS 1500
Bron: "Het landgoed Wolfhezen", A. Oltmans.

Op basis van zijn kaart wordt voor het jaar 1500 de volgende tabel samengesteld²⁴:

	HOF	WILDFORSTERIJ
Huizen/bouwhoeven/schuren	4	8
Bijzondere bebouwing	Kerk, molen, burcht	Geen
Schatting aantal mensen	ca. 15 + bewoners molen	ca. 30

Opmerkingen:

1. Hier wordt de visie van Oltmans uitgewerkt. Zoals reeds uiteengezet heeft hof Wolfheze vermoedelijk geen molen gehad. Een kasteel is er zeker niet geweest.
2. De berekening is gebaseerd op pag. 36 van *De Bourgondische Nederlanden* van W. Prevenier, ISBN 90-6153-119-5, waar staat dat een gezin op de Veluwe gemiddeld 5,8 personen omvatte. De aanname hierbij is dat 1 opstal = 1 gezinshoofd.
3. H.K. Roessingh in *Het Veluwse inwonertal, 1526-1947*, A.A.G. Bijdragen 11 becijfert het inwonertal van Oosterbeek, Doorwerth en Renkum in totaal op 620 in 1650 en van Doorwerth en Renkum in totaal op 400 in 1526. Hij hanteert voor het platteland van de Veluwezoom enkele conflicterende getallen en ratio's.

In 1505 worden vier huizen, alle behorend tot de wildforsterij, vernietigd door de Galioten²⁵. Als gevolg daarvan zijn twee Wolfhezenaren naar elders verhuisd. Of zij alleenstaanden zijn dan wel een gezin hebben is onbekend.

Op de Proceskaart uit 1553 staan in het zuidoosten drie opstallen, ogenschijnlijk een huis met schuur en een arbeidershuisje, waarschijnlijk gelegen op grondgebied van het wildforstergoed.

Het huis is bezit of eigendom van Johan Stratius die zijn werk in Arnhem heeft. Verder de kerk en de pastorie, het Rondeel en een hoeve met twee schuren en een arbeidershuisje. In feite wijkt de Proceskaart qua aantal schuren/woningen niet af van Oltmans' visie ter zake, d.w.z. na aftrek van de in 1505 verwoeste huizen.

De Ridder stelt op basis van de Proceskaart dat het aantal inwoners van Wolfheze in de Middeleeuwen niet meer dan 20 tot 30 personen heeft bedragen. Maar de kaart toont alleen de hof. De bestpassende conclusie is wellicht dat het dorp, d.w.z. hof Wolfheze en het wildforstergoed, minimaal ettelijke tientallen bewoners heeft gehad aan het begin van de 16^e eeuw; ten tijde van de bouw van de kerk zijn er minder geweest.

Uitgaande van de vuistregel die wel wordt gehanteerd voor schattingen over de Veluwe bevolking als geheel leveren 5 huizen en een oppervlak van hof Wolfheze van ca. 2 km² een bevolking op van ca. 30 mensen in de hof in 1553²⁶.

Hoeveel mensen buiten de nederzetting, maar in het kerspel Wolfheze, van tijd tot tijd hebben gewoond is onbekend. Van de Bunt²⁷ meent dat heerlijkheid Doorwerth eeuwenlang ca. 200 inwoners heeft gehad. Daarbij moet worden opgemerkt dat de heerlijkheid qua oppervlak aanzienlijk kleiner is geweest dan de parochie maar een hogere bevolkingsdichtheid heeft gehad.

Heeft Doorwerth inderdaad 200 inwoners gehad - de schatting lijkt realistisch - dan zal kerspel Wolfheze hooguit ca. 250 inwoners hebben gehad en (veel) minder ten tijde van de bouw van de parochiekerk.

SOCIALE STRUCTUUR

Het lijkt aannemelijk dat de nabijheid of de betrokkenheid met het dorp van zoveel adel²⁸ als ook de aanwezigheid van een parochiekerk invloed hebben gehad op het denken en doen van de dorpeelingen.

Ook lijkt Wolfheze een geheel eigen sociale opbouw te hebben gehad. Dat kan althans worden afgeleid uit de al aangehaalde kaart en beschrijving van het dorp omstreeks 1500 door Oltmans.

Hij suggereert dat de verhouding voorname huizen : gewone huizen = 1 : 1. Bepaald ongewoon.

Maar de visie van Oltmans kan gemakkelijk worden onderbouwd.

De voorname huizen worden bewoond door de pastoor, de wildforster en Johan Stratius, jurist aan het Hof van Gelre en Zutphen, burgemeester van Arnhem en bekleeder van andere hoge functies. De wildforster is gehouden permanent een logement vrij te houden voor de heren van Gelre en dat zal geen gewoon huis zijn geweest.

Overigens moet men zich van de huizen geen al te grote voorstelling maken. De onderklasse - horige landarbeiders - woont in plaggen hutten. Later, tot in de 18^e eeuw, zullen de huismuren vaak hebben bestaan uit vlechtwerk en nog weer later uit vlechtwerk en baksteen. Waarschijnlijk worden de geheel uit baksteen opgetrokken huizen pas in de 19^e eeuw gebouwd.

Ook de parochie zal - vooral gegeven de aanwezigheid van kasteel en heerlijkheid Doorwerth binnen de kerspelgrenzen - een ongewone sociale opbouw hebben gehad. Het is verleidelijk om als maatstaf te nemen de verhouding tussen de begravenen op het kerkhof en die in de kerk (resp. ≤ 30 en 7 , ratio $4,5 : 1$), maar te bedenken is dat de skeletten van het kerkhof sneller kunnen zijn vergaan door hun ligging in het open zand dan die van de kerkgraven.

KERKELIJK LEVEN

Het dagelijkse leven in de Middeleeuwen raakt in toenemende mate doortrokken van christelijk godsgeloof en christelijke symboliek. De relaties tussen kerk en overheid zijn nauw en talrijk. Vanaf medio 15^e eeuw raakt de kerk te Rome in verval en dat heeft doorgewerkt tot in alle geledingen van de kerk, in Rome en in de periferie.

Over het kerkelijk leven in parochie Wolfheze tot aan omstreeks het begin van de 15^e eeuw is niets bekend. De vroegste indicatie van een kerk te Wolfheze komt uit de stadsrekening van Arnhem. Onder de “uitgaven” van 1390/1 wordt vermeld: *Die clocke van Wolfhesen af te wynen IX sc.iiij d* (9 schellingen, 4 penningen). Geen klok zonder toren en kerk, althans toen en daar.

Wat *afwynen* precies inhoudt is onbekend. Groneman denkt aan *afwinden*, *afhijsen*. A.J.C. Kremer, oudheidkundige te Arnhem vraagt zich in de Arnheemsche Courant van 26 juni 1891 af *Wat betekent dat? Was de klok te Wolfheze gegoten of was Wolfhees een huis of persoon te Arnhem?* Volgens Groneman zou Kremer later diens visie hebben overgenomen.

Volgens de woordenboeken Middelnederlands van Verwijs e.a. en Pijnenburg uit 1885 en 1984 heeft “afwinnen” meerdere betekenissen: *veroveren, gerechtelijk in bezit nemen, een vonnis tot betaling krijgen tegen iemand, weghalen, scheiden van*. Verwijs signaleert het gebruik van het woord in 1356 en 1409.

Hoe dat ook zij, de reden voor het “afwynen” blijft onbekend; er is geen bewijs dat Arnhem de klok in bezit of eigendom heeft genomen.

Misschien is Arnhem in 1390 alleen behulpzaam geweest bij het weghalen van de klok. Het aangegeven bedrag lijkt niet op een grote klus te wijzen. De vraag of de kerk het dan tot aan zijn ontmanteling in de 1620-er jaren zonder klok heeft moeten doen blijft onbeantwoord. Of waren er twee klokken: een ongewijde dorpsklok voor algemeen civiel gebruik (gevaar, afkondiging bestuurlijke maatregelen e.d.) en een gewijde kerkklok (eredienst, begrafenissen, huwelijk)?

Hoe dan ook, als er na verwijdering van de klok geen andere overblijft is het ongemak voor de dorpelingen groot. En potentieel gevaarlijk. Immers, zij kunnen niet meer worden gewaarschuwd voor dreigend gevaar.

Gewoonlijk wordt het doel van het klokkluiden aangegeven door de klank, de duur en de manier van luiden. Op deze wijze wordt ook duidelijk gemaakt tot welke klasse een overledene heeft behoord.

De klok zal in de nederzetting goed te horen zijn geweest, maar in de buurtschap van Heelsum en in kasteel Doorwerth in het geheel niet. Overigens: De klok kan, zoals dat ook b.v. in Oosterbeek en Heteren is gebeurd, ter plekke in de kerk zijn gegoten. Groneman zegt echter niets over een kleivorm, een mal, binnen het kerkfundament.

Alhoewel de wildforsterhoeve in parochie Oosterbeek ligt, zullen de wildforsters wel in Wolfheze ter kerke zijn gegaan. Ook de Heelsummers kerken in Wolfheze; hun buurtschap ligt nabij de plaats waar in de periode 1517-1519 de kapel wordt gebouwd en zij zijn dus over de heerwech naar Wolfheze gegaan.

De kerk wordt aanvankelijk ook bezocht door de inwoners van Heteren. Vanuit het zuidelijk deel van de parochie komen de kasteelbewoners en -bedienden als ook een deel van de bewoners van hof Seelbeek in Wolfheze naar de kerk.

Een document uit 1625, getiteld *Bepalinge van onse hecgen aen't Lege Erff tott Wolffhesen, g(e)n(aemt)t Heer Arndts Enck en(de) Laeuwicker Velt gehoorende* geeft aan dat er een pad, *Kerckwech* genoemd, vanuit het zuiden, langs de heg Het Schiltjen naar de kerk leidt. De heg ligt op het terrein van de villa gelegen aan de noordzijde van de Utrechtseweg, tegenover de Kerklaan.

Michiels wijst op een kaart uit 1668 waarop de *Wolffheeser Kerckwech* staat die voert van Doorwerth naar het godshuis in Wolfheze. Het zijn vooral de parochianen uit het zuidoostelijke deel van de parochie die deze weg hebben gebruikt. Het pad is nu nog te zien aan de Utrechtseweg, iets westelijk van de Wolfhezerweg, tegenover de Kerklaan.

De kasteelbewoners hebben de Holle Weg genomen om dan op de Oosterbeekse weg een kaarsrecht naar het noorden lopende weg te nemen (nu de Kasteelweg), die via het Kousenhuisje direct naar de kerk leidt. Ook dit traject is nog goed herkenbaar in het veld.

De heren van Doorwerth zijn niet bepaald gecharmeerd van het feit dat hun heerlijkheid geen eigen kerk heeft gehad, maar deel uitmaakt van parochie Wolfheze. Immers, zij moeten nu volgens kerkelijk recht voor zekere geloofsbedieningen naar de Wolfhezer kerk reizen. Rond 1425 bouwt de heer van Doorwerth een eigen kapel. Ongetwijfeld zal het *dédain* van huis Doorwerth voor de Wolfhezer kerk van invloed zijn geweest op de bedienden van het kasteel. Elders in dit werk wordt dit alles uitvoerig behandeld.

Eén en ander leidt er toe aan te nemen dat er nauwelijks sprake zal zijn geweest van een hecht kerkelijk leven in de parochie, hooguit van contacten op zondagen, kerkelijke feestdagen en bij andere gelegenheden.

Voor de parochianen is de reformatie een tijd van grote onzekerheid geweest. In welke mate kan men meegaan - durft men mee te gaan - met de nieuwe leer? Veelal zal een afwachtende houding zijn aangenomen. Immers, de heer van Doorwerth blijft trouw aan de oude leer en de leenman van de kerk in deze tijd, de landcommandeur van de RDO, ook. Het huis Van Middachten - de opperwildforster - verandert evenmin van geloofsrichting.

Het allereerste begin van de reformatieperiode aan de Veluwezoom valt in het begin van de 1520-er jaren. Dan aanvaardden de monniken van Mariëndaal de leer van Maarten Luther of sympathiseren er mee.

Te Arnhem worden protestantse kettters verbrand of in de Rijn verdrongen. Rond 1550 zijn de inquisiteurs Sonnius en Gruwel actief.

Aangenomen wordt dat omstreeks 1580 *de nije leer* ingang begint te vinden bij de bevolking van de Veluwezoom. Arnhem verbiedt in april 1581 *alle papistische ceremoniën* en verplicht in 1587 *alle inwoender ende burger* om de gereformeerde diensten bij te wonen.

De Oosterbeekse pastoor Henrick van Maenen (1570) zal wel de laatste pastoor van vóór de hervorming zijn geweest. De laatste pastoor van Renkum zal Johan van Cruchten (1578) zijn geweest.

Deze schattingen over de vordering van de reformatie worden bevestigd door het volgende: In 1588 zijn er onderhandelingen gaande tussen de raad van de stad Arnhem en de heer van Doorwerth als *pandhouder der Prumensche tienden, over het verpachten der tienden, tot verhoging van het traktement der Arnheemsche predikanten*. Op 11 juli 1589 wordt hierover een overeenkomst bereikt: de heer van Doorwerth zal *jaarlijks 450 à 500 gulden ten behoeve der beide predikanten te Arnhem betalen*²⁹. De heer van Doorwerth zal zeker niet enthousiast zijn geweest over deze onderhandelingen.

Het duurt op zijn minst nog tientallen jaren voordat de bevolking zich geheel tot de nieuwe leer heeft bekeerd. In 1608 schrijft Prins Maurits aan Hendrik IV dat enkele provincies, waaronder Gelderland, nog grotendeels katholiek zijn.

De ongeregelheden die veelal met de komst van de reformatie gepaard gaan - Sloet³⁰: *Anno 1566 wert in Arnhem door het gemeen in de kerken de beelden verbroomen* - hebben zich in de parochie Wolfheze waarschijnlijk niet voorgedaan.

De heer van Doorwerth zou ze binnen zijn heerlijkheid niet hebben getolereerd en heeft zijn kerk in Heelsum vast (extra) laten bewaken.

De kerk van Wolfheze - voor zover nog als godshuis in gebruik - lijkt trouwens geen voor de hand liggend doel voor de beeldenstormers. De kerk is al geruime tijd in verval, het dorp is slechts enkele verspreid liggende huizen en hoeven groot en de grotere woonkernen in het gebied (Doorwerth, Renkum) liggen op kilometers afstand.

Katholiek gebleven adellijke geslachten bieden soms onderdak aan een huispastoor of een rondreizende priester en zo ontstaan katholieke concentraties, *staties* genoemd. Staties op de Veluwezoom zijn die van Doorwerth en Grunsfoort en - op de zuidoostelijke Veluwezoom - kasteel Middachten³¹. Het huis Doorwerth blijft tot ver in de 17^e eeuw de rooms katholieke leer toegedaan en dwarsboomt het protestantisme binnen zijn gebied. Zo blijkt b.v. in 1617 dat *tot Helsum by gebreck dat aldaer geen predicant en is, die kinders van papen ende monicken gedoopt werden*. Pas in 1657 werkt het huis mee aan de renovatie van de Heelsumse kerk waardoor pas dan de gereformeerde eredienst in de heerlijkheid Doorwerth kan worden gehouden. De RDO, van tijd tot tijd in het leenbezit van de Wolfhezer kerk, legt het rooms katholieke geloof in 1637 af.

Het dorp is in deze tijd nauwelijks bevolkt geweest òf is geheel op de nieuwe leer overgegaan.

Uit de doopboeken van Gerard de Bruyn, een Utrechenaar die als huispriester en missionaris-pastoor werkt vanuit Grunsfoort, blijkt dat in de periode 24 augustus 1666 tot 18 augustus 1678 geen kinderen door hem zijn gedoopt in Wolfheze, terwijl hij wel kinderen in de wijde omgeving - langs de gehele Veluwezoom van Rhenen tot Oosterbeek - heeft gedoopt³².

NETWERKEN

Zoals elders in deze scriptie vermeld hebben de nederzetting en de parochie van Oud - Wolfheze veel van doen gehad met adellijke en andere vooraanstaande families.

Hier volgt nu een korte schets van hun onderlinge verhoudingen.

Huis Van Montfoort

Dit huis is van vóór 1413 eigenaar van de Wolfhezer kerk. Vanaf 1413 - maar mogelijk eerder - wordt de kerk beleend. De contacten van dit huis met de hertog van Bourgondië zijn zo goed, dat op 9 november 1432 de heer van Montfoort door Philips Van Bourgondië wordt benoemd tot zijn raad³³. Maar in de 1450-er jaren ontpopt Jan Van Montfoort zich als de grote opponent van Philips' zoon David, bisschop te Utrecht. Vanaf 1413 - en mogelijk daarvoor al - wordt de hof tot in de 17^e eeuw beleend.

Huis Van Wijhe

Leenman van huis Montfoort van 1413 of eerder tot aan 1437 voor kerk en goed te Wolfheze. Belia Van Wijhe is de moeder van Evert Van Wilp, Evert I in dit werk.

Vanaf 1424 is Henrick Van Wijhe de leenman van Huis Doorwerth van het *guet tot Oorsprongen*. Hij is in 1428 ook eigenaar van Sonnenberg.

Huis Van Wilp

- Evert I

Evert I bezegelt in 1429 het verdrag tussen Hertog Arnold en bisschop Rudolf. In 1437 bezegelt hij de verbondsbrief met Veluwe en neemt hij gronden en goederen te Wolfheze in bezit. Gedeputeerde van Veluwe in 1441. In 1444 treedt hij op als getuige van de bisschop van Utrecht, wordt hij door hertog Arnold tot ridder geslagen wegens manmoedig gedrag in de slag tegen hertog Van den Berg en wordt hij gevangen gezet. Omstreeks 1446 treedt hij op als *rait* (raad) van de hertog van Gelre. Op 20-09-1456 wordt hij door de Utrechtse bisschop David Van Bourgondië met Wilp beleend. Wellicht is er een verband met het feit dat Philips omstreeks deze datum tijdens zijn aanval op Deventer, zijn legerkamp te Wilp heeft ingericht.

Hij ontvangt in zijn kamp bezoek van Catharina van Gelre en haar zoon Adolf die Philips' steun zoeken tegen echtgenoot en vader Arnold. Omstreeks deze tijd ligt een Bourgondisch leger nabij de kerk te Wolfheze, waarvan Evert de leenman is. In juni 1458 krijgt Evert een verzoek van Gelre om deputaat te worden, zoals zijn buurman Reinald Van Homoet van Doorwerth het verzoek krijgt om deputaat van Veluwe te worden.

- Evert II, de zoon van Evert I

In 1468 steunt Evert II Adolf van Gelre in de slag bij Stralen tegen Jan Van Kleef. In maart 1469 stelt hertog Adolf een nieuwe ridderorde in en Evert II en zijn oom Wijnand Van Arnhem worden er samen met elf anderen in benoemd³⁴. Nog in datzelfde jaar verschijnt hij als ridder op een Quartierdag van ridders en knapen. In 1472 wordt Evert uitgezonderd van verzoening met Bourgondië³⁵, maar op 12 mei 1475 is hij raad en kamerling van Karel Van Bourgondië, bevindt zich in het leger van Nuis en besluit Karel dat Evert in het bezit van de tienden van Arderbroek en Wilp moet worden gelaten³⁶.

Vóór mei 1475 heeft hij de hertog van Gelre gesteund. Vermoedelijk gaat hij naar het Bourgondische kamp over omdat dit dan succesvol is in zijn strijd tegen Gelre.

In 1473 wordt Arnhem ingenomen door Karel de Stoute van Bourgondië. Vanaf 1477 zijn de rollen omgekeerd. Karel de Stoute sneuvelt op 5 januari, de Bourgondische organen van bestuur en rechtspraak - en daarmee de Bourgondische ambtenaren - verdwijnen en vertegenwoordigers van de steden en de ridderschap vullen het ontstane machtsvacuüm op.

In de 1490-er jaren steunt Evert de hertog van Gelre. In 1492 vergezelt hij Karel Van Egmond bij diens intocht in Gelderland en in 1499 is hij een financier van de reis van hertog Karel naar Frankrijk.

Hij overlijdt in maart 1505.

De Van Wilps wonen op Rosande, een hoge heerlijkheid annex kasteel en een leen van Doorwerth.

De familie is leenman van Montfoort tussen 1437 en 1501 voor hof Wolfheze en - in de 2^e helft van de 15^e eeuw - leenman van St. Pieter te Utrecht voor de helft van het veer op de Praats te Arnhem.

Huis Van Middachten

In de tweede helft van de 15^e eeuw is Arend Van Middachten de opperwildforster. Hij is gehuwd met Belia Van Wilp, de zuster van Evert II. Arend is de Gelre-zaak toegegaan en heeft moeite met het gedrag van zwager Evert, wiens loyaliteit slingert van Gelre naar Bourgondië en terug.

De heer van Middachten heeft sedert 1340 het ambt bekleed van *overste wildforster*, namens de hertog van Gelre. Hij is dus de baas van de Wolfhezer wildforsters, in casu - in de 14^e, 15^e eeuw en het eerste deel van de 16e eeuw - de Van Lawijcks.

Huis Van Lawijck

Dit huis behoort tot de lagere adel. In 1366 krijgt Arend Van Lawijck het Wolfhezer wildforstergoed in leen van Eduard Van Gelre. Hij is raad van Eduard in 1363, richter en landdrost van Veluwe in 1367 en 1368 en bezegelt als één der getuigen/borgen de huwelijksvoorwaarden tussen Eduard en Catharina Van Beieren in 1368. Hij is burger van Arnhem en overlijdt in 1402. Rond 1455 onderhouden de Van Lawijcks vrij intensieve contacten met Willem Ingen Nuwelandt, de latere pastoor van Wolfheze. Vanaf 1490 hebben kleinzoon Johan van de zojuist genoemde Arend en latere familieleden waarschijnlijk gedurende zekere tijd kerkgiftrechten gehad op de Heterense kerk, zie hoofdstuk 6, noot 22.

Huis Doorwerth

Eigenaar van kasteel Doorwerth en vanaf 1402 leenman van de hertog van Gelre voor kasteel, heerlijkheid en beboste gronden in Wolfheze. Leenheer van Rosande, domicilie o.a. van de laatste Van Wilps.

Parochiaan van kerspel Wolfheze. Moet zich laten welgevalen dat anderen - de huizen Van Montfoort, Van Wijhe, Van Wilp en de RDO - bepalen wie de parochiepastoor van Wolfheze zal worden. Waarschijnlijk hebben de beide laatste Everts Van Wilp zich in de selectie van pastoors mede laten leiden door influisteringen van huis Doorwerth; dit lijkt althans in 1437 en in 1461 te zijn geschied, zie 6.1.

In de 1460-er jaren is Maria Van Homoet gehuwd met Sweder Van Montfoort, zoon van Jan Van Montfoort die Evert Van Wilp met Wolfheze beleent. Sweder wordt er in zijn eigen familie van verdacht zijn vader te hebben vergiftigd.

Ridderlijke Duitse Orde

De RDO is een trefpunt van de hoge adel in de Lage Landen.

Vanaf 1501 is de landcommandeur van de RDO leenman van huis Van Montfoort voor de kerk en gronden van Wolfheze, als ook van de kerk te Heteren. In 1501 is dat Steven Van Zuylen Van Nyevelt. Hij is niet alleen leenman van de kerk, maar ook raad van de hertog van Gelre en deze op zijn beurt is weer de leenheer van de wildforsters, de Van Lawijcks. De RDO - evenals het bisdom gehuisvest in de stad Utrecht - blijft de rooms katholieke leer toegegaan tot in 1637, dus tot lang na de reformatie.

VETES

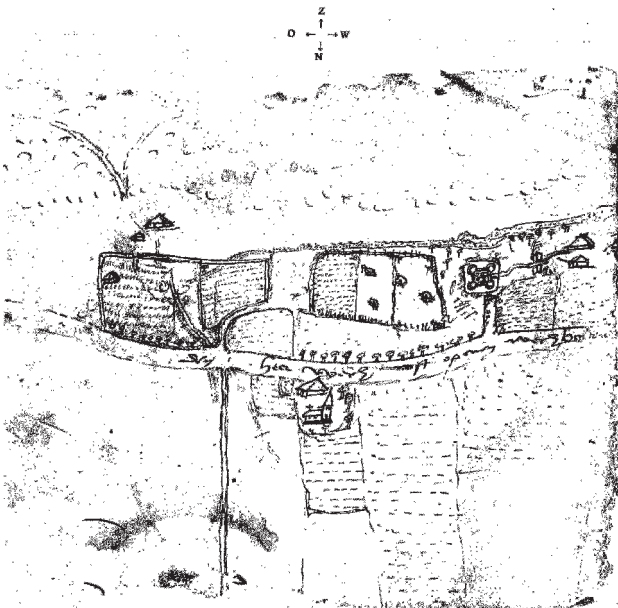
De archieven over Wolfheze tot aan de 1620-er jaren bevatten drie civiele geschillen. Steeds is de wildforsterij één der partijen en dat is niet verwonderlijk omdat dit goed groot is en expansief optreedt.

De eerstbekende vete doet zich voor in 1495 en 1496 tussen enerzijds Henrick Van Lawijck en anderzijds Katharina Veenmans en Lodewijk, een van 's hertogs *seruieren*, die Henrick de eigendom betwisten van zijn goed. Op 3 oktober 1496 verzoekt Henrick de stad Arnhem om Kathrin Veenmans en zekeren Loedwich te verbieden inbreuk te maken op zijn goed bij *Wolffhesen in het kerspel Oesterbeeck*. Zijn verzoek wordt ingewilligd.

In 1539 wordt het goed van Gertrud Van Lawijck opgeëist door Hendrick de Groeff, erfvoogd van Erkelents. Waarschijnlijk kraakt hij de hoeve. Alhoewel de Groeff een machtig man is - en gewoonlijk rücksichtslos te werk gaat - moet hij het afleggen tegen Gertrud.

Deze beide conflicten worden hier niet verder behandeld, maar in de deelstudie *Het Wildforstergoed* komen ze uitvoerig aan de orde.

De derde vete - tussen Anna Droechscherer van het wildforstergoed en Johan Stratius - is van een andere orde. Niet alleen speelt het geschil zich af op het grondgebied van parochie Wolfheze, dit conflict heeft de rechtszaal gehaald en het proces is de reden waarom de Proceskaart - de oudst bekende kaart van de nederzetting - in 1553 is gemaakt.

DE PROCESKAART UIT 1553

Het huis van Stratius staat links boven. Om naar de heerwech te komen moet hij ettelijke honderden meters over grondgebied van het wildforstergoed reizen. In de rechterhoek het Rondeel met een boerderij en bijgebouwen.

Bron: Gelders Archief Arnhem. Algemene Kaartenverzameling. Kaart nr. AKV. Negatief 1141.

Droechscherer versus Stratius

Johan en Anna Droechscherer hebben het goed in 1540 overgenomen van Gertrud Van Lawijck.

Na de dood van Johan in 1547 neemt Anna het beheer van het goed ter hand.

De akkers, sedert ca. 1520 braakliggend en verwilderd, gaat zij weer cultiveren.

Hierdoor wordt de weg van het huis van Stratius naar de heerwech afgesloten, waardoor het conflict ontstaat, dat in 1553 uitmondt in een proces. Stratius' woning ligt op of bij het driehoekige veldje aan de westzijde van de Wolfhezerweg, tegenover hotel Wolfheze en iets ten zuiden van de parkeerplaats.

DE OMSTREDEN WEG

De laatste meters van de omstreden weg juist voor de aansluiting op de heerwech.

De fundamenten van de woning zijn in het veld niet meer te traceren; ze zouden onder de Wolfhezerweg kunnen liggen.

Vanaf zijn huis moet hij in noordwestelijke richting rijden om de heerwech te bereiken en vandaar zijn reis - die gelet op zijn functie, vaak naar Arnhem zal hebben geleid - te vervolgen³⁷.

Het traject van zijn woning tot aan de heerwech wordt op de Proceskaart als *stridigen wech* (omstreden weg) aangeduid en voert over de gronden van Anna. Dit traject kan op grond van de afmetingen van deze kaart zelf worden geschat op enkele honderden meters en het voert voor ca. $\frac{3}{4}$ over de akkers die Anna weer in cultuur wil brengen³⁸. Of al in cultuur gebracht heeft.

Ter zitting wordt een kaartje van de nederzetting gebruikt, getekend door ene Jan van den Dorpe, de Proceskaart. Tijdens het proces wordt een aantal getuigen gehoord. Zij verklaren bier, turf, mest, vee en leem over de weg te hebben vervoerd. Eén van hen is Jacob Jacobssz. die meldt *dattet vyer und vijftich jaer geleden (was) dat een bouwman, geheiten Derick Henrickssz. woenden op erff und guet geheten Heren Arntz Enck, und dat doe ter tijt korn stonde op dat één eynde van den camp, bij den huyse gelegen, daer dat nu steet; daer voer Doctor Stratius nu den wegh hebbende will, und dattet erff und guet vursschreven daer noe*

waell dartich jaeren wust gelegen und nyet bewoent, noch gebouwet iss worden, soe doe dat huys daer aff verbrant wart, und dat doe ter tijt ass dyt erff und guet vurschreven wust lach, een yder daer aver gefaeren heeft, waerdattet hen lusten und gelieffden.

Een andere getuige, Peeter Cornelissz., meldt dat *doctor Stratius en sijn luijden* met een Brabantse wagen over *den stridigen wech* reden.

Hoe het proces is afgelopen is onbekend. Overigens is het de vraag of Stratius het huis voor permanente bewoning heeft gebruikt. De man is hoog opgeleid, heeft tal van hoge functies bekleed en reist veel voor zijn werk³⁹. Waarom zou hij zich permanent in een boerendorpje vestigen? Hoe dat ook zij, rond 21 april 1561 woont Stratius op de *Gulden Spiker* (De Zijp, Arnhem), dus vlak bij zijn werk èn - gemakkelijk met het oog op zijn vele reizen - bij de heerwech.

VERMOEDELIIK SCHILD VAN JOHAN STRATIUS

Een bok in een geel veld met horizontale strepen, afwisselend wit en groen.

Groen is een tamelijk ongebruikelijke kleur in de heraldiek. Waarschijnlijk waren de balken oorspronkelijk blauw en waren de pigmenten in de verf instabiel.

Blauwe verf kleurt vaak groen in de loop der tijd.

OORLOGEN EN GERUCHTEN VAN OORLOGEN

Oud-Wolfheze en omgeving hebben in de loop der eeuwen tot in het eerste kwart van de 17^e eeuw, wanneer de resten van de kerk worden verkocht, vele oorlogen en conflicten meegemaakt.

Een aanwijzing daarvoor is wellicht het gegeven dat de kerk een toren heeft gehad en geen koor. Usance is dat men eerst een zaalkerkje bouwt en dat later vergroot met een koor alvorens het - nog weer later - van een toren te voorzien. Waarom is dat hier niet gebeurd?

Heeft de bevolking meer behoefte gehad aan de extra veiligheid die een toren kan bieden dan aan een grotere kerk? Mogelijk. Waarschijnlijk zelfs, gelet op de geïsoleerde ligging van het dorp in het Veluwe landschap en het gegeven dat de bevolking zich niet onder de bescherming van een landheer in de nabijheid heeft kunnen stellen. Huis Doorwerth ligt op een afstand van ettelijke kilometers hemelsbreed, te ver weg om bij acuut gevaar bescherming te kunnen bieden.

Enkele voorbeelden van conflicten: in de 1350-er jaren woedt het conflict tussen de Heekerens en de Bronkhorsten en het dorp ligt aan de route van Arnhem via Renkum naar Wageningen, waarvan de eerste wordt bedreigd en de beide andere verwoest. In 1354 breekt de Boerenopstand uit, vooral op de Veluwe. Met name de zuid Veluwe heeft het zwaar te verduren. Op 24 maart 1379 wordt Grunsfoort ingenomen door de heer van Montfoort. Of deze dan al eigenaar is van de Wolfhezer kerk is onbekend.

De Stichts/Gelderse oorlog van begin 1420-er jaren voert de bisschoppelijke troepen - 600 voetknechten, 500 ruiters - langs Wolfheze, onderweg van Renkum naar Arnhem. Te Renkum wordt een veldkamp opgeslagen, het dorp wordt verwoest. In november wordt

Wageningen ingenomen. In augustus 1456, tijdens de anti-Bourgondische strijd, heeft Philips Van Bourgondië zijn troepen gelegerd *tot Oesterbeek ende te Redichem*⁴⁰. En tenslotte de Gelderse oorlogen van Karel van Gelre tegen Karel V (1492-1538), de opstand tegen Spanje en de al genoemde aanval van de Galioten.

Deze aanval heeft plaats gehad in de zomer van 1505, hoogstwaarschijnlijk nadat Philips Van Bourgondië - op 6 juni - Arnhem heeft ingenomen. De Galioten bezetten kloosters rondom Arnhem en ondernemen van daar uit strooptochten op de Veluwe. De Galioten, die zich in klooster Mariëndaal hebben genesteld, komen naar Wolfheze, waarschijnlijk via de heerwech. In totaal worden vier van de elf huizen verwoest.

Alhoewel Oltmans meent dat zij *op eene verschrikkelijke wijze* hebben huisgehouden, lijkt de aanval toch vrij “beheerst” te zijn geweest. Allereerst wordt er geen verlies van mensenlevens gemeld. Verder valt op dat hof Wolfheze - huizen en kerk - nauwelijks is beschadigd. Daar komt bij dat de aanval geconcentreerd is geweest op het wildforstergoed, drie van de vier verwoeste huizen behoren tot dit goed. Maar ook hier zijn de Galioten bedachtzaam te werk gegaan, want de hoeve is ongedeerd gebleven. Dit alles is hierdoor verklaarbaar dat de leenheer ervan de hertog van Gelre is, de grote tegenstrever van Philips in dit conflict.

Het vierde huis dat is verwoest behoort aan Hendrick Jacobss. Het staat bij de kerk en behoort aan hof Wolfheze, sedert 1501 als leengoed van de burggraaf Van Montfoort aan de RDO.

Oltmans zegt dat er in de tientallen jaren na deze verwoestingen minder activiteit was in Wolfheze. De bouwlanden worden verwaarloosd. Koster Robert die een huis had op de Enck verhuist naar Oosterbeek en Hendrick Jacobss. vertrekt naar Bennekom.

Een reden - oorzaak is misschien een toepasselijker woord - voor al dit onheil over het dorp zal zeker de strategische ligging zijn geweest aan het al beschreven verkeersknooppunt. Er zullen op de weg veel troepenbewegingen zijn geweest.

De meeste Wolfheze-auteurs menen dat dorp en kerk door oorlogshandelingen zijn verwoest en binnen deze opvatting zijn er dan meerdere theorieën over de precieze toedracht.

Hier volgt nu een analyse van de verschillende visies.

Eerst die van Groneman.

Hij concentreert zich op de verwoesting van de kerk en een (vermeend) poortgebouw, is daarin vrij specifiek, maar zegt niets over wat er met de rest van het dorp kan zijn gebeurd⁴¹.

> Aard der verwoesting.

Groneman zegt dat kerk en poortgebouw door brand zijn verwoest, want daarvan: *....legden hoopen asch en houtskool, op verschillende plaatsen, buiten en binnen den bouwval, ook in de kleine poortruïne, ongetwijfeld getuigenis af*. In het poortgebouw treft hij houtskool aan en *asch met puin en ijzerstukken vermengd*.

Deze opvatting wordt van het volgende commentaar voorzien.

Groneman gebruikt een formulering die 21e- eeuwers vreemd in de oren klinkt: men kan op een brandplek houtskool, as, puin en ijzer aantreffen, maar spreekt dan nog niet over een “vermenging” van die restanten. Óók niet als de voorwerpen door de hitte aanéén gesmolten zouden zijn. Hij heeft bedoeld dat die materialen door elkaar lagen; in een brief van 5 oktober 1904 doet hij een soortgelijke uitspraak *.....dat de door ons gevonden oudheden vermengd*

waren. In 1910 beschrijft Goekoop de vondsten in de Koningsheuvel op soortgelijke wijze: *stuitte de schep van.....op een klomp aarde met beenderen, vermengd met brokken houtskool.*

Het is de vraag of de *hoopen asch en houtskool* die in 1893 worden aangetroffen het bewijs kunnen leveren voor de verwoesting van kerk en poortgebouw door brand. Want: in welke mate kan een middeleeuws kerkje waarin, afgezien van enkele deuren, een houten dakconstructie en wat houten inventaris, geen brandbaar materiaal aanwezig is, door brand worden verwoest? Met het vele hout dat uit de bossen kan worden gehaald kan een flink vuur worden gemaakt, maar ook zo groot en intens dat de muren door de hitte instorten?

Daar komen nog de volgende constatering bij:

- Groneman maakt geen melding van geblakerde muurresten, tegels, stenen of stukken lei.
- Hij zegt 8 stukjes raamlod te hebben gevonden. Die zijn blijkbaar onvervormd, want hoe zijn ze anders als raamlod te herkennen?
- Zoals nog zal blijken resteert in 1628 nog zoveel hout van de kerk dat de vervallen kerk van Heelsum er (deels of geheel) mee zou kunnen worden gerestaureerd.

Opvallend is ook dat as en houtskool buiten de beide ruïnes op het kerkterrein worden aangetroffen. Groneman vermeldt niet waar precies hij dat vindt en op welke diepte. Hij moet er toch graafwerk voor hebben gedaan, want het is niet aannemelijk dat hij as en houtskool op het oppervlak aanziet voor de bevestiging van een brand vroeg in de 17^e eeuw.

Ergo, Groneman's bewijs voor verwoesting door brand is mager.

Overigens, het is niet aannemelijk dat er een poortgebouw als toegang tot het kerkterrein is geweest.

> Nu het jaar van de verwoesting.

Groneman meent stellig dat de kerk niet in 1585 is verwoest.

Hij schrijft: *Thans willen wij hier nog de vraag laten volgen, of de tijd, waarin de kerk werd verwoest niet met eenige waarschijnlijkheid moet worden gezocht in 1624 of in 1629. Immers in den strengen winter van het eerstgenoemde jaar trok een Spaansch leger, onder Graaf Hendrik van den Berg, door "de Graafschap" naar Dieren en viel daar, over den vastgevroren Yssel, in de Veluwe. "Op Zondag, 18 februari, kwam het Spaansche leger voor Arnhem.... doch scheidde van de stad, zonder een ernstigen aanval beproefd te hebben en trok dienzelfden Zondag naar Ede..... Daar de kerk te Wolfhezen zoo te zeggen in de richting van den marsch dezer plunderende troepen lag, kan zij zeer goed bij deze gelegenheid vernield zijn geworden. Bekend is het, hoe weinig eerbied de Spaansche troepen zelfs voor geestelijke stichtingen der Roomsche Catholicken betoonden..... Wil men echter de vernieling der kerk te Wolfhezen, (die, omdat ook het poortgebouw gebrand heeft, gelijk door de houtskool en de asch bewezen wordt, die wij daar, bij ons opzettelijk onderzoek, met puin en ijzerstukken vermengd vonden) op een ander jaar stellen, dan kan men vijf jaar later aannemen toen een Spaansch en Keizerlijk leger onder denzelfden Graaf Hendrik van den Berg en Montecuculi op nieuw plunderend in de Veluwe viel en in Ede wederom "de ontzettendste wreedheden" gepleegd werden. Wij vermoeden dat uit een dezer jaren 1624 of 1629 het zoogenaamde "spaansche pijpje" (no. 60) afkomstig is, waarvan wij eerst den kop en een paar dagen later het daaraan passende steeltje vonden, in het kerkkoor, bij het Zuid-Oost fundament. Dergelijke pijpjes werden ook in den aardenwal te Zutphen...gevonden, welke wal op het einde der 16e en in 't begin der 17e eeuw*

door Prins Maurits, na de verovering der stad in 1591 is aangelegd. Deze zijn dus ongeveer uit hetzelfde tijdvak. Zoo zal dan de kerk te Wolfhezen in het eerste vierendeel der 17e eeuw in vlammen zijn opgegaan en tot een puinhoop geworden zijn⁴².

Commentaar:

De meeste Wolfheze-auteurs zijn het oneens met Groneman en nemen aan dat de verwoesting in 1585 - in het voorjaar - door Spaanse troepen is gepleegd. Nu hebben de Spanjaarden in 1584 en 1585 flink huis gehouden op de Veluwe - in onze contreien wordt o.a. de kapel van O.L. Vrouwe van Renkum verwoest, kasteel Grunsfoort bezet - maar tot nog toe is niet bewezen dat Wolfheze daaronder toen ook te lijden heeft gehad.

Oltmans: *Door aanrukkende bewegingen trachtten wij den vijand uit zijne verschansing te lokken en op het vlakke veld slaags te raken. De vijand voelde zich echter in zijne veste te sterk om zich aan een twijfelachtigen strijd op het vlakke veld te wagen. Immers alle huizen te Wolfhezen waren in zijn bezit. Het kasteel was een voorname sterkte; om de kerk en het wildforsterhuis waren wagenburchten gemaakt. Wolfheze was één sterke veste.*

Als de dorpelingen terugkeren na aftocht van de Spaanse troepen treffen zij slechts ruïnes aan: de kerk is verbrand, van de trotse burcht rest nog slechts de ruïne van een hoektoren en hun *Haardsteden* zijn verwoest.

Demoed valt hem bij: *Wat zich precies in Wolfheze afgespeeld heeft, is nooit bekend geworden. Maar dit is zeker, dat na het aftrekken der vijand, de Wolfhezenaren een volkomen verwoest dorp vonden....* Ook Hegener is deze mening toegedaan en Roorda van Eysinga meent dat de vijand zich in Wolfheze heeft verschanst en *na een zware strijd ... verdreven, waarbij het gehele dorp verwoest werd; kasteel, kerk en wildforstergoed inclusief.*

Opvallend is dat de schrijvers wel menen te weten wat er met de gebouwen van het dorp is gebeurd maar weinig woorden wijden aan het lot van de bewoners. Demoed en Oltmans suggereren dat ze zijn weggetrokken.

De Spanjaarden zouden dus het dorp - inclusief kerk, kasteel en wildforsterij - bezet houden. Maar gelet op de verspreide ligging van de verschillende gebouwen - de afstand van de burcht tot de kerk en van de kerk tot de wildforsterij is resp. ca. 600 en 750 meter hemelsbreed - en de gesteldheid van het terrein is het vrijwel uitgesloten dat zij *één sterke veste* tot stand hebben kunnen brengen.

Oltmans creëert een onderscheid tussen het dorp en het *vlakke veld* en doet het voorkomen alsof het dorp een aantal bij elkaar staande huizen en andere gebouwen omvat. Niets is minder waar: er zijn slechts enkele verspreid in het veld liggende hoeven en huizen. Volgens de Proceskaart zijn er twee clusters van huizen plus het huis bij de kerk. De afstanden zijn: van cluster zuidoost tot cluster zuidwest 1000 m, van cluster zuidoost tot kerkhuis ruim 600 m en van kerkhuis tot cluster zuidwest 700 m.

Het kasteel kan geen voorname sterkte zijn geweest want er is geen kasteel geweest. De veldschans die er wel is - het huidige Stratus Rondeel - is zo klein dat die slechts een kleine sterkte kan zijn geweest, niet (lang) bestand tegen zelfs een kleine vijandelijke eenheid.

Het is moeilijk voorstelbaar dat de Staatsen de vijand actief, doelbewust, in de kerk hebben ingesloten. Daarmee zouden ze hem een uitstekende vesting hebben verschaft van waaruit hij de omgeving militair zou kunnen domineren.

Als desondanks wordt aangenomen dat de Spanjaarden de kerk hebben bezet dan leidt dat tot de volgende observaties:

- De plek is geschikt voor een defensieve stelling. Vanaf de terp en vanuit de kerk kan men de omgeving - inclusief de heerwech die op ca. 15 m afstand langs de zuidkant van de kerk loopt - domineren.

- De aanwezigheid van de droge greppel en de ligging ervan worden theoretisch verklaarbaar.

De greppel ligt ten noorden en oosten van de kerk en geeft rugdekking daar waar de kerk zonder de greppel relatief gemakkelijk bereikbaar zou zijn. Aan de zuid- en de westkant van de kerk bevindt zich de terphelling⁴³, maar, belangrijker nog, de steile helling naar het beekdal iets verder zuidelijk. Een definitieve datering van deze greppel kan wellicht door boor- en graafwerk worden verkregen, maar kan zo'n onderzoek - als het geen vondsten zou opleveren - discrimineren tussen 1585, 1624 en b.v. 1672?

- De greppel is ca. 100 m lang en 7 m breed, maar is waarschijnlijk dieper geweest dan de meter die Groneman in 1893 constateert. De aanleg moet vrij lang - ettelijke honderden manuren - hebben geduurd en het lijkt er dus niet op dat *de onsen* erg bedreigend zijn geweest voor de vijandelijke gravers.

- Geschut lijkt het meest geschikte wapen om de Spanjaarden uit de kerk te verdrijven, maar er zijn tot nu toe geen stenen of ijzeren kogels ter plekke aangetroffen. Evenmin zijn er tot nu toe bij de kerk sporen van strijd gevonden, wapentuig of uitrustingsstukken.

- Groneman vindt een deel van een menselijke ruggewervel *in een waarvan een stuk glas, dat door het been gedeeltelijk blijkt omgroeid te zijn; mogelijk door de uitbarsting van Grieksch vuur of van een bom er in gedreven*.⁴⁴ Maar de persoon in kwestie kan natuurlijk ook gewoon een ongeluk hebben gehad. Hij/zij heeft dat geruime tijd overleefd, maar een tijdstip van overlijden kan er niet aan worden ontleend.

- De vondst van een Spaans pijpje in de kerk kan geen bewijs leveren voor de aanwezigheid van Spaanse of andere troepen in de kerk in 1624 of 1629, hooguit voor de aanwezigheid van een pijproker te eniger tijd. Groneman neemt aan dat de pijp van Spaanse origine is, omdat er eerder een dergelijk model, erkend als zijnde van Spaanse oorsprong, is aangetroffen tijdens veldwerk aan de Zutphense wal, waarbij Groneman was betrokken. Tabaksgebruik raakt in het tijdvak 1580-1620 ingeburgerd in de Nederlanden, vooral en eerst bij pionier-consumenten, van wie er weinigen op de Veluwezoom zullen zijn geweest. Het lijkt er dus wel op dat de pijp van een Spanjaard afkomstig is.

Het is echter niet uitgesloten dat juist de Staatsen de kerk hebben verwoest; de tactiek der verschroeiende aarde schuwen zij niet. Zo zijn het de Staatsen geweest die in 1586 met het doel de Spanjaarden onderdak te ontzeggen, de kerk in Geesteren hebben verwoest.

Alleen Michiels meent dat niet bekend is of kerk en nederzetting schade hebben ondervonden.

Dat is de juiste conclusie, want geen van de andere hier geciteerde auteurs geeft enige onderbouwing aan de stelling dat Wolfheze in 1585 door Spaanse bezettingstroepen en/of door oorlogshandelingen zou zijn verwoest.

Enkelen van deze auteurs verwijzen naar Van Slichtenhorst. Deze zegt: *Omtrent desen tijd (voorjaar 1585) had de Raed van Staeten onsen Raed* (i.e. die van Harderwijk) *indagthigh*

gemaakt om goede aenteykeningh te maeken van 't koorn in de stad nog overigh sijnde, noch yet daerof te laeten weghvoeren, ten ware dat er dadelycken weder sooveel wierd in de plaats geleverd. Des vyands gantse heyr lagh rechtevoort tot Wolfhesen bij den Doorenweerd, alwaer de onsen, stout op haer eygen grond synde, hem het hoofd booden zulx dat zij wel ses uijren d'een tegens d'ander in slagh geleeder hadden gestaen; overmits de vijand zijn waghen-wegh niet woude verlaeten, of hij wel van den onsen om ut de muijte op de vlackte te koomen etlijke maelen was getergd; en want de Raden van 't Hof vermoeden of geloof hadden den vijand hoe langer hoe meer te loeren op Harderwijk, deden zij op den 12en van soemermaend onsen Raed vermaenen om op haere vesten en te gelijk op de heijmelijke verstandhouders wel acht te neemen.

Van Slichtenhorst (1616-1657) is jurist, historicus en bijna-tijdgenoot. Van hem mag een preciezere beschrijving van het incident worden verwacht dan van de andere, latere Wolfheze-historiografen. Uit zijn tekst zijn enkele notities te extraheren:

- De vrees dat de vijand het op Harderwijk heeft gemunt is niet ongegrond. De stad is vrij gemakkelijk en relatief snel bereikbaar vanaf de zuidelijke Veluwe, zie de Gelre-kaart.

- *Des vyands gantse heyr*

Gelet op het gegeven dat Spaanse troepen in de *soemermaend* (juni) van 1585 ook elders in de Lage Landen actief zijn moet deze omschrijving van de Spaanse troepenmacht te Wolfheze niet letterlijk worden genomen. Maar er zal een grote Spaanse legerenheid betrokken zijn geweest bij het incident. Dan lijkt het niet goed mogelijk die in te sluiten binnen de wallen op de heerwech tussen de kerk en de landweer, omdat die vrij dicht bij elkaar liggen. Wellicht kan een grote troepenmacht wel het gebied tussen kerk en wildforsterhoeve bezet houden, maar het lijkt om de al genoemde redenen niet goed mogelijk dat de Spanjaarden *één sterke veste* hebben gehad.

- Positie Spaanse troepen

Van Slichtenhorst zegt niet dat de Spanjaarden kerk en huizen bezet houden, maar dat zij *rechtevoort tot Wolfheze* liggen en wel in hun *waghen-wegh*. Zij lijken in een rechte richting onderweg naar Wolfheze en zijn tijdens de mars ingesloten. Het is niet mogelijk een militair logische plek voor zo'n omsingeling aan te wijzen. Aannemelijk is echter dat die op de heerwech heeft plaats gehad. Niet alleen omdat van Slichtenhorst over *waghen weggh* spreekt - wat een doorgaande weg veronderstelt - maar ook omdat zowel uit Renkum als uit Velp (Biljoen) verwoestingen door Spaanse troepen worden gemeld tijdens deze Spaanse opmars. Hoe dan ook, de omsingeling betekent dat de Staatsen het initiatief hebben gehad.

Oltmans meent dat de vijand niet alleen het dorp heeft bezet maar ook wagenburchten heeft ingericht bij de kerk en het wildforstergoed. Erkens⁴⁵ zegt (pag. 116) dat de vijand bij Wolfheze versterkingen heeft aangelegd en dat bij de wildforsterhoeve nu nog een z.g. *Spaanse wal* is te zien, waarop de Duizendjarige Den staat (stond; † 27 mei 2006).

Tegen deze visie zijn bezwaren aan te voeren:

- > volgens Van Slichtenhorst is de vijand ingesloten op de *waghen-weggh* en het is vrijwel uitgesloten dat er bij de Duizendjarige Den zo'n weg zou zijn geweest.

- > de confrontatie heeft circa zes uren geduurd en lijkt nogal "acuut" te zijn ontstaan. Weinig tijd dus om een wal op te werpen.

- > de Duizendjarige Den staat op het zuidoende van een wal die vrij iel is en die vanaf de Zwarte Kolkbeek in een rechte lijn noordwaarts loopt tot hij na bijna 250 m op de heerwech stuit.

De wal is welhaast zeker geen militaire verdedigingswal geweest, maar heeft waarschijnlijk gediend als begrenzing van een akker.

- > voor de benaming *Spaanse wal* is in dit onderzoek geen bevestiging gevonden.
- > hoe zeker is het dat de Duizendjarige Den uit (ongeveer) 1585 dateert?
- > Erkens zegt zelf (pag. 113) dat de den uit 1650 stamt.
- > Oltmans meent dat de Spanjaarden om *het wildforsterhuis* een *wagenburcht* hebben gemaakt (onderstreping door de auteur)

- Confrontatie

Van Slichtenhorst meldt dat *de onsenhen het hoofd booden* en dat zij *wel ses uijren d'een tegens d'ander in slagh geleeder hadden gestaen*.

Weliswaar wordt thans onder “het hoofd bieden” hetzelfde verstaan als toen, het zou onjuist zijn te concluderen dat er werkelijk een veldslag is geweest: verzet kan actief en passief worden geboden. Kortom de partijen kunnen wel in slagorde tegenover elkaar hebben gestaan, maar er kan een patstelling zijn geweest. Hoe de confrontatie is afgelopen is onbekend.

- *Ut de muyte op de vlackte*

Geheel duidelijk is de situatie niet. Enerzijds spreekt Van Slichtenhorst over *slagh geleeder* anderzijds suggereert hij dat de vijand was ingesloten op de *waghen-wegh* en zich in een *muyte* bevond.

Muite is een oud woord voor kooi, gevangenis, maar ook voor twist. De vijand laat zich niet verleiden uit zijn stelling *op de vlackte te komen*. Dat betekent dat *de onsen* de vijand niet met geschut hebben bestookt, want dan zou hij zijn verschansing wel hebben verlaten, vechtend of anderszins. Tot op heden zijn geen vondsten gemeld van stenen of ijzeren kogels in de omgeving van de nederzetting. Waarom de vijand weigert uit de verschansing te komen is onbekend.

Wellicht hebben de Staatsen toch iets fout gedaan, want de vijand voelt zich er veilig. Zo'n situatie kan zich - voor een niet al te grote troepenmacht - voordoen tussen de wallen op de heerwech bij het Rondeel en iets oostelijk daarvan: de wallen die de vijand insluiten kunnen door hem als verdedigingswerken worden gebruikt. Maar het is ook mogelijk dat de onsen numeriek in de meerderheid zijn en/of beter bewapend voor gevechten van man tegen man op de vlakte.

Kortom: Van Slichtenhorst meent met enkele andere auteurs dat er in 1585 in of bij Wolfheze een incident is geweest, maar zijn mening over de aard van dat incident wijkt af van die van Oltmans en de overige Wolfheze auteurs.

In samenvatting:

AUTEUR	POSITIE VIJAND	LOT DORP
Van Slichtenhorst Medio 17 ^e eeuw	Ingesloten in waghenwegh	–
Oltmans 1920-er jaren	Bezetting dorp + kerk + kasteel + wildforsterij	Dorp geheel verwoest; kerk, kasteel een ruïne
Roorda van Eysinga ca. 1949	Bezetting dorp	Als Oltmans
Demoed ca. 1953	Ingesloten in waghenwegh	Als Oltmans

Demoed's reconstructie is ietwat merkwaardig.

Om het dorp te kunnen verwoesten moet de vijand zich eerst uit de waghenwegh hebben bevrijd, maar dat is op grond van Van Slichtenhorst, naar wie Demoed zelf verwijst, nu juist de vraag.

Is er geen bewijs dat de kerk in 1585 is verwoest, evenmin kan worden aangetoond dat de kerk later, b.v. in het eerste kwart van de 17^e eeuw, nog intact is. In 1618 probeert Ds. Heshusius zijn vervallen kerk in Heelsum te restaureren en hij verzoekt het Hof van Gelderland om de heer van Doorwerth te bewegen geld te voteren uit *die thiend van Wolffhesen*. Hij vraagt niet om bouw materiaal van de Wolfhezer kerk - dat gebeurt pas in 1628 - dus de kerk is dan nog niet rijp voor de sloop of er is nog geen beslissing genomen over het lot van de vervallen kerk. Voorts is er een aantal kaarten uit dit tijdvak waarop de kerk, ogenschijnlijk intact, voorkomt, maar dat hoeft niet te betekenen dat de kerk ook echt ongeschonden is⁴⁶.

Dan nu Groneman's opvatting dat de kerk in 1624 of 1629 door Spaanse troepen is verwoest. Allereerst de rooftocht van februari 1624, *Vastenavondtocht* of *Vastelavonttocht* genoemd⁴⁷. Vastenavond valt dit jaar op 20 februari.

ARTIST'S IMPRESSION VAN DE VASTELAVONTTOCHT VAN 1624.

Bron: De geschiedenis van Gelderland 1492-1795, dl. 2.

Op zeker moment liggen de Spaanse troepen voor Arnhem⁴⁸.

De weinige weerstand die de stad biedt is hun al genoeg om weg te trekken, in de woorden van Nijhoff *regt door de heide naar Eede, het naaste dorp, waar, wegens talrijke bevolking en welgesteldheid der inwoners, op een goeden buit gerekend scheen te kunnen worden*.

Dit leidt tot de volgende opmerkingen:

- Wolfheze ligt op de marsroute. Ter hoogte van de kerk kruist de heerwech met de noordzuidweg, welke voert dicht langs de buurtschap Veldhuizen en het kasteel Kernheim bij Ede, waar op deze Vastenavondtocht verwoestingen zijn aangericht.
- Het is bitter koud, de troepen zijn al geruime tijd in het veld, zijn gedemoraliseerd omdat ze Arnhem niet hebben ingenomen en zijn op mars naar Ede. Ze kunnen zich in en rondom de kerk hebben verschanst en er grote vuren hebben aangelegd. De hopen as en houtskool die Groneman aantreft in poortgebouw en kerk en op het terrein kunnen hierop wijzen. Het is onwaarschijnlijk dat toen de half ovale greppel bij de kerk is aangelegd: de troepen hebben haast, want het rijke Ede lokt en de grond is hard bevroren. Bovendien is er geen noodzaak voor de aanleg van een greppel: hun vijand is in geen velden of wegen te bekennen.

- Op 9 oktober 1624 besluiten de Gedeputeerden van het Kwartier Veluwe dat het tufsteengruis van de kerk kan worden verkocht. Op grond hiervan lijkt de gedachte dat de kerk kort daarvoor en niet in 1585 is verwoest niet bij voorbaat onterecht: Hoe aannemelijk is het dat men zich in oktober 1624 plotseling het gruis zou herinneren van een in 1585 - in een vorige generatie – verwoeste kerk in een nagenoeg verlaten gebied op tien kilometer afstand? Hoe aannemelijk is het dat er in 1628 nog zoveel hout van goede kwaliteit voor de restauratie van de Heelsumse kerk zou resteren van een kerk die in 1585 zou zijn verwoest?

Echter, géén van de redeneringen rond de vraag of de verwoesting door brand en door Spanjaarden in 1585 of 1624 heeft plaatsgevonden is sluitend, al ligt het jaar 1624 meer in de rede dan 1585.

Dan de tweede tocht van Van den Bergh over de Veluwe in augustus 1629⁴⁹. Kan de kerk toen zijn verwoest?

Het antwoord is neen:

- Op 2 juni 1627 besluiten de Gedeputeerden tot verkoop van het nog overgebleven tufsteenpuin van de Wolfhezer kerk aan de stadsmetselaar van Arnhem.
- De klassikale vergadering van Overveluwe vraagt, op verzoek van de Heelsumse kerk, in 1628 om de opbrengst te krijgen van de *vercochte kercke van Wulfheese* alsmede het nog resterende hout ervan⁵⁰.

De slotsom van dit alles moet zijn dat de meningen van de meeste historiografen ten aanzien van de aard en het tijdstip van de verwoesting van kerk en dorp vaag en intern conflicterend zijn. Op soms belangrijke onderdelen kan hun visie eenvoudig niet juist zijn. De mening van Michiels, hiervoor al vermeld, is de meest realistische, gegeven het gebrek aan feiten.

Hegener gaat er ook van uit dat Wolfheze in 1584 is verwoest. Maar, zegt hij, er moet *méer zijn geweest, want waarom zijn de bewoners naderhand niet naar hun bezittingen teruggekeerd?* Was er, zo vraagt hij zich af, een daling van het grondwater ingetreden?

Omstreeks 1585 zijn de beken in het gebied sprengbeken. Door het graven van de sprengen maken de bewoners zich minder afhankelijk van regenwater maar het leidt er ook toe dat op de hoger gelegen delen het grondwater wordt bereikt, dat nu gemakkelijk via de gegraven beddingen kan afvloeien en tot een daling van het grondwaterpeil leiden. Maar: gedurende het grootste deel van de levensduur van de kerk is er maar één beek geweest (Zwarte Kolkbeek). Vanaf een onbekend tijdstip vóór 1553 - waarschijnlijk in de 2e helft van de 15e eeuw - is daar de Wolfhezebeek bij gekomen.

Zeker is dat deze beken tot in de 1950-er jaren water hebben gevoerd. De Heelsumse beek is omstreeks 2006 schoongemaakt en is sedert 2006/7 weer watervoerend.

Dan is er nog de mogelijkheid, dat er grondwaterdaling is ontstaan als gevolg van een langdurige periode van extreem droog weer. Uit de gegevens die Buisman⁵¹ verstrekt blijkt zo'n weertype rond 1584, 1624 en 1629 niet langdurig te zijn voorgekomen. Maar - nog los van het gegeven dat er grote verschillen zijn in de Veluwse grondwaterstanden - het kan vele tientallen jaren tot eeuwen duren voordat het eens gevallen en geabsorbeerde regenwater weer aan de oppervlakte komt op de hellingen van de stuwwallen en aan de randen van het Veluwemassief.

Het is dus anno 2008 moeilijk aan te tonen dat een eventuele daling van het grondwaterniveau rond 1600 zou zijn toe te schrijven aan extreem droog weer zo veel vroeger in de tijd.

Een andere mogelijkheid kan nog zijn dat ook Wolfheze te lijden heeft gehad van de zandverstuivingen aan het einde van de 16^e eeuw en dat dat mede een oorzaak is geweest voor de ontvolking van het gebied.

NOTEN HOOFDSTUK 2

1. Kaart van het Bisdom Utrecht in 1560 door S. Muller Hzn, 1919.
2. Maar het omgekeerde gebeurt ook, vaak op verzoek van het wereldlijk bestuur.
3. J. Buis, *Historia Forestis*, dl I, 1985, pag. 37. Nieuwe Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde. Marken op de Veluwe. L.A.J.W. Sloet, 1859.
4. De Navorscher 1887, pag. 14 en Registers op het Archief van het voormalig hof des Vorstendoms Gelre, P. Nijhoff 1856.
5. Ook Molenbeek of Renkumse beek genoemd.
6. Veluwe Geslachten, 1996, nr. 4, pag. 253.
7. Waar de term vandaan komt is onbekend. Is hij afkomstig van schrijvers die menen dat zich ter plekke een zelfstandig adellijk goed bevond of is de term een aanduiding voor een *hof* in de zin van een hoeve, al of niet als onderdeel van een hofstelsel? Het onderzoek naar de herkomst van de term loopt nog.
8. J.L. de Boer, In 't Geldersche Rijnland.
9. Een oorkonde van 15 april 1496 waarbij hertog Karel een hoeve te Seelbeek geeft aan Cornelis Kaick, placeert de hof in het kerspel van Oosterbeek. Nabij Brummen heeft zich rond 1215 eveneens een goed Seelbeek (diverse schrijfwijzen) bevonden. Het Seelbeekdal te Oosterbeek is ook wel *gat ter Aa* of *gat van der Aa* genoemd. Deze benaming dateert van voor 1402 en de oorsprong is wellicht terug te voeren op het middeleeuwse Brabantse geslacht van der Aa, dat leenheer was van de hertog van Brabant en (zaken)relaties onderhield met de graaf van Megen en het geslacht van Mierlo. Aa-namen (van der Aa, ter Aa) komen ook buiten Brabant en de Veluwe voor.
10. Veel in deze paragraaf is afgeleid van B.H. Slicher van Barth: *Studiën betreffende de agrarische geschiedenis van de Veluwe in de Middeleeuwen*, A.A.G. Bijdragen 11. Oosting: Gelderse Volksalmanak, 1942.
11. De huidige Oude Kloosterweg, in de zuid/west hoek van de kruising Wolfhezerweg/A50 is een deel van de heerwech. De naam dateert uit de tijd toen algemeen werd aangenomen dat zich ter plekke van de ruïne een klooster zou hebben bevonden. Het zandpad dat voor de aanleg van de A50 van de Heelsumseweg naar het Kousenhuisje voerde werd Kloosterpad genoemd.
12. Leyden gebruikt de term *heelweg* als synoniem voor *hessenweg*. Bijdragen en Mededelingen 1940 II, De Hanzewegen.
13. Lokatie ongeveer van het huidige Willemsplein. Arnhem ontwikkelt zich aan en bij de Jansbeek, iets ten oosten van de St. Jan's poort. De poort dateert van voor 1355. Eigendom van de hospitaalridders van St. Jan, de Johanniters die in Arnhem een commanderij vestigen na 1190. Vele en aanzienlijke bezittingen en eigendommen in Arnhem, de Veluwe(zoom) en de Betuwe. In 1240 *heeft graaf Otto de tol van de Sint Jans kerk afgekocht, die sij trok van alle de goederen, die uyt de Veluw op marktdagen binnen Arnhem werden gevoert.*, J.J.S. Sloet, Beschrijving van Arnhem; Bijdragen en Mededelingen, dl 14, 1911.
14. De Amsterdamse Weg heet aanvankelijk *Weg naar de Bavoortse Brug*, naar een oud centrum zuidelijk van Amersfoort, huidige lokatie Leusden.
15. Van Heerlijkheid tot Landsheerlijkheid. Gewijzigde herdruk, pag. 19; ISBN 90 232 1579 6.
16. In de 12^e en 13^e eeuw zou er een herleving zijn geweest van de prehistorische labyrinten.
17. Nederland in de prehistorie. Uitg. Bert Bakker, 2005. ISBN 90 351 2484 7.
18. Zie ook kaart Roorda van Eysinga.
19. De belangrijkste beken in het Wolfhezer beekdal zijn: [a/ De Zwarte Kolkbeek](#). Ontspringt ten oosten van de wildforsterij in een moerassig gebied genaamd Zwarte Kolk. Doorsnijdt vrijwel de gehele gemeente Renkum van noordoost naar zuidwest. Wordt in de Nieuwe Tijd samengevoegd met Wolfhezebeek ter hoogte van het Kousenhuisje. Datering: Prehistorie

- en/of Volle Middeleeuwen. b/ De Wolfhezebeek. Sprengkoppen (2x) nabij de Wodanseiken, halverwege de afstand tussen het wildforstergoed en het Kousenhuisje. Beredeneerde datering: medio 15^e eeuw of eerder. c/ De Heelsumse beek. Sprengkop enkele honderden meters ten westen van het Kousenhuisje. Beredeneerde datering: 1600 of later. d/ De Rondeelbeek. Sprengkoppen nabij en ten noordoosten van het Stratus Rondeel. Beredeneerde datering: medio 15^e eeuw of eerder. De beken a/ en b/ zijn ter hoogte van het Kousenhuisje samengevoegd. De beken b/ en c/ komen samen in de zuidwest hoek van het Stratus Rondeel. Mogelijk zijn er nog meer verbindingen geweest tussen de genoemde beken, maar daarvan zijn in het veld geen duidelijke sporen te traceren.
20. De eerste watermolen op de Veluwe is in de 11e eeuw in de buurt van Velp gebouwd. Download 06-01-2005, Eeuwenoud watererfgoed.
 21. In 1568 wordt 12 morgen heideland onder Wolfheze in erfpacht gegeven, vermoedelijk voor het oprichten van een papiermolen.
 22. Maar door recente veranderingen in de beekloop is nu nog maar één zo'n cirkelvormige verbreding zichtbaar.
 23. De tekening van Oltmans is onnauwkeurig en sluit niet precies aan bij de tekst. Hij tekent 15 "opstallen": kerk, burcht, molen en 12 andere bouwsels, waarvan niet duidelijk is of het om huizen gaat of om andersoortige opstallen. (De Sonnenberg, Gerrit V. Enck en Oorsprong worden hier niet meegerekend). Hij gebruikt verschillende symbolen voor de bouwsels, n.l. zeshoekjes (6 stuks, grote en kleine) en rechthoekjes (6 stuks, grote en kleine). Zeskantjes worden gebruikt voor het wildforsterhuis en de pastorie, terwijl voor het huis van Hendrick Jacobs tegenover de kerk een rechthoekje wordt gebruikt. Op grond daarvan wordt aangenomen dat de met zeshoekjes gemarkeerde bouwsels voorname zijn dan de anderen. De vraag is wat Oltmans heeft willen vastleggen: omvang en ligging van hof en wildforstergoed of het dorp, met daarin wellicht nog bezittingen van andere heren? Klopt de kaart of moeten we op de tekst afgaan?
 24. Randvoorwaarden: a) Alle zeshoekjes en rechthoekjes zijn huizen. Dit is aannemelijk omdat Oltmans zegt dat de Galieten de huizen van Arndt Enck vernield hebben (2 rechthoekjes, 1 zeshoek) plus de boerderij tegenover de kerk (1 rechthoekje). b) De 2 opstallen (zeshoekje, rechthoekje) ten noordoosten van de kerk behoren tot de wildforsterij omdat zij liggen op het Lawijkerveld en Oltmans' tekst niet overtuigt, maar arbitrair is deze indeling wel. Hij zegt *Noordelijk en westelijk van de kerk strekken zich de aaneensluitende bouw- en weilanden uit, met hier en daar verspreid liggende bouwhoeven*. Echter ten noorden en westen van de kerk tekent hij niets in op de kaart, wèl de 2 opstallen ten noordoosten van de kerk. c) Oltmans gaat er van uit dat er op de hof een burcht was. Maar tot nu toe is daarvoor geen bewijs gevonden, zie Schoutambt & Heerlijkheid 4/2003.
 25. Troepen, huurlingen waarschijnlijk, van de Bourgondiërs, genoemd naar boten - galieten - waarmee zij over de Rijn zouden zijn aangevoerd. De Galieten die Wolfheze aanvallen waren in Mariëndaal gelegerd.
 26. Maar: "aantal huizen" is gerelateerd aan "oppervlak".
 27. Aleid W. van de Bunt: Dorenweerd van heerlijkheid tot dorp. Uitgave Stichting Heemkundig Museum, gemeente Renkum.
 28. Huis Doorwerth: parochiaan; Huis Van Montfoort: leenheer kerk; De huizen Van Wijhe en Van Wilp: leenmannen kerk; De RDO en diens landcommandeurs als leenmannen van de kerk; De Van Lawijcks als wildforsters tot 1540; De hertog van Gelre: leenheer wildforstergoed en jager in het gebied.
 29. Inventaris van het oud archief der gemeente Arnhem. P. Nijhoff, 1864.
 30. Beschrijving van Arnhem in Bijdragen en Mededelingen, dl 14, 1911. In Het Sint Catharinae Gasthuis 1246-1636 maakt G.B. Leppink melding van een beeldenstorm in 1579 in de Grote Kerk en de St. Walburgskerk; in de Gasthuiskerk worden crucifixen en beelden vernield.
 31. H. Knippenberg: De religieuze kaart van Nederland, ISBN 90-232-2675-5.
 32. Echo's van zes dorpen. Het Genealogisch & Historisch Genootschap Redichem, nr. 1, 1999;

- Demoed pag 242. In Bijdragen en Mededelingen deel 40, 1937, pag. 69. noemt Driessen deze pastoor Henricus de Bruyn en zegt dat hij voorheen kapelaan was te Oldenzaal.
33. J.F. Niermeyer. Honderd noord-nederlandsche oorkonden en akten uit de jaren 1254-1501, 2^e druk.
 34. Bronnen: Het Hof van Gelre, G.J.M. Nijsten, Uitg. Kok Agora, Kampen, 1992. Kronijk Historisch Genootschap Utrecht, 1846.
 35. Ministerialiteit en Ridderschap in Gelre en Zutphen, Tabellen 1996, Gelderland Bibliotheek, Arnhem.
 36. I.A. Nijhoff, Gedenkwaardigheden uit de Geschiedenis van Gelderland, deel 5, pag. 59.
 37. Michiels zegt, pag. 31, dat het huis van Stratius ten westen van Arndt Enk zou staan, maar dat is een vergissing, zie op de Proceskaart hoe de omstrede weg loopt.
 38. Het andere pad dat vanuit het zuidwesten op de heerweg uitkomt bestaat nu nog als wandelpad. De rechte, noordwaarts lopende weg is nu nog vaag te herkennen vanaf de heerweg tot aan de A50 en bestaat zelfs nog als wandelpad vanaf de A50 tot hij met de Balijeweg een T-splitsing vormt, ca. 30 meter ten westen van de Johan Stratiuslaan.
 39. Zijn ouders zijn mogelijk Henrick van der Straten, overleden 1521 en Gertrud Wychers, overleden ná 1521. Henrick van der Straten wordt in 1509 beleend met *Het Hekersche Slagh* te Angerlo in het Graafschap Zutphen. De hypothetische gezinssamenstelling van het gezin waarin Johan opgroeit is als volgt: Antonia Straetman, Hendrick op der Straten, Hermen van der Straten, Johan Stratius en Peter van der Straten. Johan trouwt met Geertruyt NN en heeft mogelijk tot zoon Anthonis van der Straten.
- Johan's levensdata zijn onbekend. Volgens Het archief van het hof van Gelre en Zutphen (1543-1795), het hof van justitie (1795-1802) en het departementaal gerechtshof (1802-1811), deel I, Arnhem 1978, pag. 281 is hij overleden op 19 april 1561. In Het Archief van het huis Bergh Supplement 1932-1957 van A.P. van Schilfgaarde (pag. 48) staat: (15)61 April 21. Wilhelm, graaf totten Bergh etc. machtigt zijn dienaar N.N. om het goed de Gulden Spicker, gelegen voor Arnhem, en dat in gebruik is bij dr. Stratius, over te dragen aan Joist van Cranenfelt. (De Gulden Spicker is het latere landgoed de Zijp). Tenslotte blijkt uit het Schepenregister Antwerpen 1587, nr. 389, p. 394-397 dat hij op 12 januari 1587 nog in leven zou zijn. Op die dag is Mr. JANNE STRATIUS, Raedt van zijne Majesteit in Gelderland, gehuwd met Maria Ortiz, weduwe van Francisco Pimenes. Johan Stratius was Raadsheer van het Hof van Gelre en Zutphen en "militair auditeur". Tevens Ambassadeur van de Keizer in Polen en Denemarken en in 1553 ook burgemeester van Arnhem. Studeerde waarschijnlijk in de "twintiger jaren" in Leuven. Was beroepsjurist en universitair opgeleid. Stratius werd 30 januari 1544 beëdigd als Raad van Het Hof van Gelre en Zutphen bij de oprichting ervan, nadat Karel V het hertogdom en graafschap had ingelijfd. De Raad kende 2 "uitheemse" raden en 4 "inheemse". De uitheemse raden waren gekwalificeerde juristen met kennis van (uitheems) Romeins recht. Dit waren Adriën Nicolaï (op gezag van Karel V) en Stratius (op gezag van de Landvoogdes te Brussel). De inheemse raden waren Gelderse edelen met kennis van het (inheemse) gewoonterecht, dijkrecht, landrecht etc.: Christoffel, graaf tot Meurs, als vertegenwoordiger van het Kwartier van Veluwe, Johan van Wytenhof namens het Overkwartier, Jacob Pieck tot Yzendoorn namens Kwartier van Nijmegen en Jan van Keppel namens Kwartier van Zutphen. Stratius was na de dood van Joost Sasbout in 1547 ook tijdelijk plaatsvervangend Stadhouders der Lenen totdat Sasbout definitief werd opgevolgd door Nicolaï. Op 21 oktober 1529 oorkonden Wynant van Doernynck en Johan van Mekerem, schepenen te Arnhem, dat Johan Verstraten en diens vrouw Geertruyt overgedragen hebben aan Oliphier Hackffort en Johan Engellen ten behoeve van het hospitaal van St. Anthonis buiten Arnhem een losrente van 3 goudgulden 's jaars, gaande uit hun huis en hofstede in de Ketelstraet, grenzende aan het St. Claes' gasthuis. Gegeven in den jaer ons Heren vijftienhondert negen ende twyntich op die Thienduysent martelers dach. Waarschijnlijk betreft het hier Johan Stratius, niet in de laatste plaats vanwege de voor naam van zijn vrouw en het feit dat hij later zijn zoon de naam Anthonis geeft. Op 25 januari 1544 wordt

hij door de landvoogdes gecommiteerd tot “gewone raad” van Gelre en Zutphen en op 30 januari 1544 als zodanig beëdigd. Tevens is hij auditeur militair. Rond 1547 is hij enige tijd stadhouder van de lenen. In maart 1548 wordt hij genoemd *doctor en raad, meester* en in november 1548: *doctor in de rechten en raad van de keizer in Gelderland*. In 1549 schrijft Johan Stratius, raad in het Hof, een rapport als keizerlijk afgezant, van zijn onderhandelingen met de kroon van Denemarken inzake de Sonttol.

Op 8 januari 1553 wordt Johan van der Straeten genoemd als schepen te Lymborch. Waarschijnlijk is dit Stratius. Op 23 maart 1553 (*op donresdach post Judica*) schrijft de stad Nijmegen aan Marie, koningin-weduwe van Hongrië enz., regentes der Erfnederlanden (van 1531-1555). Verzoek, Johan Stratius, raad van de keizer in Gelre en burgemeester der stad Arnhem, als gedeputeerde namens de vier hoofdsteden te willen ontvangen betreffende zaken van de Duitse Hanze en hem, in verband met de eerdags te houden Hanzedag te Lübeck, weer spoedig te laten vertrekken. Aangezien Maria van Hongarië als Landvoogdes de Nederlanden vanuit Brussel bestuurde moet Stratius vanuit Gelre over Brussel naar Lübeck zijn gereisd.

In 1554 verkopen Gerryt van Wijk en Anna van der Stege aan Dr. Johan Stratius, readt des kon. majesteit, *de Pampell* te Bennekom. (RA Veluwe). In een andere acte betreffende dezelfde transactie (Tuchten Veluwe) wordt Stratius echter Dr. Johan Straetman genoemd. Na de dood van Stratius wordt “die Pampell” verkocht door Anthonis van der Straten. Peter van der Straten is momber voor Anthonis. Hieruit trekken we de voorlopige conclusie dat Johan een zoon had die Anthonis heette, en een broer die luisterde naar de naam Peter. Met dank aan Ruud Straatman, Amsterdam.

40. Gelre's Bijdragen en Mededelingen, dl 50, 1950, pag. 16.
41. Een poortgebouw is er niet geweest. Wel een woning, hoogstwaarschijnlijk de pastorie (de wehme), zie de Proceskaart.
42. Hendrik Van den Bergh (1573-1638) is verwant aan de Oranjes, maar in Spaanse dienst. Hij verblijft niet vaak op kasteel 's Heerenberg en de archivaris van dit kasteel, de heer Peter Bresser, meldt dd. 16 maart 2004 dat dit de reden is waarom het archief weinig stukken heeft van en over Hendrik. Er is geen journaal van Hendrik's veldtochten van de jaren 1624 en 1629. De digitale Google kopie van de Kronijk 1858 van het Historisch Genootschap te Utrecht pag. 15 e.v. bevat correspondentie van enkele actoren aan Staatse kant, onder wie Prins Maurits.
De tocht van 1624: Volgens I.A. Nijhoff in de Geldersche Volksalmanak van 1859 bestaat de troepenmacht uit 10 of 12 regimenten voetvolk en 40 compagnieën ruiters. Van Schilfgaarde spreekt in Het Huis Bergh, 1950 over 5 à 6000 man infanterie, een corps cavallerie en enig geschut.
De tocht van 1629: De troepenmacht omvat 32 compagnieën te paard, 6 stuks geschut en 7000 man voetvolk. Van den Berg voert Spaanse troepen aan, Montecuculi leidt keizerlijke troepen bestaande uit Duitsers, Croaten en Italianen met Jan van Nassau, die in 1613 katholiek is geworden en naar het Spaanse kamp is overgelopen. Download 10-03-2004 REVI 001 Over 01 en De Navorscher 1887, p. 164. Volgens Biografisch Woordenboek 12° deel, 2° stuk uit 1869 bestaat Montecuculi's troepenmacht uit 14000 voetknechten en 3000 ruiters. Deze Montecuculi heet Ernst en niet, zoals sommigen menen, Raimond. De Montecuculi's vormen een aanzienlijk Italiaans geslacht in Modena.
43. De hellingshoek is nu niet meer goed te bepalen. Door grondverplaatsingen o.a. in 1845, 1846 en 1893 moet de terp flink zijn vervormd. Wellicht zijn de omliggende gronden als akkers gebruikt en opgehoogd door eeuwenlange bemesting met heideplaggen.
44. Vloeibaar vuur. Grieks vuur voldeed aan de eisen voor een krijgsmatige inzet. Uitvinder en bestanddelen zijn onbekend. De basis moet petroleum zijn geweest. De destillatie van petroleum wordt al in 400 A.D. beschreven door de chemicus Zosinus van Panapolis uit Alexandrië. Verder moeten er nog toevoegingen zijn geweest als zwavel, wijnsteen, lijm, pek, gesmolten salpeter en gummi. De pyrotechniek was destijds staatseigendom en -geheim. In het verloop van de Middeleeuwen ging de kennis over de bereidingswijze van Grieks vuur verloren. Men hoorde

- er eeuwenlang niets meer over. Bron: Opediept verleden van Tino Prins; download maart 2003. (Tekst aangepast door HJ).
45. H.C.J. Erkens. Uit de oude doos. ISBN 90-75665-07-5.
 46. Een kaart naar B. Kempinck uit 1602, waarop de grenzen van de Heerlijkheid Doorwerth staan ingetekend toont de Wolfhezer kerk ogenschijnlijk intact, met toren en spits; een kaart van Kempinck uit 1616 toont de kerk met spitsloze toren en met een gebouw, zo op het oog een huis met tentdak vrij dicht tegen de zuidoost hoek van de kerk aan en iets verder dan de kerk oostwaarts uitstekend. Deze kaart heeft waarschijnlijk een politiek oogmerk gehad en is niet zonder meer te gebruiken als aanwijzing dat de kerk intact is. (Het archief der Geldersche Rekenkamer 1559-1795, deel I, pag. 266). Op de kaart Geldria et Transysulana in de Atlas van Mercator-Hondius uit de beginjaren van de 17^e eeuw wordt de kerk nog geheel intact ingetekend; Bijleveld geeft Groneman een oude schetskaart uit de 1^e helft van de 17^e eeuw waarop de kerk voorkomt met een toren terwijl de “Cappel in het Doorwerthsche bosch aan den gemeinen weg door Coenen boss” door een “dakruitertje” is aangegeven. De kaart van de Vastelavonts Tocht toont de kerk ogenschijnlijk intact, althans met toren en spits. Wel wordt de kerk afgebeeld met de toren in het oosten. A. Van Slichtenhorst, kaart De Velouwe, het laeste vierdeel van Gelderlandt, Boeken van de Geldersse Geschiedenisse uit 1654: De kerk met toren en spits. Is. Van Geelkercken maakt in 1666 een kaart waarop de kerk met toren, zonder spits voorkomt; er is een aanbouw in de zuidoost hoek van de zaal, die iets voorbij de zaal oostwaarts uitschiet. Hertogdom Gelre, vierde kwartier dat is het Arnhemse, ofwel Veluwe, 17^e eeuw: Kerk met toren en spits.
 47. Een kaart van deze tocht - meer een artist's impression - is te vinden in De geschiedenis van Gelderland 1492-1795, dl 2 van P.J. Mey e.a., Walburg Pers Zutphen 1975.
 48. De enkele schoten van de Spanjaarden op de stad worden afgevuurd vanaf de Galgenberg, pal ten noorden van de stad.
 49. De troepenmacht wordt in drieën gedeeld. Montecuculi trekt eerst naar Amersfoort en verovert de stad vrij gemakkelijk. Het is aannemelijk dat hij daarna verwoestingen in Ede heeft aangericht.
 50. Bij een schadevergoedingsregeling van het Kwartier uit 1631 krijgt een aantal kerken een zekere compensatie voor de in 1629 door de Spanjaarden veroorzaakte schade. Omliggende kerken die ervan profiteren zijn die van Oosterbeek, Renkum, Ede en Bennekom. De kerk van Heelsum wordt niet genoemd. Onbekend is of de kerk is beschadigd. Zou dat wel het geval zijn dan lijkt het aannemelijk dat het Kwartier heeft besloten geen vergoeding te verlenen gelet op de houding van huis Doorwerth in de kwestie van het onderhoud van de Heelsumse kerk.
 51. Duizend jaar wind en water in de Lage Landen, J. Buisman. ISBN 90.5194-141.

3. WAAROM EEN KERK IN WOLFHEZE?

3.1. INLEIDING

Het valt niet uit te sluiten dat het christendom sporadisch zal zijn voorgekomen in de noordelijke Lage Landen tot aan de 9^e eeuw. Vanaf omstreeks 800 echter wordt de bevolking aldaar - althans de sociale elite - door Angelsaksische predikers gekerstend. Geldt dat ook voor de Veluwezoom? Liudger heeft een flink aandeel gehad in de kerstening van de Veluwe, maar voor de Veluwezoom geldt dat er geen plaatsen zijn die definitief aan met name genoemde missionarissen kunnen worden gerelateerd.

Demoed veronderstelt dat er vóór de bouw van de 10^e- eeuwse stenen kerk in Oosterbeek een houten kapelletje is gesticht, als gevolg van de prediking van Willibrord, Bonifacius, Werenfried en Liudger, maar hij onderbouwt zijn visie niet. In een artikel in deel 8 van *Ach lieve tijd*, pag. 176 wordt gesteld: *Rondom Arnhem werd het geloof gepredikt door Werenfried.....* De Boer meent dat Willibrord in Renkum een houten kapel heeft opgericht¹ die na het jaar 1000 wordt vervangen door een kerk. Hij voert geen bronnen aan, maar baseert zich waarschijnlijk op Schimmelpenninck Van den Krijenburg die zegt² *De door Willebrord gestichte kapel stond nog vóór 25 jaren in de onmiddellijke nabijheid van die plek* (= de weide van het Renkumse klooster). Over de Duno-schans zegt de Boer dat er *een offerplaats, een heiligdom, vergaderplaats, plek van rechtspraak of voor lijkplechtigheden kan zijn geweest. Later schijnt hier het Evangelie te zijn verkondigd door de oude geloofshelden.*

Volgens Milis heeft het kersteningsproces een vast patroon, dat hij tabellarisch samenvat:

HANDELINGEN.	
<i>pagane praktijken: verbod</i>	<i>christelijke handelingen: gebod</i>
<i>waarzeggerij</i>	–
<i>toverij</i>	<i>zich bekruisen, Geloofsbelijdenis en Onze Vader reciteren</i>
<i>bijwonen van feesten</i>	<i>bijwonen van vieringen op zon- en feestdagen in de kerk</i>
<i>verering van idolen</i>	<i>vernietiging van idolen, exclusieve aanbidding van God en respect voor de kerk</i>
<i>ziektebezwingingen</i> –	<i>Heilig Oliesel en de Communie, biecht en boetedoening</i>
<i>daden van morele aard: verbod</i>	<i>gebod:</i>
<i>doodslag; diefstal</i>	<i>vredelievendheid; gastvrijheid</i>
<i>woeker; haat</i>	<i>naastenliefde; vergevingsgezindheid</i>
<i>leugen; seksuele losbandigheid</i>	<i>eerlijkheid; kuisheid</i>
<i>ijdelheid</i>	<i>nederigheid</i>
<i>vraatzucht en dronkenschap</i>	<i>soberheid</i>
<i>bijwonen van ijdele, wrede spektakels</i>	<i>meditatie over religieuze onderwerpen</i>

GELOOF	
verbod	gebod:
<i>heidense goden, demonen, amuletten, waarzeggerij, noodlot, astrologie (op hemel letten om b.v. een werk te beginnen)</i>	<i>geloofswaarheden van de Geloofsbelijdenis; met geloof en devotie de Geloofsbelijdenis en Onze Vader opzeggen; bij alles zijn hoop op Christus plaatsen; bij ziekte op God vertrouwen</i>

Hij zegt dat eerst wordt geijverd voor de aanpassing van het openbare leven. De steun die de kerk (vaak) van het wereldlijk gezag krijgt vergemakkelijkt het opleggen van een nieuw, sociaal en collectief gedrag (b.v. verbod heidense feestvieringen). De daarop volgende bekeringsfase beoogt het externe, maar nu individuele gedrag te regelen (b.v. betrachten zondagsrust). De derde fase heeft betrekking op het inwendig gedrag. Het denken en het voelen moeten onder controle worden gebracht en de sociale sanctie die afwijkend gedrag reguleert moet in deze fase de plaats ruimen voor het geweten.

Aan de hand van de tabel is te begrijpen dat het christendom diep heeft ingegrepen in het dagelijks leven van de mensen. En ook dat de tot het christendom bekeerde mens wel de “nieuwe mens” is genoemd. Door de christenen uiteraard.

Aangenomen wordt dat de sociale top op de zuidelijke Veluwe in de 9^e eeuw tot het christendom is toetreden. Immers, in de loop van deze eeuw worden daar door landheren en vorsten gronden en goederen³ geschonken aan het bisdom Utrecht en aan Duitse kloosters en abdijen. De lager geplaatsten op de sociale ladder zullen echter vrij spoedig zijn gevolgd en tegen het jaar 1000 zal het christendom min of meer zijn gevestigd als de belangrijkste godsdienst op de Veluwezoom. Maar nog eeuwenlang zijn heidense gewoonten en ideeën gemeengoed gebleven. De angst voor heksen, spoken, katten, witte wieven en weerwolven blijft zeker tot in de 18^e eeuw bestaan. Heldring maakt in het begin van de 1840-er jaren nog mee dat een oude Wolfhezenaar geloof hecht aan de beschermende werking van een paardenkop tegen nachtmerries. Maar, zegt hij, het geloof aan spoken, heksen en weerwolven *is veel geweken sedert de dagen mijner kindschheid.*

Terug naar de vraag: Waarom een kerk gebouwd op deze plaats?

Tot nu toe zijn geen bronnen gevonden die tot een antwoord op deze vraag kunnen leiden.

Maar wordt de vraag bezien in de context van de eeuwenlange strijd van het christendom tegen het heidendom dan lijkt het toch mogelijk er enig licht op te werpen. Een andere invalshoek is de vraag te benaderen vanuit het perspectief van de bouwheer. Hij heeft de ontwikkeling van het geloof en de versterking van de kerk in de regio voor ogen gehad en de manier om dat te verwezenlijken. En vervolgens spelen een rol de belangen van de bouwheer zelf.

Kortom, er zijn de lange termijn doelstellingen: a/ het winnen van de strijd tegen het heidendom en b/ de eigen ontwikkeling in ruimte en tijd en een plan van aanpak: c/ realisering van de objectieven van kerk en bouwheer.

En waarschijnlijk lopen de doelstellingen en het plan van aanpak van bisdom en bouwheer - ook als de laatste een eigenkerk zou oprichten - niet ver uitéén.

3.2. CONFRONTATIE HEIDENDOM - CHRISTENDOM

Schmitt⁴ schrijft: *Waterlopen, meren, bronnen, rivieren en moerassen zijn plaatsen waar het heidendom zich in de ogen van de heilige bisschoppen manifesteert.*

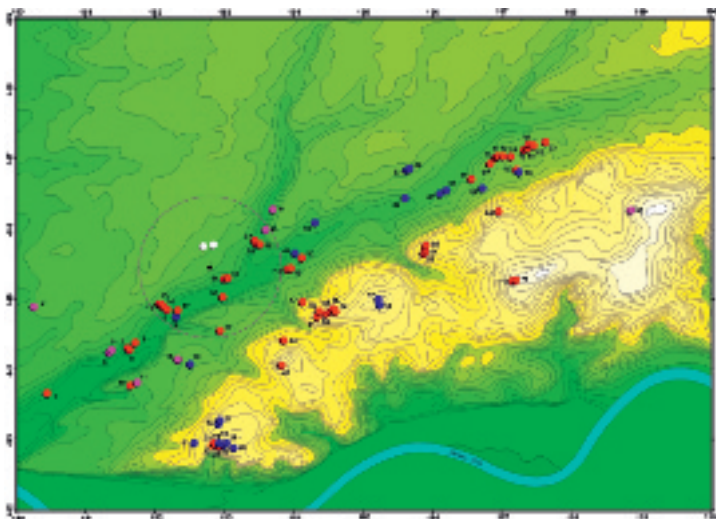
En Schuyf⁴, schrijvend over heidens Nederland, zegt: *In de late ijzertijd vindt men vooral heilige plekken in de natuur. Dit waren 'overgangsplekken' tussen hemel en aarde, water en land, oppervlak en diepte: moerassen, bossen, bomen en bronnen.*

Uit haar onderzoek blijkt dat elk daarvan tot ver in de Middeleeuwen voorwerp van verering is gebleven en soms tot ver daarna een speciale plaats in volksgebruiken blijft behouden.

Deze twee citaten leiden tot de aanname dat het gebied van Wolfheze, met zijn bomen, bossen, bronnen, beek of beken en drassige gronden in het beekdal voor "het heidendom" een attractieve vestigingsplaats is geweest. Vormen de heidense heilige plaatsen op zich al een uitdaging aan de christelijke kerk om zich hier te manifesteren, daar komen andere overwegingen bij, die aangrijpen op heidense gebruiken.

- De kerk wordt omgeven door een aantal grafheuvels en steekt er letterlijk torenhoog boven uit. Borman⁵ merkt op dat de Germanen een heilige angst voor de grafheuvels van hun voorouders hebben. Voorouderverering, niet getolereerd door het christelijk geloof, heeft plaats nabij grafheuvels en wordt tot ver na de kerstening gepraktiseerd. Bij grafheuvels hebben heksen- en kattendansen plaats en zij zijn tevens de woonplaats - volgens de Drentse dominee Jan Picardt (1600-1670) - van "witte wieven". Tot in de 18^e eeuw zijn er wel galgen geplaatst op of nabij grafheuvels voor de terechtstelling van misdadigers⁶. Later zal de heer Van Brakell van Doorwerth een kerkhof inrichten nabij de grafheuvels, aan de Zwarte Weg (ongeveer het huidige fietspad aan de noordzijde van de A50.)

Trekken we op de tumuli-kaart van Houkes vanuit de Wolfhezer kerk een cirkel met een middellijn van twee km dan vallen er in elk geval veertien binnen het gebied. In september 1904 rapporteert Holwerda dat hij tumuli heeft aangetroffen ten noorden van de kerk. Hij noemt geen aantal. Houkes vermeldt deze heuvels niet. Wellicht zijn ze bij de aanleg van de snelweg verdwenen. Daarnaast kunnen er toen de kerk werd gebouwd nog andere grafheuvels zijn geweest die inmiddels al (lang) zijn verdwenen. De kerk zal dus oorspronkelijk door minimaal zestien tumuli zijn omgeven.

GRAFHEUVELS IN HET GEBIED ARNHEMHEELSUM

De kerklocatie is het middelpunt van een cirkel met een middellijn van 2 km.

Met dank aan dhr. R. Houkes van de AWN, afdeling 17 te Arnhem.

Legenda

- Bakheuvel, bron of EENKROMM
- Celtic urn, bron, volksbedroeft
- Grafheuvel, veldsteen

Hoogstwaarschijnlijk is de kerk vanaf de grafheuvels, behoudens bosschages, goed zichtbaar.

- Sint Eligius predikt in 641 dat de ware christen (o.a.) geen licht laat branden nabij tempels, bomen, bronnen en kruispunten van wegen. Later wordt het opportuun geacht juist daar kerken te bouwen. Bomen zijn er in het toenmalige Wolfheze zeker geweest, bronnen zijn er ook.

Vaak zijn kerken gebouwd op of bij kruisingen van wegen, wellicht bij wijze van uitdaging aan het Germaanse geloof dat de geesten der doden samenkomen op kruispunten van wegen. De kerk ligt ten tijde van de bouw hoogstwaarschijnlijk ook aan een kruispunt en wel van de heerwech en de noordzuidweg. Hoogstwaarschijnlijk, want de aanwezigheid van de heerwech omstreeks het jaar 1000 is nog niet definitief bewezen.

- Nieuwe kerken worden gebouwd in de nabijheid van helder natuurwater om de doop te bedienen. De Wolfhezer kerk is gebouwd nabij de Zwarte Kolkbeek. De thans bekende andere beken in het gebied zijn er dan hoogstwaarschijnlijk nog niet en de Heelsumse beek is er zeker nog niet.

- Paus Gregorius de Grote I bepaalt dat nieuwe kerken moeten worden gebouwd op heidense cultus- of grafvelden. Veel kerkbouwers houden zich aan dit voorschrift, maar de pauselijke voorschriften zijn ten tijde van de bouw van de kerken in Oosterbeek en Wolfheze al ettelijke eeuwen oud en de (kerkelijke) wereld is inmiddels flink veranderd. Zouden de kerkbouwers van de 10^e en de 11^e eeuw en de heren van de eigenkerken zich nog hebben bekommerd om de ideeën van Gregorius de Grote?

Tiemens meent dat de Oosterbeekse kerk is gebouwd op een grafveld of cultusplek uit de vóórchristelijke tijd.

Voor Wolfheze staat niet vast of de kerk op een heidense cultusplek is gebouwd, maar het is wel waarschijnlijk⁷. Groneman schrijft er niet over in zijn verslag; pas in zijn brief van 5 oktober 1904 aan het Rijksmuseum van Oudheden oppert hij de mogelijkheid van een eerdere offerplaats of tempel.

Kortom: Wolfheze is voor de bouwheer van de kerk een attractieve lokatie om zijn christelijk geloof te manifesteren. Hier kan hij op indringende wijze aantonen dat zijn god de sterkste is.

En dat gebeurt dan ook, (vroeg) in de 11^e eeuw met een stenen kerkje of eerder al met een houten variant.

De lokatie ligt op + 25 m NAP. NAP-waarden zijn de Middeleeuwer onbekend, voor hem gelden waarneembare hoogte en lokale hoogteverschillen, de visuele hoogte. Welnu, de kerk staat op een (natuurlijke?) terp en is vanuit alle richtingen goed zichtbaar. Het gebouw is dominant aanwezig, alhoewel dat thans wellicht minder opvalt dan ten tijde van de bouw. De oorspronkelijke hoogteverschillen in de omliggende gronden zijn veranderd door het plagensteken en door de bemesting van akkers met houtstrooisel en heideplaggen. De akkers kunnen in de loop der tijd wel 1 à 2 meter in hoogte zijn gestegen, de omliggende heidevelden daarentegen gedaald met een meter of meer.

Ook valt niet uit te sluiten dat zandverstuivingen aan de hoogteveranderingen hebben bijgedragen. Booronderzoek zou informatie kunnen verschaffen over de opbouw van de gronden.

De kerk lijkt welhaast op deze lokatie te zijn gebouwd om een maximaal uitdagend effect te hebben op de heidense bevolking⁸. Deze suggestie wordt ondersteund door de volgende overweging: Aangetoond is dat het gebied al in de prechristelijke tijd is bewoond. Karel de Grote (742-814) combineert zijn strijd tegen de heidense Saksen met de strijd tegen de wolf. In de Vroege Middeleeuwen beelden christelijke heiligen de heidense demonen vaak uit als wolven.

Is er een bijtender uitdaging aan het heidendom dan een kerk te bouwen op een plaats die door de heidenen met de door hen vereerde wolf wordt geassocieerd?

Tenslotte nog dit: Indien en voor zover de bouwer van de kerk zich heeft laten leiden door religieus getinte animositeit jegens de heidense omwonenden dan moeten deze laatste nog een factor van belang zijn geweest. En dat is vooral het geval vóór - zeg - het jaar 1000, althans in een periode toen houten kapellen nog gebruikelijk waren.

3.3. ONTWIKKELING VAN DE KERK

BOUWHEER

Onbekend is wie de bouwheer van de kerk is. Kerkrechtelijk valt kerkbouw onder de bisschop.

In de context van het gestelde onder 3.2. is het redelijk te veronderstellen dat de kerklokatie is gekozen door een religieuze organisatie (kerk, klooster, bisdom, orde) dan wel door een bouwheer die toegang heeft tot zo'n instelling of er deel van uitmaakt. Immers, deze keuze lijkt gebaseerd op een gedegen inzicht in heidense gebruiken en zo geïnspireerd door institutioneel strategisch denken dat die niet door een lokale heerser, die zijn eigen kerk wil bouwen, zal zijn genomen.

Zoals in hoofdstuk 4 wordt uiteengezet is de kerk zeer waarschijnlijk een eigenkerk geweest. Het eigenkerksysteem hangt samen met de grondeigendom: de eigenaar van de grond heeft de daarop gebouwde kerk in eigendom. Waarschijnlijk heeft het grondgebied van de nederzetting Wolfheze behoord aan de familie Hamaland. Omstreeks het jaar 1000 worden echter over de Hamalandse bezittingen en eigendommen stevige gevechten geleverd tussen de leden van de familie onderling en van sommigen van hen met de Duitse keizer en bisdom Utrecht, zie hoofdstuk 1.

Ten aanzien van de vraag wie de rechtsopvolgers zijn van de bouwheer zijn nu tal van veronderstellingen mogelijk. Echter, elk daarvan dient zich te bewegen tussen twee ver uiteenliggende polen: enerzijds het jaar 1000 als het gebied van Wolfheze waarschijnlijk nog eigendom is van Hamaland en de kerk wordt gebouwd en anderzijds het jaar 1413 wanneer de burggraaf van Montfoort de eigendom heeft. Bisdom Utrecht zou de eigendom van de Wolfhezer kerk hebben kunnen overdragen aan de burggraaf Van Montfoort, b.v. bisschop Godfried die rond 1170 het kasteel Montfoort bouwt.

Een andere veronderstelling: Tijdens of rond de "Brabantse periode", zeg vanaf de 11^e eeuw tot in de eerste helft van de 14^e eeuw, is het gebied van Wolfheze in handen gekomen van Brabantse leenhuizen. Deze veronderstelling is minder verrassend dan hij lijkt. Er is lange tijd een relatie geweest tussen de Veluwezoom - Oosterbeek - en Brabantse leenheren:

- Rond 1196 draagt de heer van Gelre zijn *universum allodium quod habetat in Osterbeke cum monte* over aan de hertog van Brabant en ontvangt het van hem in leen terug.

- Volgens de Bossche Protocollen verklaart Boudewijn, voorheen heer van Vught op 10 augustus 1257 dat de hertog van Brabant alle goederen in Oosterbeek die hij aan zijn zuster Mathilde als huwelijksgift heeft geschonken en die verpand waren, voor 350 pond zal kunnen lossen van degene die ze houdt.
- Jan Van Megen heeft na 1355 een leen gehad op *Oesterbeke met den berghe ende met sinen toebehoirten*. Bekend is dat deze Jan nogal eens foutief is geduid en is verwisseld met Jan Van Mierlo. Zeer waarschijnlijk is er een relatie geweest tussen het huis Van Mierlo en de burggraven van Montfoort. De eerste heer Van Mierlo (Roelof Rover van Rode, † circa 1220) is een leenman van de hertog van Brabant en heeft familierelaties met de heren Van Heeze⁹.

Belangen en motieven van de bouwheer

Het is - om strategische redenen - usance dat 10^e- en 11^e- eeuwse kerken zoveel mogelijk aan belangrijke noord-zuid routes worden gebouwd¹⁰ en liefst ook nog aan een verkeersknooppunt. De Wolfhezer kerk voldoet aan het eerste criterium en waarschijnlijk ook aan het tweede.

Strategische opvattingen liggen ook ten grondslag aan de beslissing om tussen de kerspels Oosterbeek en Renkum een derde parochie in te lassen. Immers, zonder de parochie Wolfheze zouden de kerspels van Oosterbeek en Renkum wel erg groot worden en moeilijk te bewerken - d.w.z. te belopen - voor een pastoor. Langs de Veluwezoom liggen vijf parochies, die a.h.w. de Rijn als basis hebben, n.l. Arnhem, Oosterbeek, Wolfheze, Renkum en Wageningen. De afstanden tussen de parochiekerken van deze plaatsen zijn circa 3 á 4 km hemelsbreed. Dat komt ongeveer overeen met de onderlinge afstand van Betuwse kerspelkerken.

Volgens Oltmans ligt de kerk excentrisch in de parochie Wolfheze en wel aan de noordgrens ervan. Daardoor vormt de kerk als het ware een vooruitgeschoven post op de Veluwe. Alleen de Wolfhezer kerk ligt zo ver noordelijk, de andere kerken liggen vrijwel op een rechte lijn nabij de Rijn. Heeft de bouwheer welbewust gekozen voor een lokatie buiten de heerlijkheid Doorwerth? Is er een verband met het gegeven dat Doorwerth geen deel heeft uitgemaakt van de Brabantse beleningen aan Gelre? Het is alles onbekend.

Rest nog de vraag of de bouwheer en/of het bisdom de bevolking voldoende groot acht om er een kerk voor te bouwen. Over het algemeen is bevolkingsdichtheid geen factor van grote betekenis bij de beslissing een kerk te bouwen. Tal van kerken zijn in dunbevolkte gebieden gebouwd, al zal het bisdom rekening hebben gehouden met de bevolkingsomvang bij de indeling van zijn territorium in kerspels en daarmee met de bouw van kerken.

TERRITORIAAL MODEL VAN DE VELUWE OP BASIS VAN KERKEN EN KAPellen

De dunne lijnen stellen de werkelijke grenzen voor. Bron: H.A. Heidinga. De Veluwe in de Vroege Middeleeuwen. Aspecten van de nederzettingssarcheologie van Kootwijk en zijn burens.

Tiemens zegt dat in de Middeleeuwen een gemeente van ca. 200 zielen een kerk of kapel kreeg, te bedienen door een pastoor of kapelaan. Onduidelijk is waarop hij deze mening baseert, maar een bevestiging hiervan is te ontlenen aan de bouw van de kerk te Heelsum rond 1518: het inwonertal van heerlijkheid Doorwerth wordt voor die tijd wel geraamd op ca. 200 mensen.

Hoe dan ook, de bevolking van de parochie moet in elk geval tot aan het begin van de 15^e eeuw vrij snel zijn toegenomen door de expansie van huis Doorwerth in het zuiden van het kerspel en door de vestiging van enkele boerderijtjes of huisjes van het wildforstergoed in het noordoosten ervan.

Maar al deze strategische criteria worden opgelegd door de kerk vanuit de wens om het gebied onder controle te brengen. Zou de bouwheer van een kerk binnen het eigenkerksysteem niet ook oog hebben gehad voor zijn eigen belangen? Zou er niet op zijn minst een mix van private en institutionele belangen zijn ontstaan?

De bouwheer en/of het bisdom kan een snelle bevolkingstoename hebben verwacht. Opvallend is de grootte van de zaal van de kerk: ruim 125 m². Daar kunnen heel veel meer mensen de kerkdiensten bijwonen dan de eigenaar nodig had voor zijn familie. En ook aanzienlijk meer dan het aantal parochianen omstreeks het jaar 1000 of later in de 11^e eeuw. Hij (het) kan de hoop hebben gehad dat parochie Wolfheze een verbinding zou gaan vormen tussen de noordelijker gelegen kerspels en de Rijn, met alle mogelijkheid om tolgelden te heffen. Een aanwijzing daarvoor is te ontlenen aan Heidinga's territoriaal model van de Veluwe op basis van kerkgebouwen.

De bouwheer kan oog hebben gehad voor de commerciële mogelijkheden - handel, tolgelden en logement - van een kerk aan twee elkaar kruisende belangrijke wegen: een "zichtlokatie" avant la lettre.

Hiermee lijken dan wel de vragen naar en de veronderstellingen over de motieven van de bouwheer te zijn uitgeput.

Onbekend is waarom men binnen het gebied van Wolfheze precies voor deze lokatie heeft gekozen. Detailkennis van het grondbezit en -gebruik ten tijde van de bouw ontbreekt. Ook kan de keus voor de bouwlokatie zijn genomen, omdat zich precies dáár een heidense cultusplek bevond.

BOUW

Enige tijd nadat de bevolking is gekerstend en relatief kort na de bouw van de kerk in Oosterbeek's Benedendorp, wordt in het gebied van Oud - Wolfheze een stenen kerkje gebouwd.

De eerste parochianen, nog maar nauwelijks geconfronteerd met de nieuwe leer die hun leven drastisch heeft veranderd en nog steeds verandert, maar die nog vasthouden aan tal van heidense gewoonten en rituelen, zien voor hun ogen - de meesten waarschijnlijk voor het eerst - een groot stenen gebouw ontstaan.

De vroege stenen kerkjes worden vaak gebouwd omdat zij (beter) bestand zijn tegen brandstichting dan hun houten voorgangers; ze zijn, bouwkundig bezien, een novum. Er zijn tot nu toe geen bouwtekeningen van gevonden en het is denkbaar dat die, althans aanvankelijk, ook niet zijn gemaakt¹¹.

Veel van het benodigde bouw materiaal wordt van elders aangevoerd, want tufsteen, spijkers en tegels zijn in deze streken niet of nauwelijks voorhanden en heel vaak, meestal, zijn er monniken bij betrokken. Zij - vaak van Duitse kloosters die uitgebreide goederen en gronden hebben in de noordelijke Lage Landen - weten waar de oude tempels, kazernes en overige gebouwen van de Romeinen staan en kennen de markt van sloopmateriaal. Ook kennen zij de mogelijkheden om afbraakmateriaal en tufsteen vanaf de vindplaatsen naar de bouwplaatsen alhier te vervoeren. Inderdaad zijn op de Veluwezoom tot nu toe geen restanten gevonden van origineel-Romeinse bouwwerken als bron van Romeins bouwafval, terwijl dat wel in Oosterbeek, Wolfheze en elders op de Veluwezoom is gevonden.

Waarschijnlijk krijgen de monniken hulp van autochtonen die de vindplaatsen van keien en leem kunnen aanwijzen. Het hout dat in de kerk - of in een vroegere houten kapel - wordt verwerkt is bij voorkeur afkomstig uit de heidense *heilige wouden*. Er zullen veel Wodanseiken zijn geveld!

ENKELE WODANSEIKEN IN 2008

BOUWJAAR

Tot nu toe is onduidelijk in welk jaar ongeveer de stenen Wolfhezer kerk is gebouwd.

Het veldonderzoek van het AAC zal hopelijk een indicatie opleveren. Hopelijk, want de kerkresten zijn in het verleden al ettelijke malen blootgelegd en de omgeving is sterk vergraven. De fundamenten van de kerk zijn deels verdwenen, de kerkgraven verstoord. Groneman schrijft op 05-10-1904 aan het Rijksmuseum van Oudheden o.a. *Wat het karakter der ruïne, nu bijna geheel beroofd, betreft*

Kortom, alle ingrediënten zijn aanwezig om een betrouwbare schatting van het bouwjaar op archeologische bevindingen en interpretaties te bemoeilijken.

Echter, zoals hiervoor is opgemerkt, zal de bouw van de kerk onderdeel zijn geweest van een plan, hier een kerkelijk ontwikkelingsplan voor de Veluwezoom. Dit is des te meer waarschijnlijk omdat de kerken in dit gebied ook zouden gaan dienen als moederkerken van de Betuwse kerken, zie 6.4.

In het plan zijn op zijn minst de volgende punten aan de orde geweest:

- de parochie-indeling op basis van bevolkingsomvang, -dichtheid en -concentratie
- de vraag of de te kiezen locatie voldoet aan de belangrijke vestigingscriteria
- de bouw van de godshuizen zelf.

Bevolking en parochie-indeling

Over de bevolkingsomvang in het gebied is al iets gezegd.

Over de vroegste parochiële indeling op de Veluwezoom is zo mogelijk nog minder bekend dan over bevolkingsaantallen aldaar.

DE VELUWEZOOM TUSSEN ARNHEM EN WAGENINGEN 1558/9

Bron: Chr. Sgroten.

Oltmans - commies Rijksarchief in Gelderland en historievorser - meent dat de parochies van Oosterbeek, Wolfheze en Renkum in de 11^e eeuw een feit zijn.

Voor wat betreft de locatie van de Wolfhezer kerk is al opgemerkt dat die aan belangrijke kerkelijke criteria voldoet.

Dan nu een poging om op basis van de gedachte dat er sprake is geweest van een geplande ontwikkeling te komen tot een schatting van het bouwjaar van de kerk te Wolfheze. Het ligt in de rede te veronderstellen dat de kerken langs de Veluwezoom min of meer gelijktijdig zijn gebouwd.

- Bouwjaarschattingen van kerspelkerken op de Veluwezoom.

BRON	KWALIFICATIE	JAAR	BASIS ^a	SCHATTING BOUWJAAR
OOSTERBEEK				
P. Glazema	Rijksbureau Monumenten- zorg Afd. Oudheidk. Bodemonderzoek	1946	VO	1000
W.H. Tiemens	Restauratie-architect gem. Arnhem, amateur historicus	1977	BO	945
WOLFHEZE				
W. Pleyte	RMO ^b	1893	VO/BO	1000
RENKUM				
Oorkonde	<i>Radengheim cum ecclesia...</i>	1031		< 1031
WAGENINGEN (BERG)				
Historie ofte Beschrijving van 't Utrechtsche Bisdome		1719	?	1000 ^c
Gemeente Wageningen, Geschiedenis van de stad		2007	?	1000 ^d

a. VO = Veldonderzoek; BO = Bronnenonderzoek. b. Rijksmuseum van Oudheden.

c. Letterlijke tekst op pag. 129: *Toen het licht des Christendoms hier begon op te dagen.*

d. Download 27-04-2007.

Elk van de bouwjaar-schattingen van de vier parochies komt uit op het jaar 1000 en elk is afkomstig uit origineel bronnenmateriaal resp. van onderzoekers die hun conclusies op (eigen) onderzoek stoeien.

Het bouwjaar van de stenen Wolfhezer kerk kan in deze visie worden geraamd op omstreeks het jaar 1000, zoals Pleyte¹² - op basis van andere gegevens - heeft gedaan.

Máár: hoe zeker is het dat het hier om stenen kerken gaat? Voor de Oosterbeekse kerk lijkt dat vast te staan, voor die van de andere plaatsen niet. Weliswaar beginnen de eerste stenen kerken omstreeks het jaar 1000 te verschijnen, het gaat wat ver om te veronderstellen dat een stenen godshuis wordt gebouwd in het vrijwel lege land van Wolfheze, relatief ver verwijderd van grote woonkernen. Bovendien is de argumentatie van Pleyte niet sterk. In het licht hiervan en in aanmerking nemende de opmerking aan het einde van 3.2. is het vermoeden gerechtvaardigd dat er rond het jaar 1000 te Wolfheze een houten kerk stond en dat de stenen kerk van latere tijd – loop 11^e, wellicht 12^e eeuw – dateert.

BOUWER

Gelet op het aantal (pre-)romaanse kerken zou het aantal bouwheren en bouwers hoog moeten zijn geweest. Niet ieder van hen - wellicht de meesten niet - heeft aanvankelijk de kennis stenen kerken te bouwen. Deze context geeft reden tot de veronderstelling dat er contacten zijn geweest tussen de verschillende bouwers van de eerste stenen kerken.

Tiemens vermoedt dat de Oosterbeekse kerk, die volgens hem omstreeks 945 wordt opgeleverd, is gebouwd door monniken die ook de kerk in Werden/Ruhr, opgeleverd in 943, hebben gerealiseerd¹³.

Dit veronderstelt een relatie tussen het bisdom van Utrecht en het Werdener klooster en die is er ook geweest. Naast een historische band - Liudger is afkomstig van het Utrechtse St. Martinus klooster en is de stichter van het klooster in Werden - zijn er praktische banden, werkrelaties, geweest: Werden heeft tal van bezittingen op de Veluwe, welk gebied tot het Utrechtse bisdom behoort.

Waarom zouden nu juist de bouwers van de Werdener kloosterkerk ook in Oosterbeek hebben gewerkt? Een verklaring is dat de monniken van dit klooster, dat niet alleen bezittingen in Elden, Ewijk en Andelst, maar óók in Ermelo, Putten en Otterlo heeft - maar géén goederen in Oosterbeek of Wolfheze - de Rijnovergang Driel/Oosterbeek gebruiken om van de Betuwse naar de Veluwse bezittingen en vice versa te reizen.

Op het Veluwse traject passeren zij de nederzetting Wolfheze. Zij zouden hun recent in Werden opgedane bouwervaring hebben kunnen aanbieden aan de bouwers van de Oosterbeekse en, later wellicht, de Wolfhezer kerk.

Van de aanwijzingen die Tiemens geeft voor een mogelijke relatie tussen Werden en Oosterbeek kunnen vele evenzeer worden gebruikt om een verband tussen Werden en Wolfheze resp. Oosterbeek en Wolfheze te veronderstellen. Overigens is dat niet geheel onverwacht, zie hiervoor.

GEBOUW

Het gebouw van de kerk kan worden opgevat als een uitbeelding van een niet zichtbare werkelijkheid. Enkele notities¹⁴:

- Tal van andere middeleeuwse kerken, oost-west **georiënteerd**. Deze oriëntatie wordt al in de vóórchristelijke tijd toegepast, b.v. bij hunebedden. Bij vroeg-middeleeuwse christenen ontstaat de gewoonte om te bidden met het gezicht naar het oosten. In verband hiermee worden de kerken met de lengteas oost-west gebouwd, het priesterkoor aan de oostzijde. Welke symboliek hebben latere christenen er verder aan gegeven?

Gout zegt er het volgende over: de zon als bringer van het licht is met het goddelijke vereenzelvigd en zijn baan tijdens de dag en in het jaar is onderwerp geworden van het religieuze denken. Drie punten spelen een rol: opkomst, hoogste stand en ondergang en dat vooral op hoogtijdagen. Op 21 maart en 21 september komt de zon precies in het oosten op, maar deze dagen zijn nimmer bijzondere dagen geweest. De dagen 21 juni en 21 december zijn wel belangrijk geweest want gewijd aan Johannes de Doper en Johannes de Evangelist. Soms hebben middeleeuwse kerken een afwijking in de lengteas van de kerk in het koor, die zou verwijzen naar het feit dat Jezus zijn hoofd neigde toen hij aan het kruis stierf. De oost-west oriëntatie is in de kerkbouw zó vorm gegeven dat de toren zich aan de westkant bevindt en het koor, het hoofd van de kerk, aan de oostzijde. Óók aan de oostzijde, onder het koor, bevindt zich de crypt. Het noorden symboliseert de streek van koude en nacht, het Oude Verbond. Het zuiden is de streek van warmte en licht, het Nieuwe Verbond. Uit het oosten komt de verlossing, de Verlosser. Het westen symboliseert de streek van de dood.

Of de Wolfhezer kerk ook oost-west staat is op dit moment niet geheel duidelijk. Groneman suggereert dat wel, maar zegt het niet expliciet en doet dat wel als hij de ligging van graamteresten beschrijft. Het AAC zal hierover ongetwijfeld uitsluitsel geven.

HET KERKGEBOUW VOLGENS WITTEROOS/OLTMANS 1570/1922

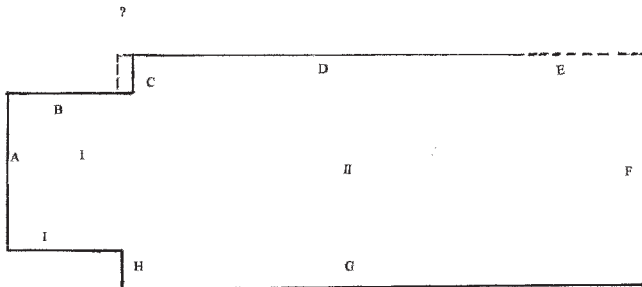
De schets toont de zuidkant van de kerk. Deze tekening is welhaast zeker niet betrouwbaar.
De Proceskaart uit 1553 geeft een waarheidsgetrouw(er) beeld.

- Kerken worden vaak op een verhoging gebouwd¹⁵ en dat verwijst naar de immateriële kerk, gesticht op de rots van Petrus; het huis des Heren is gegrondvest op de kruin der bergen. Verder herinnert “berg” aan Abraham’s offer op Moria, de wetgeving op de Sinaï, de tempel op de berg Sion, Christus’ verheerlijking op Thabor, zijn dood op Golgotha en zijn hemelvaart op de Olijfberg. De verdwenen Wolfhezer kerk staat op een terp op de zuidhelling van de sandr en is vanuit alle richtingen goed zichtbaar. Echter, zoals al opgemerkt zijn de hoogteverschillen in het gebied rondom de kerk in de loop der eeuwen veranderd.
- De toren is zowel een verwijzing naar de prediking die naar de hemel verwijst als een symbool van de kerk en Maria.
- De klok is een symbool van predikers die oproepen tot het geloof en wordt geluid om de gelovigen naar de kerk te roepen voor eredienst en begrafenis en om naderend onheil af te weren (ziekte, vijand, onweer hagelbuien, boze geesten).
- Het altaar is het symbool van Christus en overtreft al het overige in de kerk aan waardigheid en verhevenheid. Altaar, klok en kerk worden gewijd door een wijbisschop.

Op basis van de studie van Groneman, de analyse daarvan door deze auteur in zijn oriënterende onderzoek van 2005 en vooruitlopend op de publikatie van de onderzoeksresultaten van het AAC wordt hieronder een korte profielschets gegeven van het kerkgebouw:

- Een tufstenen, romaanse zaalkerk op een fundament van traskalk en veldkeien en met een dak van leisteen. De zaal meet ca. 17x7,5 m, de toren ca. 5x4 m.

- Datering voorshands nog onbekend.
- De toren is misschien van latere datum dan de zaal. Maar zou dat niet het geval zijn dan is het wat onrealistisch te veronderstellen dat de kerk omstreeks het jaar 1000 zou zijn gebouwd. De hoeken van de toren zijn gebouwd op grote veldkeien, mogelijk offerstenen uit vóórchristelijke tijden.
- De kerk kan zijn gebouwd over een eerdere houten kapel en/of over een nog oudere heidense cultusplek.
- De crypt is waarschijnlijk van latere datum dan de zaal.
- Er is geen verbreed en geen versmald koor geweest.
- De kerk, waarvan de lengteas misschien oost-west is gericht, staat op een – waarschijnlijk natuurlijke – terp.
- De meest waarheidsgetrouwe afbeelding van de kerk voor een heel lange tijdsperiode - waarschijnlijk vanaf de 15^e eeuw tot aan 1624 - is wel die van de Proceskaart uit 1553.

PLATTEGROND KERK VAN OUD-WOLFHEZE.

Hoofdingeling:

- I. Westelijk deel
 II. Zaal

Afmetingen in meters:

A	5,04	F	7,56
B	4,1	G	17,2
C	1,17	H	1,35
D	16,8 (totale lengte)	I	3,7
E	ca. 4 (verdwenen fundament)		

? Stuk afgedankt fundament?

Fundamentbreedte 0,95 à 1 meter

PLATTEGROND WOLFHEZER KERK

Getekend door de auteur op basis van de veldstudie van H.J.H. Groneman in 1893.

Tenslotte een vergelijking tussen deze kerk en die van Oosterbeek ten tijde van de oplevering.

	OOSTERBEEK (Tiemens, ca. 1977)	WOLFHEZE (Groneman, 1893)
Bouwtijd	10 ^e eeuw Meest waarschijnlijk tussen 918-975, wellicht na 943 (2)	11 ^e eeuw Onbekend. (1)
Ligging	Nabij beek en rivier Nabij rivierovergang Nabij noordzuidweg	Nabij beek Nabij beekvoorde Nabij noordzuidweg Waarschijnlijk aan de heerwech
Situering	Op heidens religieuze plaats (3)	??
Oriëntatie (4)	Oostnoordoost-westzuidwest (5)	Oost-west?
Plattegrond, afm. (6)	19x8 m	16,8x7,56 of 17,2x7,56 m (7)
Plattegrond, vorm	Rechthoekig Drie halfronde nissen	Rechthoekig
Fundering	Veldkeien in leem	Veldkeien in traskalk (8)
Opbouw	Tufsteen (9) blokken 70x70x50 cm waarop kleinere van 50x38 cm	Deels van in traskalk gegoten veldkeien
Muren	??	Geen steunberen (10)
Vloer	Leem	?Zand?
Toren	Neen	?Neen?
Type kerk	Zaalkerk, pre-romaans	Zaalkerk, romaans

(1) Zie b.v. 3.3. (2) Romers stelt dat de kerk is gebouwd in de 2^e helft van de 10^e eeuw in de preromaanse- of laatkarolingische tijd. Glazema dateert de kerk op het jaar 1000. Van de Bunt zegt 9^e eeuw en Schuyf meent: zeker 10^e eeuw. (3) Strategie van Paus Gregorius de Grote (540-604). (4) Lengte-as. (5) Vele middeleeuwse kerken zijn oost-west georiënteerd, maar de oriëntatie van de Oosterbeekse kerk is niet uitzonderlijk. (6) Men meet in Rijnlandse Roeden (RR). 1 RR = 3,756 m = 12 Rijnlandse voeten van 0,313 m; Romers stelt de buitenwerkse afmetingen van de Oosterbeekse kerk op 18,25x8m, Demoed op 17x7 m (zonder toren). (7) Uitgangspunt is de notitie van Groneman in zijn dagboek en aangenomen is dat de toren later is gebouwd dan de zaal. Het onderzoek van het AAC zal hopelijk uitwijzen of deze aanname juist is. (8) Mengsel van fijngemalen tufsteen, tras en kalk, dat zeer hard wordt. (9) Poreuze, zachte, grijze natuursteen van vulkanische oorsprong. Naarmate het langer buiten staat vormt zich een weerlaag waardoor het zich hardt. Aangetroffen in het Duitse Eiffelgebirge. Veel gebruikt voor de bouw van romaanse kerken. Vervoer via Rijn en Yssel naar Utrecht en Deventer en vandaar verder transport naar andere landsdelen. Sinds halverwege de 13^e eeuw gaat men over op kloostermoppen, die alhier worden gebakken omdat het vervoer van tufsteen te duur wordt. (10) Naar buiten uitspringende muurverzwaring, bedoeld om de zijwaartse druk van de kapconstructie en/of de n.

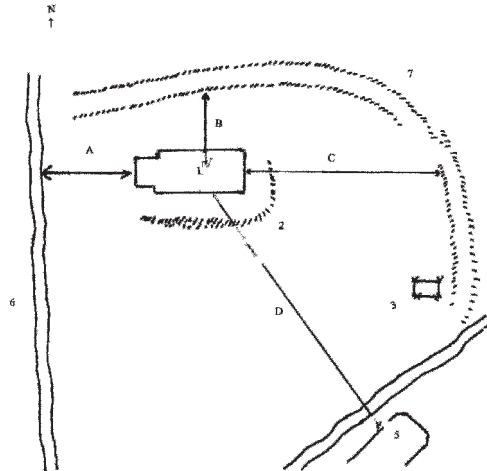
Resten en vondsten

Wat is er gebeurd met de resten van het gebouw?

- In 1390/1 wordt de of een kerkklok door de stad Arnhem “afgewynd”. Is hij wellicht bestemd voor de nieuwe kerk der Kanunniken die daarvoor in 1391 van stadswege nog 52000 stenen hebben gekregen? Deze kerk, gebouwd tussen 1315 en 1400, is in 1315 door de RDO opgegeven om er het vroegere kapittel van Tiel in te doen opnemen.

Een andere bestemmingsmogelijkheid is het klooster Mariëndaal dat omstreeks 1392 wordt gebouwd. De (mede) oprichter van dit klooster is Wynant van Arnhem van Rosande. Hij is de grootvader van Elisabeth van Arnhem, die is gehuwd met Evert van Wilp, Evert I in dit werk.

Verder is hij de vader van de Wynant die in 1390 burgermeester is van Arnhem en een neef van de Wynant van Arnhem die dat in 1391 is (zie noot 4, hoofdstuk 7).

Betekenis cijfers:

1 = Fundament

3 = Vermeend poortgebouw

5 = Schaapskooi

7 = Greppel

2 = Terphelling

4 = Heerwech

6 = Weg Kasteel Doorwerth-Station Wolfheze

Afstanden in meters:

Schaapskooi tot kerk ca. 35

A = 8

B = ca. 12

C = 40

D = ca. 35

De greppel is overal 7 m breed. De diepte is 1 m, gemeten vanaf de toppen der beide zijden.

KERKRUIË EN OMGEVING IN 1893.

Getekend door de auteur op basis van de veldstudie van
H.J.H. Groneman in 1893.

Oltmans maakt melding van *eene overlevering in 1893 medegedeeld door den heer Minkman te Oosterbeek, dat een klok van Wolfhezen tot 1855 à 1860 dienst heeft gedaan bij het Drielsche veer. In 1669 kocht de stad Arnhem het Drielsche veer van de kerk te Oosterbeek*¹⁶.

Mogelijk, maar waar - in Arnhem!? - is de klok geweest tussen 1391 en 1669? Groneman meent dat de klok door de watersnood van 1855 is weggevoerd, later weer is gevonden en opgehangen en vervolgens stukgeslagen. Hij doelt waarschijnlijk op de z.g. "waterramp" van maart 1855. Die was echter ook een "ijsramp": zware ijsgang op de Rijn, kruiend ijs en dijkdoorbraken¹⁷. De schilders J.N. Starckenborgh Stachouwer, E.P. van Bommel en W. Maris schilderen medio 19^e eeuw een luidklok bij het veer Oosterbeek/Driel.

HET DRIELSE VEER MET LUIDKLOK VAN W. MARIS

- Schipper Melis Eibers (Jelis Aelbers?) krijgt op 9 oktober 1624 vergunning van de Gedeputeerden van het Kwartier Veluwe om *het gruys van de duyfsteen van de kercke tot Wolfhesen* af te voeren voor een bedrag van *de tonne voer seshien stuver; ieder tonne tegens twee heringstonnen gerekent*. Hij haalt er 60 “heringstonnen” vandaan, *belopende acht en veertich guldens*. De transactie wordt ter plekke gecontroleerd door Jan Claecks. Daarna blijkt dat, alhoewel velen tufsteen hebben weggehaald bij de kerkruïne, er toch nog wat over is, want op 2 juni 1627 verkopen de Gedeputeerden van het Kwartier Veluwe alle resterende tufsteen van de kerk voor de som van *f 375* aan de stadsmetselaar Mr. Aert van Arnhem. Aert belooft in deze transactie dat hij *noch een teicken ende overblijffsel ter bequaemster plaetse sal staen laten*.

In 1618 probeert Ds. Heshusius van de Heelsumse kerk - de Hervorming heeft tegen het einde van de 16^e eeuw zijn intrede op de Veluwe gedaan, maar de rooms katholiek gebleven Heer van Doorwerth moet niets van deze nieuwlichterij hebben en werkt de Heelsumse kerk op alle mogelijk manieren tegen - het Hof van Gelderland ertoe te bewegen *dewiil die heere van den Doorenwaert niet wil volgen laeten die thienden, die van outsheer tot die pastorye gehoord hebben end van die pastooren dier plaetse by menschen memorie gebruyct siin, als met naemen die thiend.....* (volgt een opsomming van enkele enken) *benefpens die thiend van Wolffhesen (hoewel daeraen getwyfelt wort, off die heere van den Doorenwaert dienselven der pastoorye tot Heelsom tot een supplement soude toegeleyt hebben*¹⁸.

- In 1628 - de Heelsumse kerk verkeert nog steeds in vervallen staat - doet de klassikale vergadering van Overveluwe een verzoek aan de Gedeputeerden van het Kwartier om de revenuen van de *vercochte kercke van Wulfheese* en het nog overgebleven hout ervan ter beschikking te stellen van de Heelsumse kerk. Het verzoek blijft zonder resultaat.

- Pas in de 1650-er jaren wordt enige vordering gemaakt met het herstel van de kerk. De Heer van Doorwerth verleent medewerking door bouw materiaal ter beschikking te stellen en vervoersmogelijkheden. Omstreeks het midden van deze decade beloven de Gedeputeerde

Staten een bedrag van 400 gulden uit de opbrengst van de Wolfhezer kerk te voteren voor de renovatie van de Heelsumse kerk. Volgens Van den Berg worden met dit geld de glazen van de kerk (waarschijnlijk bedoelt hij de ramen) hersteld en wordt er een preekstoel voor gekocht van de Lutherse gemeente in Arnhem¹⁹.

- De meeste veldkeien van het torenfundament zijn volgens Groneman gebruikt om een weg te verharderen. De grootste kei is in elk geval tot aan de zomer van 1904 *onder den toren blijven liggen*.
- Groneman heeft de fundamenteën weer met grond bedekt. De resten van mens en dier zijn grotendeels *weder aan den bodem die hen zoo lang dekte, met groote piëteit toevertrouwd*.
- Vermeldenswaard is nog de vondst - aan de oostzijde van en buiten de kerk - van een tufsteen van 9 x 17 cm, op een zijvlak waarvan een ruw kruis is gebeiteld. De twee delen van het kruis staan niet loodrecht op elkaar. De "beitelkunst" is rond het bouwjaar van de kerk al goed ontwikkeld en staat op een veel hoger niveau dan dat waarvan dit kruis blijk geeft. In de loop der eeuwen zijn tal van verschillende kruisen vervaardigd. Alhoewel een aantal naslagwerken over kruissymbolen is geraadpleegd is niet één vorm gevonden die voldoet aan de "specificaties" van het model dat Groneman beschrijft. In een brief dd. 7 maart 1894 van een onbekende schrijver wordt aan Groneman gesuggereerd dat het tufsteenkruis *een fragment was van het altaar. De altaar..... altijd voorzien van 5 kruizen*. De schrijver tekent 5 kruizen - met armen die elkaar loodrecht middendoor delen - op de bovenzijde van een altaar.

Hoe dan ook, de conclusie moet luiden dat dit kruis door een amateur beeldhouwer moet zijn gemaakt.

Groneman zegt dat de overige gevonden voorwerpen, m.u.v. enkele stenen van de grafkelder, zijn overgedragen aan het museum in Arnhem. Latere onderzoekers hebben daarvan evenwel niets aangetroffen. De conservator van het Historisch Museum in Arnhem deelt de auteur in augustus 2002 mee dat de vondsten van Groneman bij zijn weten nimmer aan het museum zijn overgedragen. Het Gelders Depot voor Bodemvondsten in Nijmegen en het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden hebben evenmin vondsten van Groneman.

KERKRUIJNE EN OMGEVING IN 2008

Vondsten door de auteur

Hieronder volgt een vermelding van twee oppervlaktevondsten aan de oostzijde van de kerk en wel bij de meest oostelijke van de 2 sleuven die in 2002 zijn gegraven door het AAC:

> Een donker, beige gevamd, vrijwel rond schijfje, Ø 22 mm, dik 7 mm, van steen of glas. Qua kleur, vorm en afmeting visueel identiek aan *speelschijfjes van verschillende kleuren glas* uit de Romeinse tijd in Museum Het Valkhof Nijmegen, nr. 5 in vitrine Ambacht en Vertier, november 2003.

> zes platte, donkere veldsteentjes, alle met twee natuurlijke aders, die elkaar zodanig kruisen dat zij een vrijwel perfect christelijk kruisteken vormt. Eén ervan is gebroken, de overige verkeren in hun natuurlijke, oorspronkelijke vorm. De auteur heeft vóór en na deze vondst op veel plaatsen in het gebied lopen speuren, veel geaderde natuurstenen gezien, weinig platte en geaderde en, buiten deze vondst om, geen enkele met aders die het kruisteken vormen.

Wat is de functie van deze stenen geweest? Zijn ze afkomstig van het koor of van het kerkhof?

VELDSTENEN MET HET KRUISTEKEN EN EEN (ROMEINS?) SPEELSCHIJJJE

NOTEN HOOFDSTUK 3

1. Ongeveer daar waar in de 15^e eeuw het Augustijner nonnenklooster staat.
2. Bijzonderheden omtrent de vroegste geschiedenis van de gemeenten Renkum en Oosterbeek.
3. O.a. Oosterbeek 834; Seelbeek 893; Arnhem vóór 893.
4. J.C. Schmitt: Bijgeloof in de middeleeuwen. Uitg. Sun Nijmegen; ISBN 90-6168-445-5. J. Schuyf: Heidens Nederland. Zichtbare overblijfselen van een niet-christelijk verleden.
5. R. Borman. Archeologie in Gelderland. Uitg. Terra Zutphen, ISBN 90-6255-090-8, pag.12.
6. Kwade mensen: Toverij in Nederland, W. Blécourt e.a. Uitg. P.J. Meertens Instituut van de K.N.A.W. ISBN 90-70389-11-8.
7. De vroege christelijke kerkjes worden vaak op heidense graf- of cultusvelden gebouwd: Zeist, Arnhem, Xanten, Zelhem, Drempt, Elden. De Elster kerk is gebouwd op Romeinse tempels.
8. De kerk ligt iets westelijk van Den Heijlgen berg, welke voorkomt op de kaart van Klinkenberg uit het jaar 1756. Voor zover thans bekend wordt deze berg voor het eerst door Klinkenberg genoemd. De herkomst van deze naam is onbekend en het jaar 1756 wel wat laat om hier

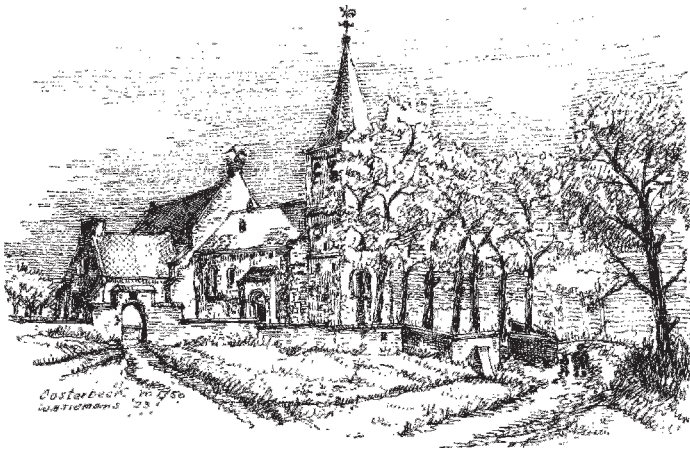
zonder enige aanleiding een prechristelijke cultusplek te vermoeden.

9. Bronnen: Heemkunde Kring Myerle: Mierlo, zijn oudste heren en hun familie (c. 1100-1335) door H. Vogels. ISBN 90-805381-1-6, 1999. De grensgebieden in het noordoosten van Brabant ca. 1200-1795 van G.F. van der Ree-Scholtens. ISBN 90 232 2803 0. Assen/Maastricht, 1993. Brabants Heem, 1955.
De hypothese wordt wellicht ondersteund door het volgende: “Heze”-namen zijn zeldzaam op de Veluwe. Dat is vreemd omdat *hees* staat voor struikgewas, bomen, heide. Echter in Brabant, vooral nabij Mierlo komen hees- en hezenamen met enige frequentie voor: Heesbeen, Holthees, Heeswijk, Heesch, Maashees, Bernheeze, Heeze, Maarheeze, Milheeze. Ook wolf-namen komen relatief laag frequent voor op de Veluwe, terwijl die in Brabant tamelijk frequent zijn (geweest). In Brabants Heem 1955 worden er omstreeks 50 geteld. Wél staat deze hypothese op gespannen voet met de aanname dat de naam Wolfheze uit vóórchristelijke tijd kan dateren. Hoe dan ook, een vergelijkend toponymisch onderzoek lijkt raadzaam.
10. O.a. Ellecom, Oosterbeek, Renkum, Arnhem, Rheden, Velp.
11. Zoals bij de scheepsbouw ook heel lang het geval is geweest.
12. In een brief van 2 oktober 1893 beargumenteert hij zijn conclusie a.v.*ten eerste komt Wolfheze in de oude charters niet voor, zelfs niet vóór het jaar 1200; ten tweede: de handel in tufsteen voor de kerkgebouwen dateert voornamelijk van af de 11^e eeuw; ten derde: de oudste kapellen waren van hout opgetrokken.*
13. Glazema meent dat de bouwmeester van de Oosterbeekse kerk zijn Werdener collega heeft gekend of dezelfde is geweest.
14. M. Gout, Symboliek in kathedralenbouw, Uitg. Mirananda B.V. Den Haag, 2001; ISBN 90 6271 903.1. en J.J. Timmers: Christelijke Symboliek en Iconografie, 2^e en 8^e druk.
15. O.a. Heelsum, Wijhe, Hoogkeppel, Barchem.
16. De koopovereenkomst dateert van 18 februari 1669 en omvat het veer, huis, hof en grond, alles eigendom van de Oosterbeekse kerk. De koopsom bedraagt 4500 gulden, waarvan 1000 gulden in geld wordt betaald, voor het restant geeft Arnhem een schuldbekentenis af.
17. Waarschijnlijk a.g.v het door J. van Doesburg e.a. in Het rivierengebied in de Middeleeuwen en Vroegmoderne Tijd beschreven fenomeen: Het zomerbed van de rivier lag vol met zandbanken, vanuit de oevers waren lange kribben aangelegd, en het oeversgebied werd zo snel mogelijk beplant om wegspoeling te voorkomen. Er bleef voor de rivier maar een smalle stroombaan over. Het gevolg was dat het kruierende ijs na een vorstperiode niet meer werd afgevoerd, zodat er ijssdammen konden ontstaan. Achter de ijssdammen werd het water opgestuwd, waardoor de winterdijken overliepen of bezweken.
18. Het gevolg hiervan is een proces, dat uiteindelijk in 1635 tot een uitspraak ten voordele van de Heelsumse predikant leidt.
19. J.M. van den Berg, Magnalia Dei, De geschiedenis van het kerkelijke Doorwerth-Heelsum.

4. OORSPRONG EN ONTWIKKELING

Over de oorsprong van de kerk en de ontwikkeling in de eerste eeuwen daarna is tot op heden niets bekend. Een patrocinium is onbekend. Zoals vermeld zal het gebied waarin de kerk is gebouwd omstreeks het jaar 1000 hebben behoord aan de Hamalanders.

Behoort de kerk tot een “oerparochie”¹? Is Arnhem wellicht een oerparochie geweest voor de Veluwezoom? Of is hij ontstaan als dochterkerk van een bisschopskerk of van de Oosterbeekse parochie? Dat laatste is mogelijk voor wat betreft de Volle Middeleeuwen - er zijn geen bronnen voor aangetroffen - maar is vrijwel uitgesloten voor de Late Middeleeuwen. De Oosterbeekse kerk heeft in de Middeleeuwen geen kapel elders op de Veluwe gehad², er is geen behoefte aan geweest omdat het dorp en zijn omgeving pas laat - in de Nieuwe Tijd - tot ontwikkeling komen. Gewoonlijk wordt eerst de eigen, bestaande kerk vergroot voordat elders een kapel wordt gebouwd en de eerste twee uitbreidingen van de Oosterbeekse kerk hebben plaats in 12^e en 14^e eeuw.

DE OOSTERBEEKSE KERK IN 1750

Pentekening van W.H. Tiemens uit 1973 naar een tekening in Museum Boymans
vermoedelijk van Jan de Beyer.

De Wolfhezer kerk is een z.g. “eigenkerk” geweest³.

Eigenkerken worden veelal door leken - landheren - gebouwd, maar ook door kloosters en bisschoppen. Deze kerken treden onafhankelijk van het bisdom op en komen vooral tot stand op het platteland, op enige afstand van de steden. Op de Veluwe zijn er waarschijnlijk vrij veel geweest.

In welk tijdvak is de kerk zo'n eigenkerk geweest?

Volgens Kuys is het eigenkerksysteem in het bisdom Utrecht tot in de 12^e eeuw overheersend geweest, vrijwel exclusief zelfs. Statistisch gezien moet de Wolfhezer kerk toen dus welhaast een eigenkerk zijn geweest. In de loop van de 13^e eeuw kan de kerk vervolgens een “collatiekerk” zijn geworden⁴. Vanaf de 15^e eeuw tot aan de reformatie is de kerk in elk geval een collatiekerk. Het is niet waarschijnlijk dat de kerk vóór dit tijdvak een geïncorporeerde kerk zou zijn geweest, - ingelijfd in een religieuze instelling als bisdom, klooster of kapittel - omdat een dergelijke instelling een kerk niet snel zou vervreemden. In elk geval wordt Wolfheze niet genoemd in een charter uit 1368 dat een overzicht geeft van het bisdom Utrecht in 1278⁵.

Niet alle nieuwe kerken komen tot stand om aan de behoefte der christenen te voldoen, er worden ook kerken gesticht met het oogmerk verdienstelijk werk te doen of om zielsrust te “kopen” voor zichzelf of anderen. In wezen dus meer een uiting van “bijgeloof” dan van christelijk geloof.

Tenslotte is er nog de mogelijkheid dat de kerk vanaf het begin een parochiekerk is geweest, ontstaan in een ontginningsgebied dat als kerkelijk niemandsland direct onder het bisdom ressorteert.

Maar is de Wolfhezer kerk de facto een parochiekerk geweest?

Dochterkerken, eigenkerken en kapellen kunnen zich tot parochiekerk ontwikkelen, alhoewel er geen algemeen geldende kerkrechtelijke definitie van het begrip “parochie” is.

Echter, de Wolfhezer kerk heeft een begrafenisrecht, er is een pastoor aangesteld en er is voor hem een territoriaal omlind gebied, er is een tiend-inkomen en er is een koster⁶. Geen van deze aspecten afzonderlijk genomen is een bewijs dat de kerk een parochiekerk is, maar het geheel ervan is er wel een aanwijzing voor.

Een andere aanwijzing lijkt te zijn de ligging en de grootte van de parochie t.o.v. die van de beide aanpalende kerspels, die van Oosterbeek en Renkum. Het feit dat er een kerkhof is vormt geen aanwijzing dat de kerk een parochiekerk is, want kapellen kunnen ook een kerkhof hebben. Maar is het gegeven dat er doden **in** de kerk zijn begraven indicatief voor een kerspelkerk?

Tenslotte is daar het gegeven dat de Wolfhezer kerk als dochter heeft de parochiekerk van Heteren, zie 6.4.

Kortom, op grond van kerkelijke bronnen is het welhaast zeker dat de kerk een parochiekerk is geweest. Maar sinds wanneer is onbekend.

Andere bronnen en overwegingen bevestigen dat de kerk een kerspelkerk is geweest:

- Oltmans zegt dat in de 11^e eeuw een kerspel Wolfheze bestaat dat ligt tussen dat van Renkum⁷ en Oosterbeek⁸. Hij meent voorts dat in de 12^e of begin 13^e eeuw in het zuidelijke deel van dit kerspel het kasteel Doorwerth is gevestigd en dat dus het Wolfhezer kerkgebied de buurtschap Heelsum, de heerlijkheid Doorwerth en het gebied rondom de kerk omvat. Vaak is de grens van een buurtschap dezelfde als die van een kerspel, maar het komt ook voor dat een kerspel meerdere buurtschappen omvat. Demoed meent dat Wolfheze een kerspelkerk heeft gehad en dat Heelsum tot het kerspel Wolfheze heeft behoord, maar hij geeft geen tijdvakken aan.

- Een verdere aanwijzing dat de kerk een kerspelkerk is geweest komt uit het gegeven dat de kerk in 1390 een toren heeft. Kremer, oudheidkundige van Arnhem, schrijft in 1893 aan Groneman o.a. *Dat de toren ten Westen der kerk stond wijst er dunk mij op, dat het een kerk was, geen kapel. Kapellen hadden in den regel, naar ik meen, geen afzonderlijk staande torens.....* In de Beschrijving van het Utrechtsche Bisdom wordt over Wolfheze nauwelijks gesproken, alleen dit: *Wolfhezen is eene parochie in de Veluwe, sijnde leenroerig onder Doornewaert*. Bijleveld, archivaris van provincie Gelderland, geeft Groneman een schetskaart uit de eerste helft van de 17^e eeuw, waarop de kerk met toren voorkomt en de kapel van Doorwerth met dakruiter. Groneman stelt heel algemeen dat kapellen gewoonlijk dakruiters hebben gehad⁹.

- Uit Gelre's Register op de Leenakten Boeken Kwartier Arnhem blijkt dat in 1402 aan Robbert Van Dorenweerd goederen worden beleend die deels in Wolfheze liggen: *...met*

den bossche dat daerto hoort, gelegen in den kerspel van Wolffhezen ende van Oosterbeek. Hieruit valt niet te concluderen of er in dat jaar twee afzonderlijke kerspels of één kerspel Oosterbeek/Wolfheze is geweest. Echter, in 1402 wordt Robbert ook beleend met *Den hoff te Zeelbeck met allen sijnen tobehoren, gerichte, thynse, thienden, mannen ende bosche* en deze belening wordt vermeld onder de kop *Wolffhezen* in hetzelfde register.

- Omdat de Oosterbeekse kerk in 1539 en 1548 pastoors heeft met andere namen dan hun Wolfhezer collega's hebben en omdat pastoors een zielzorgmonopolie in hun parochies hebben, wordt aangenomen dat er, althans in deze jaren, ook twee afzonderlijke parochies zijn.
- In een dokument uit 1461 dat in 6.5. verder wordt behandeld, blijkt dat de *pastoor tot Wolfhesen ende tot Helsom* ook de diensten zal leiden in de kapel van Doorwerth.
En in documenten uit de 1470-er jaren, 1497 en 1501 over de belening van o.a. de Wolfhezer kerk aan de familie Van Wilp, komt naar voren dat deze adellijke familie het recht heeft de geestelijken te benoemen. Hieruit valt op te maken dat de kerk in deze periode niet een kapel maar een parochiekerk is. Deze documenten komen gedetailleerd aan de orde in 6.1.

Er is dus voldoende reden om bewezen te achten dat de Wolfhezer kerk een parochiekerk is geweest.
Maar het gebouw zou een kapel worden. Althans, het zou de kapelstatus krijgen want het is onduidelijk of het ook als kapel is gebruikt of zelfs überhaupt nog is gebruikt in de 2^e helft van de 16^e eeuw.

Op een kaart uit ca. 1550, waarop de kerkelijke indeling van o.a. de Veluwezoom is ingetekend¹⁰ wordt de Heelsumse kerk aangegeven als parochiekerk¹¹ en die van Wolfheze als een kapel. Muller neemt op grond van de rekening van de bisschoppelijke vicaris over 1526 aan dat de *parochiekerk te Wolfhezen en een te Heelsem staande kapel nog vóór de hervorming hun functies moeten verwisseld hebben, zooals zoo vaak voorkwam. De parochie heeft dan vermoedelijk omvat de burgerlijke gemeente Doorwerth benevens de Bovenheide, die thans (1921) burgerlijk en kerkelijk tot Oosterbeek behoort*¹².

Echter, rond 1550 lijkt de kwestie nog niet geheel uitgekristalliseerd.
In een rekening van *den ontvanger van het cathedricum (assum)* van 1545, 1550, 1551 of 1555 wordt de parochie beschreven als *Wolfphesen alias Helsen. – Wolfphesen*, terwijl de *rekening van den bisschoppelijken vicaris van 1554/5* vermeldt: *Item de collatione ecclesie parrochialis de Helsem in Velua jure devoluto facta domino Carolo Scewickhoeven: Actum 14 Martii 42 st*¹³.

Waar Muller spreekt over de kapel te Heelsum, bedoelt hij de rond 1518 gebouwde kapel, nu de N.H. kerk, in de noordwest hoek van de kruising A50/N225. Aanvankelijk heeft deze kerk de status van een kapel. Dat blijkt b.v. uit een brief van Johan Van Wytenhorst uit 1556, waarin o.a. staat *...dat die kerck van Heelsem noch in corten verleden jaeren een cappel geweest...* Dit klopt met het gegeven dat er aanvankelijk geen toren is. En zegt Van Wytenhorst vervolgens: *Daarna is deselve capelle in een parochiekerk erigiert worden.....*

Uit mei 1559 dateert de bul *super universas orbis ecclesias* van Paus Paulus IV waarin een lijst voorkomt van de *plaatzen* van bisdom Utrecht: *En onder anderen hebben zy aan gemelde kerke van Utregt, en aan den Aartsbisschop van Utregt die'er dan weezen zal, voor haar Bisdom toegewezen de volgende plaatzen, zoo als in ieder der voornoemde brieven, bewijs stukken en geschriften breeder staat uytgedrukt.* Er komen tientallen namen op voor, in onze contreien o.a. Heteren, Oosterbeek, "Reikom", "Heelsom". Ook de naam "Woltheelsom" komt er op voor en uit het verband is af te leiden dat hiermee Wolfheze wordt bedoeld¹⁴.

Omdat over *plaatzen* wordt gesproken en niet over kerken en/of kapellen is uit dit stuk niet af te leiden of de Wolfhezer kerk is “gedegradeerd” tot een kapel van de Heelsumse parochiekerk. Het gegeven dat (de kapel van) Doorwerth niet wordt genoemd behoeft niet te betekenen dat die in 1559 niet meer zou bestaan. De opsomming van de *plaatzen* is niet compleet; in onze contreien ontbreekt b.v. ook Driel.

Lensen en Beekman zeggen dat Heelsum en Wolfheze in 1561 tot één parochie worden samengevoegd en dat Oosterbeek en Renkum dan elk een afzonderlijk parochie vormen¹⁵.

NOTEN HOOFDSTUK 4

1. D.w.z. ontstaan tijdens of kort na de kerstening.
2. Oosterbeek heeft gedurende zekere tijd tot aan ca. 1470 de buurtschap Driel in zijn parochie.
3. Het systeem van de “eigenkerk” bestaat al tijdens het pausschap van Gregorius de Grote en is vanaf het jaar 700 vrijwel overal in gekerstend West Europa aanvaard. Officieel wordt het systeem erkend in 826, tijdens het pausschap van Eugenius II; het zou ettelijke eeuwen in zwang blijven. Iedereen kan een kerk bezitten: een klooster, een bisschop, privé personen, een koning. De eigenaars kunnen hun kerken, die soms ver buiten hun domicilies liggen, kopen, verkopen, ruilen, verbouwen en onder erfgenamen verdelen.
4. Het recht van de eigenkerkheren wordt in de 12e en 13e eeuw op papier ingeperkt als het wordt vervangen door het collatierecht dat de eigenkerkeigenaars o.a. het recht geeft kandidaat-geestelijken bij de bisschop ter benoeming voor te dragen.
5. Kronyk van het Historisch Genootschap Utrecht, 1857, pag. 169 e.v.
6. Heeft de kerk een dooprecht gehad? Het is onbekend; niet iedere parochiekerk in het bisdom Utrecht is een doopkerk. Wel blijkt uit het document uit 1461 dat in de Doorwerthse kapel geen doop mag worden bediend.
7. A.B. de Jong concludeert in “*Katholiek Renkum Heelsum door de eeuwen heen*” dat omstreeks het jaar 1000 het kerspel Renkum een feit is.
8. Oltmans suggereert dat de oude Oosterbeekse kerk in het 1^e kwart van de 11^e eeuw een parochiekerk is, Gelre’s Bijdragen en Mededelingen, dl 28, 1925.
9. Met dakruiter kan een angelusklok worden bedoeld, maar ook een figuur van mens en/of dier.
10. Muller 1921/Michiels 1996.
11. Op een kaart uit 1556 van Jacob Van Deventer staat de Heelsumse kerk zonder toren.
12. Muller voegt er in een noot aan toe: *Van der Aa vergiste zich met te zeggen, dat Laag Wolfhezen kerkelijk tot Oosterbeek behoort. Dit geldt van Hoog Wolfhezen, hetgeen zoowel geographisch het eenig mogelijke is als volgens bericht van den predikant ook feitelijk het geval is.* Maar het is Muller die een vergissing maakt, zie het artikel Wolfheze wat zegt een naam? Schoutambt en Heerlijkheid 3/2004.
13. Rekeningen van het bisdom Utrecht 1378-1573, K. Heeringa.
14. Historie ofte Beschryving van ’t Utrechtsche Bisdom. Uitg. Leiden, 1719.
15. De nieuwe bisdommen in de noordelijke Nederlanden door A.H.L. Lensen en A.A. Beekman, Geschiedkundige atlas van Nederland. Uitg. M. Nijhoff, 1922.

5. GEBRUIK VAN KERK EN KERKHOF

Het kerkgebouw vervult een aantal functies, die hieronder kort worden beschreven.

Geloofscentrum

De kerkdiensten worden in het latijn gevoerd en de kerkgangers kunnen tijdens de dienst rondlopen. Dopelingen komen de kerk binnen als heidenen aan de noordzijde, dáár staat het doopvont en worden zij gedoopt om de kerk als christenen aan de zuidzijde te verlaten. Doden worden langs dezelfde weg de kerk in- en uitgebracht. Om de boze geesten af te weren wordt de gewijde kerkklok geluid. De lezenaar of - vanaf de 15^e eeuw - de preekstoel staat gewoonlijk tegen de zuidmuur opgesteld. Kerkbanken zijn er, althans aanvankelijk, niet geweest.

Marktplaats

Alhoewel in de kerk geen handel mag worden gedreven¹ zullen naar middeleeuwse gewoonte kerk en kerkhof - gelegen aan een kruising van belangrijke internationale routes - toch ook als markt zijn gebruikt. Het gevolg is dat gebouw en kerkhof tot een soort “hangplaats” verworden. Dat gebeurt althans elders op de Veluwe en het brengt Veluwse pastoors er in 1560 toe aan te dringen op de uitvaardiging van een plakkaat om een einde te maken aan het *verkopen, tappen, vretthen, suypen und verpachten, mit die clopperien, dat trommen und schieten onder den dienst Gades in den kerken ind oick op den kerkhof*. Maar, in 1594, na de reformatie dus, is er nog weinig veranderd, want dominee Gerhard van Keppel uit Twello vraagt op een classisvergadering in Wageningen: *Dat alle ongestuymicheyt voer die prediciën soewel als onder ofte nae der prediciën bij ende op den kerckhaven, vele meer averst in der kercken verbaeden und gestillet werde*.

Maar, niet alleen de normen en waarden van sommige parochianen zijn verloederd ook over die van een deel der Gelderse geestelijkheid valt weinig goeds te melden. Er worden nogal eens wandaden gepleegd, misdaden soms begaan door geestelijken in Veluwse parochies².

Herberg

De kerk zal - naar de gewoonte toen - ook als slaappleats voor de reizigers hebben gediend. De logé's gaan zich nogal eens te buiten aan drank en seks en dat is de reden waarom de kerkvergadering van Avignon in 1209 het overnachten in kerken verbiedt.

Vluchtplaats

De kerktorens, veelal voorzien van een zolder, doen vaak dienst als vlucht- en schuilplaats. Het asielrecht geldt er niet. Misdadigers nemen nogal eens hun toevlucht tot de toren, omdat de overheid ze er niet uit kan verwijderen zonder eerst de immuniteit van het kerkgebouw te schenden. Immers, de toren is meestal alleen toegankelijk vanuit de kerkzaal. Dat laatste is niet van toepassing op de kerk van Wolfheze, omdat de toren - althans rond 1553 - aan de noordzijde een ingang heeft.

Vrijplaats

Het asielrecht geldt aanvankelijk alleen voor het kerkgebouw. Later omvat het (ook) het kerkhof, waar een misdadiger gedurende een zekere periode asiel kan krijgen. Daartoe is het kerkhof d.m.v. een omheining, wal of rooster van het kerkterrein afgezonderd.

Het is voorstelbaar dat de vrijplaats ten oosten van de kerk heeft gelegen, omdat Groneman daar een begraafplaats aantreft. Anderzijds ligt deze plaats wel erg dicht bij het koor, het liturgisch centrum. Ook het gegeven dat hier de terphelling ligt pleit wellicht tegen een vrijplaats op deze plek. Om de laatste reden lijkt ook de zuidkant van de kerk niet geschikt om als vrijplaats te dienen. Zou de terp ten noorden van kerk en droge greppel die functie (óók) hebben gehad?

Royaards³ noemt naast kerk en kerkhof nog een andere vrijplaats: *de montade, zijnde eene vrije plaats, dertig schreden in 't rond der kerk, welke omtrek echter soms werd uitgebreid*. Of er bij de Wolfhezer kerk een dergelijke vrijplaats is geweest is onbekend maar niet waarschijnlijk. De montade zou deels samenvallen met het kerkhof, zou de pastorie insluiten en zou over de heerwech heen reiken.

Mededelingenbord

De kerk wordt ook gebruikt voor de afkondiging van nieuws. Aanvankelijk vooral op het gebied van kerkelijke aangelegenheden - inclusief kerkelijke rechtspraak - later ook van officiële mededelingen, *kerkspraak* genaamd. Het nieuws varieert van verkopen van onroerend goed en schouwen van landgoederen tot maatregelen van bestuur en opgelegde straffen. Zo laat Karel van Gelder b.v. in de kerken aflezen dat een ieder die op de Veluwe patrijzen of konijnen vangt, dit met leven of goed moet bekopen als hij wordt betrapt. Kerkspraak heeft plaats voor de aanvang van de dienst⁴.

Kerkgraf en kerkhof

De begrafenis van doden in de levensgemeenschap komt voort uit vóórchristelijke gebruiken. De Germaanse cultuur heeft geen fobie voor de dood. Men wordt in zijn leven veel met ziekte geconfronteerd, wordt niet oud (ca. 35 jaar) en heeft een realistische kijk op de dood. De nabijheid van voorouders wordt belangrijk geacht en de doden worden in het dorp, in de levensgemeenschap begraven.

De Frankische vorst Pepijn III bepaalt omstreeks 751 dat overledenen bij en in de kerk moeten worden begraven. Een kerkgraf is duur en het zijn gewoonlijk de geestelijkheid en de adel die in de kerk worden begraven en dan zo dicht mogelijk bij de heiligste plek: onder het koor waar het altaar staat, omdat men gelooft meer deel te hebben aan de “Heilige Kracht” als men dichterbij het altaar ligt.

De begrafenis gaat gewoonlijk gepaard met veel drank (*uitvaart - zuipvaart*) en dat is na de reformatie niet snel veranderd.

Onbekend is wie in de kerk zijn begraven, maar het is redelijk te veronderstellen dat de laatste Evert Van Wilp hier ligt. Weliswaar zijn daarvoor uit Groneman's onderzoek geen aanwijzingen te halen, daar staat het volgende tegenover:

De familie Van Wilp heeft vanaf 1437 tot in februari 1501 leenrechten gehad op de kerk. Onduidelijk is nog of die ononderbroken hebben gegolden en of de familie deze rechten ook vóór 1437 heeft gehad. De laatste Evert Van Wilp heeft waarschijnlijk vanaf ca. 1460, maar in elk geval vanaf 1465 tot in het begin van 1501 rechten op de kerk gehad. Deze Evert heeft gedurende tientallen jaren zijn rechten op de kerk binnen zijn familie moeten verdedigen en geldend weten te houden⁵. Hij woont op kasteel Rosande, is vrijgezel en heeft een schapenfarm in Wolfheze.

De man “heeft iets” met Wolfheze. Wellicht is hij degene die de crypt heeft laten bouwen. Daarvoor is waarschijnlijk Bentheimer zandsteen gebruikt, die vanaf ca. 1450 in zwang raakt. Niet onmogelijk is hij ook degene die de landweer bij het Stratius Rondeel en het Rondeel zelf heeft aangelegd.

Ongetwijfeld hebben in de kerk rouwborden gehangen, ook memorieborden genoemd of wapenborden als het wapen van de overledene is afgebeeld.

Boeren en burgers worden buiten de kerk begraven. Hoe dichterbij het gebouw hoe belangrijker de overledene in zijn/haar leven is geweest. In Wolfheze vindt Groneman alleen geraamteresten aan de oostzijde van de kerk, dichtbij het koor. Het kerkhof is gewijd gebied, waar alleen gelovigen en gedoopten kunnen worden begraven.

Groneman meent dat het kerkhof *overvuld* is en baseert dat op het feit dat de geraamteresten slechts een handbreed onder het oppervlak liggen. Dit veronderstelt dat de doden op elkaar - a.h.w. in lagen – zouden zijn begraven, maar hij vermeldt niet of hij dat ook feitelijk heeft vastgesteld. De vraag is of “gelaagd begraven” in de Volle en Late Middeleeuwen door de kerk wordt geaccepteerd. In *Batavia Sacra* of *Kerreljke Historie* wordt vermeld: *Eenige ordonantien van den H. Bonifacius: Het is niet geoorlofd den eenen dooden boven op den anderen te begraven.*

Niet-gelovigen en ongedoopten worden in ongewijde grond – gewoonlijk ten noorden van de kerk – begraven. Groneman heeft er in 1893 geen onderzoek naar gedaan.

Leken worden begraven met de voeten oostwaarts, priesters precies andersom. De reden voor dit laatste is dat zij op de dag van de wederopstanding alleen maar behoeven op te staan om oog in oog te staan met hun mede-opgestane parochianen.

Groneman maakt geen melding van een skelet met de voeten oostwaarts.

NOTEN HOOFDSTUK 5

1. Nolet en Boeren, Kerkelijke Instellingen in de Middeleeuwen. Amsterdam, 1951.
2. Bijdrage van A. Zijd, getiteld De kerkelijke toestanden in De strijd tusschen de staten van Gelderland en het hof 1543 - 1566, pag. 64 e.v.
3. H.J. Royaards: Geschiedenis van het gevestigde Christendom en de Christelijke kerk in Nederland gedurende de Middeleeuwen. Utrecht, 1849.
4. Wordt nieuws buiten de kerk aan de bevolking gecommuniceerd, b.v. op het dorpsplein of voor het raadhuis, dan spreekt men van buurspraak.
5. Er zijn enkele aanwijzingen dat Evert zelf de oorzaak van de familievetes is geweest in die zin dat hij niet tijdig of onvolledig aan zijn leenverplichtingen heeft voldaan resp. de leenheer onwelgevallige activiteiten heeft ontplooid.

6. ORGANISATIE EN BEHEER VAN DE KERK

6.1 LEENHEER, LEENMANNEN

Op zeker moment vóór 1413 heeft de burggraaf van Montfoort de eigendom van de kerk en de omliggende gronden verworven en het goed beleend aan huis Van Wijhe.

- In 1413 behoort de hof tot de bezittingen van Jan Van Wijhe Walravensz.
- Tussen 1413 en 1437 moet dit bezit zijn overgedragen aan Herman Van Wijhe. Mogelijk is dit geschied omstreeks 1420, in welk jaar Jan overlijdt. Jan is gehuwd met El. Van Meekeren, erfdochter van Hernen. Het echtpaar heeft twee dochters en hierin ligt wellicht de reden dat Jan het goed Wolfheze overdraagt aan Herman Van Wijhe. Het is onduidelijk om welke Herman het hier gaat¹. Er zijn twee “kandidaten”: a) Herman I, de broer van Walraven (dus de oom van Jan Van Wijhe Walravensz.) of Herman II, de zoon van Herman I (de neef van Jan Van Wijhe Walravensz.). De levensdata van beide Hermannen zijn onbekend.

Herman I is de Herman Van Wijhe die eerder in de 1430-er jaren problemen heeft met de burggraaf van Montfoort en is dezelfde Herman die in 1432 *mit alsulken gueden as Johan sijn vader van m.h. to lene gehalden hadde* en in 1461 kasteel Hernen in bezit neemt *as Johan sijn vader, van m.h. to lene gehalden hadde*².

Maar er kan nog een andere Herman Van Wijhe zijn; de stamboom is incompleet.

De relatie tussen Johan II burggraaf van Montfoort en Herman Van Wijhe raakt verstoord doordat laatstgenoemde een verplichting aan de burggraaf ter zake van de *hofstat van Montfoird* niet is nagekomen. De burggraaf eist dat Herman *ontzet wordt van de leenweer*.

Op 18 maart 1432 doen zeven leenmannen van Johan uitspraak op deze eis en bepalen - bij verstek van Herman - dat de burggraaf het goed in kwestie in volle eigendom kan terugnemen, tenzij Herman zich binnen een jaar en zes weken ter verdediging zal aanmelden.

- Op 26 maart 1437 *des Dinxdages na den heyligen Palmdage*, doet Herman Van Wijhe - door Fruin nader aangeduid als *heer tot Herven* - het verzoek aan burggraaf Johan Van Montfoort om de *goederen van Wolffhesen, leenroerig aan de heerlijkheid Montfoirt* te belenen aan Evert Van Wilp (Evert I). Om welke reden precies Van Wilp als leenman wordt voorgesteld is onbekend, maar het gegeven dat zijn moeder een Van Wijhe is heeft er wellicht mee te maken³.

De voorgenomen transactie van 1437 tussen Herman Van Wijhe en Evert I stuit op weerstand van Reinald Van Homoet, heer van Doorwerth, die beboste gronden bezit in kerspel Wolfheze⁴.

Het geschil wordt in der minne geschikt: Reinald doet afstand van zijn vermeende rechten en geeft daardoor aan Van Wijhe de gelegenheid het goed, het is dan nog 1437, aan Evert I over te dragen⁵.

- Evert I geeft in 1450 hof Wolfheze in lijftocht aan zijn vrouw Elisabeth Van Arnhem; hij overlijdt in 1460.
- Anno 1465. Evert II - zoon van Evert I - heeft leenrechten op het goed Wolfheze en de kerkgift van Wolfheze en Heteren.

Met *de giften van de kerk* wordt bedoeld het collatierecht: het recht om de kandidaat-geestelijke ter benoeming door de bisschop of diens plaatsvervanger (b.v. de aartsdiaken) voor te dragen.

Daarna is hij het leen in elk geval één maal kwijt geraakt. In 1472 of 1477 heeft de RDO de hof in bezit.

- Anno 1472 of 1477: Duitse Orde leent “hoff tot Wolfhesen aan Evert van Wylp ritter, te weeten een tiend in de Doorweerth, de giften van de kerk te Wolfheesen en Heteren met sijnen toebehoren en een hoeve ruig land (sic) in het kerspel te Wilp.

Vermoedelijk herkrijgt Evert het collatierecht niet in 1472 maar in 1477. In paragraaf 6.4. blijkt dat Willem Van Egmond in 1476 het collatierecht heeft van de Heterense kerk.

- Anno 1492: Reyner Van der Wey, heer tot Hernen. Genoemd wordt *de hoff tot Wolfheesen*. Waarschijnlijk een telg uit de tak van Dirk Van Wijhe, zoon van Herman I. Hij wordt in 1492 beleend met het huis en de heerlijkheid van Hernen en is de laatste Van Wijhe die hof Wolfheze in bezit heeft gehad.

Vermoedelijk heeft Evert niet aan zijn leenverplichtingen voldaan, zoals dat ook kan zijn gebeurd met betrekking tot zijn verplichtingen aan St. Pieter. Zoals in hoofdstuk 7 (noot 2) nog aan de orde zal komen heeft dit kapittel het halve veer aan de Praats weer in volle eigendom teruggenomen.

- Onenigheid tussen Evert II en het echtpaar Van Middachten-Van Wilp over de eigendommen en bezittingen van Evert leidt op 20 december 1497 tot een *Uitspraak tusschen Arend van Middachten, ridder, en Belia van Wilp zijne huisvrouw, ter eener, en Evert van Wilp, ridder, ter andere zijde, in de geschillen over de uitvoering der huwelijksvoorwaarden⁶ van de eerstgenoemden gerezen, houdende onder anderen, dat Evert van Wilp afstand zou doen van het erf Wulfhesen, behoudens de kerkgift aldaar en te Heteren⁷.*

Meer details blijken uit een document uit het Archief van de voormalige rekenkamer van Gelderland, afdeling Batenburg⁸ dat melding maakt van *een magescheid op Sint Thomas avont Apostel (20 December 1497) tusschen Heer Arent van Middachten Ridder, en diens echtgenoot Belye van Wilp aan de eene zijde en heer Evert van Wilp Ridder ter andere zijde, waarbij is bededingt, dat Heren Evert van Wilp, Ridder, vorschr. voir on ind voir sijnen erven van stont an avergeven ind opdragen sall Heren Arent, Ridder, ind vrouw Belyen vorschr. ende oire erven Wulfhesen mit sijnen getimmere ind alinge toebehoir ind dat te leenrecht ende lantrecht, hand ind mondt dar te doen, as sich dat behoirt ind mit enen trop schapen der Heren Evert ende den bouman te samen hebben op ten vurs. erve ind alle voer kommer dair van af te doen, beheltlicken Heren Evert vursr. die gifte van der kercken te Wulfhesen ende to Heteren.....*

Kortom: Evert II draagt per direct het Wolfhezer bezit, inclusief personeel en schapen, over aan Arent en Belya, maar behoudt de giften van de kerken van Wolfheze en Heteren.

- Anno 1499: Evert Van Wilp ritter en Belya Van Middachten.

Maar spoedig na de overeenkomst van december 1497 zal Evert ook de kerkgiften van Wolfheze en Heteren kwijtraken. Dat blijkt uit de hierna te behandelen belening van het goed aan de RDO in 1501.

- 18 februari 1501: Johan heer van Montfoort beleent Steven Van Zuylen Van Nyevelt, bij opdracht van Belie Van Wilp, weduwe van den ridder Arend Van Middachten, met het *goed geheyt Wolfhesen mit zijnen getimmer ende toebehoiren , te weeten enen thiende jinden Doernweert mit zijnen toebehoiren, die ghifte van twee kercken, te weeten Wolfhesen ende Heteren, oick mit allen hueren toebehoiren ende dair toe die halve ruge hove lants, gelegen jnden Wilp*. Uit dit stuk blijkt dat Steven Van Zuylen⁹ de belening niet als privé persoon in bezit krijgt, maar *tot behoeff vander balyen*. Het betreft hier een *onversterfflicken erfleen* en zal bij Steven's dood overgaan op zijn opvolgers als landcommandeur van de RDO.

In de belening wordt gesproken van *een halve ruge hove lants, gelegen jnden kerspellen van Wilp*. Het gaat hier om *hoeve* in de zin van een oppervlaktemaat: een hoeve land komt overeen met 16,5 morgen land of ruim 14 ha. Zo wordt ook de tweede naamval's aan het eind van *lant* verklaarbaar: een "hoeveelheid" land dat "ruig" is met een oppervlak van ca. 14 ha.

- Eveneens in februari 1501 is er een lijfrentebrief, groot 17 malder winterrogge, uit de Hof te Dieren door Steven Van Zuylen als landcommandeur der Balije gevestigd op Beelie Van Wilp, weduwe van Arnt Van Middachten, wegens overdracht door de laatste aan de eerste van de leengoederen te Wolfheze.

Demoed meent dat Steven Van Zuylen het goed in erfpacht heeft uitgegeven, maar dat berust op een vergissing. De akte van 1501 laat zien dat Johan Van Montfoort het goed steeds beleent aan de landcommandeurs, optredend voor en namens de RDO. Steven behoudt het goed tot 1527. In dit jaar wordt hij vermoord op zijn huis in Maarssen.

De landcommandeurs vanaf 1527 tot aan 1624 zijn:

- Wolter Van Amstel Van Minden in 1529. Anno 1532 krijgt hij het goed dat *voertijt heer Evert van Wilp te houden placht*. Hij overlijdt in 1536.
- Anno 1537: Aelbert Van Egmond Van Merestein krijgt het in leen. Hij overlijdt in 1560.

Blijkens een oorkonde van Johan Stratius van 18 augustus 1545 verkrijgt hij in erfpacht het *goedt mit allen sinen toebehoren gelijk zij tselve vanden huys van Montfoort...*

Er wordt een regeling getroffen voor de betalingen inzake de pachtsommen inclusief de onbetaalde pachtgelden. Opvallend is dat er geen melding wordt gemaakt van de kerk te Wolfheze, noch van kerkgiften of collatierechten. Ook de kerk van Heteren wordt niet genoemd. Opvallend is ook dat het zegel van Stratius wel erg afwijkt van zijn schild.

- Franciscus Vander Loe 1560-1579.

Blijkens een charter uit 1560 treden Peter Van Straten en M. Perez op als mombers van Anthonis Stratius, zoon van Johan terzake van de erfpacht van het goed Wolfheze.

- Jacob Taets Van Amerongen 1579-1612.
- Dirck de Blois Van Treslong 1612-1619.
- Jasper Van Lijnden, Heer tot Mussenberg 1619-1620.
- Hendrik Casimir, Graaf Van Nassau-Dietz 1620-1640.

Tijdens zijn bewind verlaat de RDO de katholieke leer om tot de gereformeerde toe te treden.

Pas in het laatste kwart van de 17^e eeuw verleent de RDO landcommandeur het huis Doorwerth erfpachtrechten op *dat goedt geheeten Wolfheesen*. Wegens (vermeend) *versuym* verliest het huis die ook weer. Het gevolg is een langdurige, ingewikkelde affaire tussen Doorwerth en de RDO die pas in de eerste helft van de 18^e eeuw ten einde wordt gebracht.

6.2. KERKFUNCTIONARISSEN

PASTOORS

Aanvankelijk hebben de Wolfhezer pastoors te maken met een dunbevolkte parochie. Naarmate de tijd vordert groeit niet alleen het aantal parochianen, maar wordt ook de samenstelling van de bevolking anders. Kasteel Doorwerth breidt zich uit in het zuidelijk deel van het kerspel en trekt steeds meer bedienden aan, die in of nabij het slot worden gehuisvest. De vestiging van het wildforstergoed brengt met zich de komst van het geslacht Van Lawijck naar de nederzetting, als ook knechten en bedienden.

De opeenvolgende pastoors hebben bepaald diplomatieke vaardigheden nodig gehad. Immers, zij worden benoemd door het bisdom op voordracht van de leenmannen van de kerk die allen hun domicilie elders hebben, maar hebben in hun dagelijkse praktijk niet alleen te maken met de “gewone” parochianen maar ook met huis Doorwerth en de Van Lawijcks. En er bestaan niet altijd goede relaties tussen al deze betrokkenen. Voorts is daar het gegeven dat pastoors van Wolfheze in de 15^e en 16^e eeuw tevens optreden als kapelaan in de kapellen van heerlijkheid Doorwerth te Doorwerth en Heelsum.

In Wolfheze zullen aspirant pastoors aanvankelijk door de kerkeigenaars aan het bisdom zijn voorgedragen. Later worden zij door de eigenaars van het collatierecht ter benoeming voorgedragen aan bisschop of aartsdiaken¹⁰.

Over de Wolfhezer pastoors tot aan het midden van de 15^e eeuw is thans niets bekend. Het is niet bij voorbaat uitgesloten dat de kerk onder een privilege een verbinding met een klooster heeft gehad, waarbij de monniken de kerk hebben bediend. De monniken van Mariëndaal hebben deze rol kunnen vervullen. Zij mogen vanaf 1413 de mis opdragen, een altaar meevoeren, de biecht afnemen, huwelijken sluiten etc. Het klooster ligt dicht bij de heerwech die ook langs de Wolfhezer kerk voert. Ook is het mogelijk dat de RDO de kerk met eigen priester-broeders bedient¹¹. De geestelijken zouden in geestelijke zaken aan de bisschop rapporteren en in andere zaken aan de commandeur¹². Maar tot nu toe is er geen zekerheid dat de orde deze rol ook werkelijk heeft vervuld.

- De eerstbekende pastoor is Willem Ingenieuwland (Ingenueyland, Ingenylant, Ingenuulant, Niewelandt, Nywelant, Niewelandt). Hij is een telg van het geslacht dat het goed Nulandt in de buurtschap Lienden onder Elst bezit.

De man is niet van onbesproken gedrag: hij wordt er van beschuldigd als ordebroeder van de RDO en samenwerkend met zijn broer Goderd de RDO commandeur van Schoonhoven uit huis en kerk te hebben verdreven en de renten en goederen van de commanderij te hebben ingenomen. De kwestie wordt in der minne geschikt door tussenkomst van de bisschop van Utrecht en de hertog van Gelre.

Willem is in de herfst van 1454 betrokken bij de aanslag op de landcommandeur die op weg is van Rhenen naar het slot ter Horst en hij zit op dat slot drie maanden in voorarrest. Hij wordt tot levenslang en het verlies van het kruis van de orde veroordeeld en wordt gevangen gezet op het *Duitsche Huis* te Utrecht. Op 25 januari 1455 wordt hij bevrijd. Enkele maanden daarna wordt hij op omstreden wijze tot landcommandeur gekozen. Willem heeft zich in de RDO veel vijanden gemaakt, onder wie de Duitsmeester van de orde. Deze bepaalt dat hij afstand moet doen van het landcommandeurschap, staat hem toe op het RDO huis te Doesburg te verblijven en geeft hem een jaarlijkse uitkering. Willem belooft al zijn bezittingen te zullen afstaan aan de Balije van Utrecht en gaat voor 125 rijnsche guldens als commandeur naar Rhenen. Op 19-12-1460 verklaart bisschop David Van Bourgondië alle door Willem uitgegeven pachten van nul en gener waarde. Willem heeft omstreeks 1452 relaties met leden van het huis Van Lawijck.

Hij wordt tussen 22 maart 1461 en het einde van dat jaar benoemd tot pastoor te Wolfheze en Heelsum, waarschijnlijk op voordracht van Evert Van Wilp, heer van Rosande en zijn buurman, Johan Van Hemert van huis Doorwerth. In een akte uit 1461 verklaart laatstgenoemde schuldig te zijn aan Willem in den Nywelant, pastoor te Wolfheze en Heelsum een oud frans schild 's jaars voor de smalle tiend van de kerk van Wolfheze en Heelsum. De *Oude Geldersche Riddercedul 1468* vermeldt - onder de plaatsnaam Driel - Willem en Gaert Ingen Nuwelandt als behorende tot *die Ritter en Knegten der landen van Gelre*¹³. Willem overlijdt in 1473.

- Gysbert van Lynden is *pastoor te Helzem* vóór 1501¹⁴. Wordt in 1461 nog gesproken van de pastoor van Wolfheze en Heelsum, iets later in de tijd treedt Heelsum op de voorgrond in de benaming van de parochie. De kapel te Heelsum moet dan nog worden gebouwd.
- In 1517 wordt Willem van den Kerckhoff pastoor genoemd van Heelsum en Wolfheze en in 1519 pastoor te Heelsum. De omkering in de volgorde waarin de plaatsen worden genoemd is wellicht een aanwijzing voor de “verplaatsing” van de parochiekerk van Wolfheze naar Heelsum en is in elk geval indicatief voor het afnemende belang van de kerk van Wolfheze.

Volgens Oltmans is van den Kerckhoff aldaar pastoor geweest van 1517 tot aan zijn dood in 1539. Gedurende een zekere periode tot aan zijn overlijden is hij tevens vicaris van het altaar van St. Petrus of Petrus en Paulus van de parochiekerk in Oosterbeek.

Demoe'd's visie op de loopbaan van van den Kerckhoff wijkt af van die van Oltmans, maar hij is niet consistent. Op pag. 128 zegt hij dat van den Kerckhoff in 1517 en 1519 pastoor is te Heelsum en dat tot 1539 bleef, op pag. 263 zegt hij: *Tot die tijd (1535, HJ) was Willem Kerckhoff, voorheen pastoor van de kerken te Wolfheze en Heelsum (onderstreping door de auteur) en toentertijd te Nijmegen, vicaris (van het altaar van St. Petrus en Paulus, Oosterbeek)*. Van den Berg meent dat Willem van Kerckhoff van 1517 tot 1539 pastoor is geweest van *Helsum tot Wolfhesen*. Er zijn ook bronnen die menen dat van Kerckhoff in 1535 van het pastoorschap is ontheven en dan naar Nijmegen gaat resp. dat hij in 1539 als pastoor aftreedt.

- Gerardus Rottum (Rotten, Rossen) pastoor in Heelsum en Wolfheze in 1548.
- Carel van Schevichaven (Carolo Scewickhoeven) van 1554 of eerder tot 1556 of later. Is hij familie van Joachim Van Schevichaven, prior van Mariëndaal van 1560-1563?
- Johan Rutgers. in elk geval van 1554 tot in 1556. Hij is een beschermeling van de heer van Doorwerth, die hem a.h.w. in de kerk van Heelsum parachuteert, terwijl daar Carel Van Schevichaven, aangesteld door de bisschop van Utrecht, als priester werkzaam is. Het daaruit voortvloeiende geschil wordt in 1556 voorgelegd aan het Hof van Gelre dat de zaak doorschuift naar Johan Van Wytenhorst, voogd *der unmundige kinderen van den Doorwerdt*. Deze antwoordt dat het huis Doorwerth veel steun heeft verleend aan de Heelsumse kerk o.a. door tot 3 maal toe als de kerk een pastoorsvacature heeft, een priester van de Doorwerthse kapel ter beschikking te stellen en dat hij hoopt dat Rutgers. in de kerk kan aanblijven¹⁵. De afloop van het geschil is onbekend.
- Oostveen noemt vervolgens Carolus Fremikhoeven als pastoor in Heelsum en Wolfheze in 1555. Hij bedoelt waarschijnlijk Carolus Scewickhoeven, zie hiervoor.
- Bekend is nog pastoor Arnt Hendriks. Hij heeft de steun van de katholiek gebleven heer van Doorwerth en wordt volgens Van den Berg in 1600 genoemd als pastoor van Heelsum. Hij mag op het kasteel wonen, geeft onderwijs aan kinderen en blijft in functie tot aan zijn dood in 1606.

Tot slot nog enkele opmerkingen over de pastoorsvacatures en hoe die zijn vervuld. Er zijn (vanaf 1519?) tot in 1556 in elk geval drie vacatures geweest in Heelsum. Deze worden vervuld door de kapelaan van Doorwerth, d.w.z. door de priester van de grootste woonkern in de parochie.

Dat werpt de vraag op of er in het gegeven tijdvak in Wolfheze geen kapelaan beschikbaar is geweest.

KOSTERS

Bekend is dat de kerk omstreeks 1505 een koster heeft, Robert genaamd. Na de aanval van de Galioten in 1505 vertrekt hij naar Oosterbeek. De koster heeft een klerikale status en wordt aanvankelijk door de pastoor, later door de collator, ter benoeming voorgedragen. Het is zijn taak de klok te luiden en te zorgen voor inventaris, liturgisch vaatwerk, gewaden en relikwieën.

6.3. VERMOGEN EN INKOMEN

De kerk heeft een vermogen waaruit - samen met de opbrengsten van dat vermogen - de exploitatie van gebouw en inventaris wordt betaald. De exacte samenstelling ervan is onbekend, maar heeft in elk geval omvat een smalle tiend¹⁶ rond 1461, een tiendrecht in de Doorwerth rond 1501 en een tiendinkomen in het jaar 1618.

Uit een akte van 17 april 1645 blijkt dat in Heteren een *vicarie tot Wolffheese* was gevestigd¹⁷. De tekst luidt: *Een parceel bouwlandts, groot omtrent vierdenhalven mergen, genant de nieuwe graeff, tot Heteren in den ampte van Overbetuwen gelegen, daer oostwartt de pastorie van Heteren naest gelant is ende de vicarie tot Wolffheese, zuytwartt st. Agneten clooster tot Arnhem, westwartt hetselve clooster ende Willem van Settens erffgenamen, ende noortwart Jan Jacobs erff; nevens noch een hoffstedeken landt mettet bepaet daerop staende, ooc tot Heteren an den dick in sijne bepalinge gelegen, ten Zutphensen rechten tot een besonder leen ontfangen bij....*

Hiermee wordt ene N. van de Wartt op de genoemde datum beleend.

Onbekend is hoe precies de Wolfhezer pastoors aan de kost zijn gekomen.

Tot hun inkomsten hebben ongetwijfeld behoord de vrijwillige bijdragen die kerkgangers op zon- en feestdagen op het altaar leggen en mogelijk de exploitatie van een boerenbedoeninkje. Vaak ook wordt de pastorie om niet ter beschikking van de pastoor gesteld.

Heldring treft in het begin van de 1840-er jaren een akker *midden in de hei aan, die zeer smal en niet lang is, en aan welks einde twee eiken boomen staan. Deze akker alleen behoort aan het domkapittel van Utrecht, terwijl al het overige land uren ver in de omtrek, het eigendom is van de Baron van Brakel, thans eigenaar van den Doorwerth.* De Ridder toont een foto van één van de eiken en noemt die de “Domboom”, naar de Utrechtse kerk. Het is denkbaar dat de akker een schenking is van het bisdom of van de eigenaar of bezitter, bedoeld voor het levensonderhoud van de pastoor. De akker ligt ca. 60 m ten westen van de kerk.

Over het inkomen van de kerk te Heelsum is het volgende bekend: tienden uit de Seelbeker enk, de St. Jan's enk en een tiend uit de enk van Gaert van Geyn. Tot het vermogen heeft behoord een heg - het *kercken hegken* - nabij de Doorwerthse kapel.

Johan Rutgers. ontvangt voor zijn pastoorschap in Heelsum omstreeks 1555 *omtrent ongefäärlick VIII molder roggen jaerlick incommende.*

6.4. DOCHTERKERK

De Wolfhezer kerk heeft gedurende een zekere tijd een dochterkerk gehad in Heteren¹⁸. Er is weinig bekend over deze kerk. Het betreft hier hoogstwaarschijnlijk een tufstenen kerkje uit de 12^e eeuw, mogelijk voorafgegaan door een kapel. Het is evenals kasteel Doorwerth en de kerk van Oosterbeek “buitendijks” gebouwd - als er al een dijk was - en moet bij hoge waterstanden vaak zijn bereikt door de Rijn of door kruierend ijs in strenge winters¹⁹.

Een oorkonde van 4 juli 1292 zegt: *Rudolf en Hendrik Koc, gebroeders, verzoeken het kapittel van St. Marie te Utrecht, om den houder dezès, heer Godefrid, met de kerk van Heteren te begiftigen*²⁰. De gebroeders hebben het patronaatsrecht waarschijnlijk in leen van het kapittel van St. Marie, dat het op zijn beurt in leen heeft van de bisschop. De familie Koc (Coc, Coquus) is actief in het huidige Limburg en Noord Brabant, als ook in het Gelderse rivierengebied. Hendrik Koc is waarschijnlijk schout te Oyen.

Van 18 april 1310 dateert het volgende archiefstuk: *Giselbertus de Iselsteyne, ridder, verklaart, dat (de) bisschop op zijn verzoek de kerk van Heteren, waarvan het collatierecht aan deken en kapittel van S. Marie toekwam, met hun toestemming naar Iselsteyne heeft overgebracht en dat hij, om de rechten van deken en kapittel te beschermen, hun den grond van kerk en kerkhof in eigendom heeft afgestaan en verzoekt (de) bisschop deze verklaring mede te bezegelen*²¹.

Giselbertus is Gijsbert van Amstel, ridder, beleend met Ysselstein. Hij is omstreeks 1280 gehuwd met Bertha van Heukelom en heeft vier kinderen, van wie Jan kanunnik te Utrecht is en thesaurier van St. Marie te Utrecht. Hij overlijdt tussen 9 mei en 2 oktober 1342.

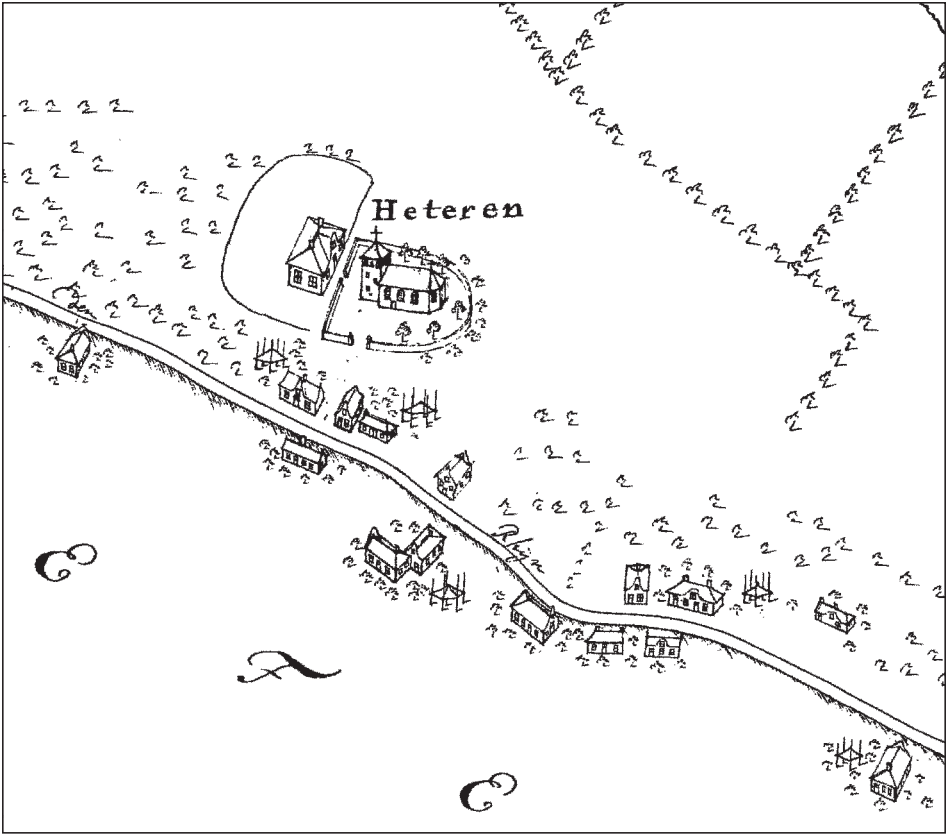
Rond 1382 wordt Dirc van Heteren beleend met *de olde Hofstad tot Heteren, met de tienden, groff en smal, mit heuren toebehoren ende mit de kerkgift tot Heteren, gelegen in Over-Betuwe*²². Als zijn zoon Dirc van Heteren de belening al overneemt - op 13 maart 1410 - dan zal deze na diens dood vóór 21 september 1420 overgaan op zijn zuster Geertruyt, vrouw van Segers van Groesbeck.

Op 6 april 1476 verpandt *Wyllem, heer tot Egmont en Baer aan Jaspas van Blitterswick o.a. de kloktienden te Heteren, met voorbehoud van de kerkgift van Hyen en van Heteren.....* Blijkbaar is - en blijft - Willem van Egmond eigenaar van het collatierecht te Heteren²³. Niet onmogelijk raakt hij het collatierecht van de Heterense kerk in 1477 kwijt aan Evert Van Wilp. Willem is de broer van hertog Arnold van Gelre.

Op 21 augustus 1543 beklagt Oswald graaf Van den Bergh zich bij de stad Arnhem over schending van zijn collatierecht te Heteren²⁴. Van Schilfgaarde meent echter dat dit recht *schijnt niet op een deugdelijken grondslag gerust te hebben*²⁵. Medio 17^e eeuw heeft de Heterense predikant Ds. Noorman hierover met succes geprocedeerd tegen huis Bergh.

In 1494 wordt een klok opgehangen die in de toren is gegoten²⁶. Van de kerk bestaat thans alleen nog de toren.

Aan de kerk is de naam van Willibrord verbonden.

DE KERK VAN HETEREN

De kerk dateert uit de 11^e eeuw, stond aanvankelijk buitendijks en is in 1834 deels ingestort.

Thans bestaat alleen nog de toren. De afbeelding toont de kerk in 1756.

Bron: Nieuwsbrief Historische Kring Kesteren e.o., augustus 2002, pag. 11 e.v.

Waarom nu zou deze kerk een dochterkerk van de parochie Wolfheze zijn?

Bij de kerkelijke indeling worden de Betuwe-plaatsen Driel, Heteren, Randwijk en Opheusden organisatorisch onder de Veluwe gebracht.

Beelaerts van Blokland geeft daarvoor de volgende verklaring: *de hoge Veluwezoom vroeger bewoond is geweest en de oudste kerken aan die zijde hebben gestaan, terwijl de overzijde der rivier te dezer plaats oorspronkelijk slechts op enkele hooger gelegen gedeelten geschikte woonsteden bood. Het gebied der kerken op den Veluwezoom strekte zich aanvankelijk dientengevolge uit ook over den zeer spaarzaam bewoonden overkant. Tengevolge van steeds verder doorgevoerde bedijkingen en verbetering der afwatering is de linker Rijnsoever echter meer en meer bewoonbaar geworden en zijn daar op den duur kerken gesticht naar gelang der behoefte. Aangezien de moederkerken dezer nieuwe parochiën tot het dekanaat van de Veluwe behoorden, bleven hare Betuwsche dochters onder hetzelfde kerkelijk verband*²⁷.

Van de Westeringh bevestigt deze visie onder toevoeging van lokale landschappelijke ontwikkelingen in de Middeleeuwen.

In zijn brief van 24 februari 2007 aan de auteur schrijft hij o.a. *Wat betreft de Middeleeuwse ligging van Heteren en andere Rijndorpen en de kerkelijke relatie tot de Veluwe parochies het volgende. Vóór de bedijking ---gesloten bedijking in de 14^e eeuw --- was de rivier veel minder een natuurlijke hindernis dan de komgronden c.q. het "broek"gebied daar achter (= ten zuiden van de Noord-Betuwe oeverwal of stroomruggronden). De Rijn werd steeds minder een "echte" rivier, omdat de Waal steeds meer in belangrijkheid toenam. De Rijn verzandde ook steeds meer Het natuurlijke landschap van de komgronden, later de "broeken", was zeker vóór de bedijking maar ook eeuwen daarna voordat de ont- en afwatering goed geregeld was, een nat gebied met veel wateroverlast en slappe, nog niet gerijpte gronden en een lastige begroeiing. Dat na de totstandkoming van een gesloten bedijking rond de Betuwe de kerken/parochies die al op de hogere Betuwe oeverwallen van de Rijn gesticht waren, zelfstandig konden worden, los van de Veluwe, is op grond van het ontstaan van het bedijkte rivierkleilandschap niet onlogisch. De bewoonbaarheid en begaanbaarheid nam na de bedijking en de daarop volgende verbetering van de (binnendijkse) ont- en afwatering steeds verder toe. De "broeken" (moerasbos of kreupelhout) werden "velden" (open gebieden met veel grasland, eerst vooral hooilanden, later ook weilanden). De Rijn is een gemakkelijk neembare barrière: met een bootje kon de steeds verder verzandende Rijn gemakkelijk overgestoken worden, vergelijkbaar met Oosterbeek-Driel.*

Tot hoe lang precies deze kerkelijke indeling heeft geduurd is niet geheel duidelijk. De mening van Van de Westeringh is dat door de gesloten bedijking in de 14e eeuw rond de Betuwe de kerken aldaar zelfstandig van de Veluwe konden worden. Dit lijkt strijdig met twee archiefstukken waarin Driel, Heteren, Randwijk en Opheusden tot in 1554/5 tot de Veluwe (*In decanatu Velue*) worden gerekend²⁸.

Wellicht zijn de dochterkerken in deze plaatsen na de bedijking tot zelfstandige parochiekerken "opgewaarderd" - in een archiefstuk van 13 september 1406 behelzende de overdracht van 41 morgen land wordt gesproken over *kerspel Heteren* - maar zijn zij als zodanig tot aan de reformatie onder de Veluwe blijven ressorteren.

Zoals elders in dit werk is beschreven is het in elk geval vanaf medio 13^e eeuw tot in het laatste kwart van de 16^e eeuw verboden geweest handelsgoederen over de Rijn te vervoeren tussen Westervoort en Opheusden. Natuurlijk zijn er wel veerponten op dit traject geweest, maar die zijn vooral of uitsluitend gebruikt voor het vervoer van personen. Te Meinerswijk, Oosterbeek, Heteren en Randwijk, mogen de inwoners tegen betaling van cijns het schip houden om *te kercken mede te vairen* d.w.z. om vanuit de Betuwe naar de parochiekerken op de Veluwe te gaan. In de genoemde plaatsen heet het veerpont dan ook *kerkschip*.

Bekend is dat de Opheusdener kerk onder die van Wageningen heeft geressorteed. De buurtschap Driel heeft volgens Demoed tot ca. 1470 aan Oosterbeek behoord; volgens Nolet en Boeren vormt de parochie Driel sinds 1464 een afzonderlijk dekenaat²⁹. Heeringa meent dat Driel omstreeks het midden van de 16^e eeuw nog tot de Veluwe heeft behoord³⁰.

Het is dan logisch te veronderstellen dat Heteren volgens dezelfde regeling tot parochie Wolfheze zal zijn gerekend en Randwijk tot kerspel Renkum. Een verdere aanwijzing daarvoor is dat de parochies van Wolfheze en Renkum in het zuiden grotendeels grenzen aan de kerspels van resp. Heteren en Randwijk.

Het definitieve bewijs van de moeder-dochter relatie tussen de Wolfhezer kerk en die van Heteren blijkt uit een charter uit 1509, waarin staat dat de landcommandeur van de RDO de klerk Bruno Henricksz. presenteert als pastoor der parochiekerk te Heteren, waarvan de kerk te Wolfheze de moederkerk is, ter institutie aan de proost van St. Pieter te Utrecht³¹.

DE TOREN VAN DE KERK TE HETEREN ANNO 2008

6.5. KAPELLEN

Voor zover thans bekend zijn in het kerspel Wolfheze twee kapellen ontstaan, de één in het eerste kwart van de 15e eeuw in Doorwerth, de andere ca. 100 jaar later in Heelsum.

In beide gevallen is het initiatief uitgegaan van het huis Doorwerth.

In beide gevallen ook maakt Doorwerth gebruik van de pastoor van Wolfheze.

Het is allerminst zo dat de parochie door autonome groei zou zijn genoodzaakt tot de bouw van kapellen. Een kerkelijke reorganisatie ligt er aan ten grondslag.

Zowel in Doorwerth als in Heelsum treedt de Wolfhezer pastoor op als deeltijd kapelaan. Kapel en kapelaan vallen gewoonlijk onder het gezag van de pastoor van de parochie, waarin de kapel is gevestigd; de kapelaan is niet gerechtigd tot zielzorg. Hier lijkt sprake van een mengvorm die zowel voor de kasteelheer als voor het bisdom aantrekkelijke kanten heeft: het bisdom houdt via de pastoor “grip” op huis Doorwerth en de kapel van huis Doorwerth krijgt een hoger aanzien nu de parochiepastoor er “optreedt”.

Schijnbaar valt de baan van parochiepastoor van Wolfheze qua zwaarte te combineren met die van kasteelkapelaan in Doorwerth.

De eerste kapel, gebouwd omstreeks 1425, wordt voorafgegaan door een “gezinskapel”. Omstreeks 1410³² geeft de Utrechtse bisschop Frederik III Van Blankenheim toestemming aan Robert Van Doorwerth en zijn vrouw Jutte Van Asperen *om in hunne woning de mis te doen opdragen op een draagbaar altaar en de mis, die in eene met het interdict getroffen kerk met gesloten deuren wordt opgedragen bij te wonen*³³. Ook krijgt het echtpaar vergunning om voor de tijd van een jaar een priester tot biechtvader aan te stellen³⁴.

Uit een dokument van 1461 dat later nog aan de orde zal komen, blijkt dat de pastoor van Wolfheze reeds enige tijd de diensten leidt in de kapel van de heer van Doorwerth. De Stichting Vrienden der Geldersche Kasteelen meent dat de diensten vanaf het begin zijn geleid door de pastoor van Wolfheze³⁵. Het bisschoppelijke fiat tot vestiging van de gezinskapel is aan zekere beperkingen onderhevig en lijkt gericht op het gemak voor de kasteelheer en zijn gezin, want de dienst kan alleen door hen worden bijgewoond. Er moet een draagbaar altaar zijn, de biechtvergunning geldt voor een jaar. De doop kan er blijkbaar niet worden bediend. Het huis Doorwerth verwerft zich steeds meer macht en als gevolg daarvan komen er in de nabijheid van het kasteel steeds meer personeelwoningen. Wellicht leidt deze ontwikkeling ertoe dat de heer van Doorwerth omstreeks 1425 een kapel laat bouwen.

Een andere theorie: In 1421 voert de Utrechtse bisschop Frederik Van Blankenheim oorlog tegen Reinoud van Gelre, leenheer van de Doorwerth en neemt tijdens zijn veldtocht op de Veluwe Ridder Hendrik Van Homoet van Doorwerth gevangen in Arnhem³⁶. Het is niet denkbeeldig dat Hendrik, wanneer hij in 1426 heer van Doorwerth wordt, bij wijze van revanche overgaat tot de bouw van zijn eigen kapel³⁷.

De kapel is van steen, vrij groot, $\geq 30 \text{ m}^2$ ³⁸ en wordt gebouwd op de plek die als Kapelleboom bekend zou worden, aan de kruising van de Oosterbeekseweg en *de weg naar de capelle*, nu de Holle Weg.

In de eerste helft van de 15^e eeuw ligt deze locatie centraal ten opzichte van de Seelbeekhof in het oosten, de buurtschap Heelsum in het westen³⁹ en de nederzetting Wolfheze in het noorden. De afstand van de kapel tot elk van deze drie kernen is ca. 2,5 km hemelsbreed. Kasteel Doorwerth ligt op bijna 1 km hemelsbreed afstand ten zuiden van de kapel. De kapel ligt welhaast zeker juist ten zuiden van de noordgrens van de heerlijkheid.

Volgens Laman Trip raakt de Doorwerthse kapel na de bouw van de kapel in Heelsum in verval en worden er geen diensten meer in gehouden. Maar Oltmans en Demoed menen dat de kapel omstreeks 1517 tot parochiekerk wordt verheven. Van den Berg zegt dat de kapel *en dus ook de nieuw gebouwde kerk tot parochiekerk was verheven*. De al genoemde Johan Van Wytenhorst, schrijft in 1556 dat de kapel *van den van Doorweert een priester daermit begyfticht worden*.

Ook is bekend dat Walraven Van Haefften, weduwe van Frederick heer van Doorwerth, in 1534 betaalt *aan heer Henrick, cappellain, een jaer loens ad XX Horns gulden v. VIII golden gulden*. In 1536 betaalt zij *in den yersten averkommen mitten cappellain heer Henrick omb die missen te doen..... VI Horns gulden v. II golden gulden XII st over den jaere XXXV durende tot XXXVI, anno uno revoluto*⁴⁰.

Uit het al genoemde dokument uit 1461 blijkt dat de pastoor van Wolfheze ook de diensten zal leiden in deze kapel. Johan heer van Hemert, ridder, en zijn vrouw Sophie Van Bylant erkennen erin schuldig te zijn aan Willem in de Niewelandt *pastoor tot Wolfhesen ende tot Helsom, ofte die in der tiit daer pastoor waer, van der smaelre tienden der kercken voors. van vlas, was, byen ende van schapen ende al dat daertoe behoren mach, jaerlix enen alden Vrancr. schilt, te betalen alle jaer tot S. Peternellen dach mit gueden payement etc. ende den tienden van den koren sal die pastoor voors. gebruicken als hy plach ten tyden Reynolts van Homoet, den Gode in genade heeft*. Ten aanzien van de duur van de overeenkomst verklaren zij: *ende desen pacht sal staen ende dueren also lange als wy tsamenlycke ofte een van ons beyden den Doorweerde besitten.....*

Niet bekend is of dit document de eerste overeenkomst is tussen de heer van Doorwerth en de Wolfhezer pastoor. Tot aan 1461 zijn er wellicht mondelinge overeenkomsten geweest. Reynolt overlijdt in 1459 en zijn weduwe Sophie trouwt daarna met Johan Van Hemert. Deze wordt *hulder* als de kinderen van Reynolt met *den Dorenweert* worden beleend en het lijkt alsof hij de “pastoorkwestie” wil formaliseren. Vermoedelijk wordt de kapel in het midden van de 17^e eeuw gesloopt.

De Heelsumse kapel wordt gebouwd in de jaren 1517, 1518 en 1519. Het is niet waarschijnlijk dat er vóór 1517 ter plekke een houten kapel is geweest. De eerste steen wordt in 1517 gelegd door *joncker Frederick van Voorst, heer te Doorwert* en dat geschiedt *des Dinxdaechs voor Sinte Geertruiden dach, der Jofferen rein* en in 1519 *sloech Mr. Willem van Kerckhoff, pastoor tot Heelsum, hyer boven dat hooch altaer den eersten ley*. De kapel wordt gebouwd *tott geriff van den Dooreenweertsche ondersaten, doordien d'andere nabueren, daeromtrent wonende, mitt die kercken tott Oosterbeeck, Wolfhesen ende Rencom genochsaem waren geriif*.

HET KERKJE TE HEELSUM

Aanvankelijk is er geen toren en dat klopt met het gegeven dat de kerk als kapel is begonnen. J.G.A. Van Hogerlinden te Arnhem beargumenteert in een brief van 1 februari 1944⁴¹ dat de toren in 1678 is gebouwd. Ook een artikel in Hoog en Laag van 07-12-1988 gaat er van uit dat 1678 het bouwjaar is van de toren. De kapel is dan al lang tot kerk verheven.

In 1937 wordt op de toren een dakruiter - een herder met staf en twee lammetjes - aangetroffen.

Dat is vreemd, want het is niet gebruikelijk om ruiters te plaatsen op een parochiekerk. De ruiter draagt het jaartal 1678 en de letters W.D. Dit leidt tot de gedachte dat de ruiter afkomstig kan zijn van de Doorwerthse kapel en dat de letters de initialen zijn van Wolter Dornick, heer van Doorwerth tussen 1412 en 1419. Het is dan logisch te veronderstellen dat de Doorwerthse kapel tussen deze beide jaren zou zijn gebouwd.

6.6. BISDOM UTRECHT EN GEREFORMEERDE CLASSIS

De Wolfhezer kerk heeft vanaf het begin in de Volle Middeleeuwen tot aan het einde in 1624 binnen het bisdom Utrecht gelegen. De Veluwe ressorteert in 1238 onder het aartsdiaconaat van St. Pieter in Utrecht⁴². Het bisdom krijgt in de Middeleeuwen een grote omvang met vaste grenzen die tot 1559 blijven bestaan. In dit jaar wordt door Paus Paulus IV - met de al genoemde bul *Super universas orbis ecclesias* van 12 mei - een kerkelijke herindeling

voorgesteld⁴³. Deze zal door de komst van de reformatie niet lang van praktisch belang zijn. Wolfheze resp. de parochie Heelsum/Wolfheze blijft behoren tot het bisdom Utrecht. Het bisdom Utrecht wordt in 1559 tot aartsbisdom verheven.

Op de gereformeerde synode van Harderwijk in mei 1580 wordt Gelderland ingedeeld in 6 classes. De zuidelijke en zuidoostelijke Veluwezoom vallen in de classis Over-Veluwe, Ring Arnhem. De heerlijkheid Doorwerth valt daar ook onder, maar het huis Doorwerth is zich in zijn territorium nog lang tegen de komst van de nieuwe leer blijven verzetten⁴⁴.

Op de synode te Arnhem van 1593 wordt besloten: *Die synode heeft goetgeacht dat het Hoofd door Zijn autoriteit die pastoren in particuliere heerlijheden als Dorenweerde, Isendoorn in ordine dirigeren.*

NOTEN HOOFDSTUK 6

1. De Navorscher, jrg. 26, 1876, pag. 523; Bijdragen en Mededelingen 1954, pag. 42; Fruin meent dat Herman een oom heeft die Allard heet. Is dit korrekt of is Allard een neef van Herman? Overigens, de Sonnenberg is van voor 1428 tot 1489 in bezit geweest van Hendrik en Johan Van Wijhe resp. oomzegger van Herman I en neef van Herman II. Johan heeft in 1408 een Seelbeekhoeve gepacht voor de duur van een jaar.
2. Die Lehnregister des Herzogtums Kleve, Band 8, 1974.
3. Maar zij is nog niet getraceerd in de Van Wijhe stamboom.
4. Zie Register op de Leenakten Boeken Kwartier Arnhem. Uitg. S. Gouda Quint, Arnhem.
5. Reinald's dochter Maria trouwt later met Sweder Van Montfoort, broer van burggraaf Hendrik IV Van Montfoort.
6. Deze dateren van 13-09-1465.
7. Gedenkwaardigheden uit de Geschiedenis van Gelderland. Deel 6 (1) Uitg. I.A. Nijhoff & Zn, Arnhem 1859.
8. Vermoedelijk komt dit dokument in het archief van de afdeling Batenburg terecht, doordat Philips I, nadat hij o.a. Arnhem in 1505 heeft veroverd, het slot Rosande aan Diederick Van Bronkhorst en Batenburg geeft; deze zal het stuk in het slot hebben aangetroffen.
9. Hij is sinds 12 maart 1509 raad van hertog Karel van Gelre.
10. In de praktijk geldt dat een voordracht ter benoeming vrijwel altijd door het bisdom wordt gehonoreerd.
11. Dit is mogelijk sinds 1237 als paus Gregorius IX de orde een algemeen privilege geeft om de kerken waarover hij het patronaatsrecht heeft door eigen priester-broeders te laten bedienen.
12. R.R. Post. Eigenkerken en bisschoppelijk gezag in het diocees Utrecht tot de XIIIe eeuw; Uitg. 1928.
13. Bronnen: Pruyscher saken Utrechtse Duitse Orde-ridders en Pruisen in Niederländer im Ostseeraum und der Deutsche Orden. Op de ceduullijst wordt onder Elst vermeld Johan Ingen Nuwelandt. In "De ambtman in het kwartier van Nijmegen (ca. 1250-1543)" van J. Kuys komt voor Ernst Ingen Nulant. Andere aanduidingen voor ambtman zijn richter, burggraaf, (land) drost, scholtus.
14. De archieven der gasthuizen en fundatiën, gilden, schutterijen en vendels, pag. 331. D.P.M. Graswinckel.
15. Meer details ter zake in Hoog en Laag van 13-05-1998, pag. 19.
16. Uit 1461 dateert een bekentenis van Johan, heer tot Hemert, die erkent schuldig te zijn aan Willem in den Nyewelant, pastoor te Wolfheze en Heelsum, een oud frans schild 's jaars voor de smalle tiend van de kerk van Wolfheze en Heelsum.
17. Register Leenaktenboeken vorstendom Gelre en graafschap Zutphen, Kwartier van Nijmegen, pag. 144 e.v.
18. Er is in de 14^e eeuw een *buerscop toe Hetere*, ook wel *Heeten* (diverse schrijfwijzen) in de parochie van Raalte, maar hier gaat het om de kerk in het Betuwse Heteren. Dit Heteren wordt voor het eerst genoemd in 1232: *Insula de Hetere*.

19. Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen. J. Buisman, ISBN 90.5 194-141.
20. Regesten van oorkonden betreffende het Sticht Utrecht deel 2 (694-1301). G. Bron, Utrecht 1908.
21. Regesten van oorkonden betreffende de bisschoppen van Utrecht uit de jaren 1301-1340. J.W. Berkelbach van der Sprenkel.
22. Stichtsche, Gaasbeeksche en Overijsselsche Leenen gelegen in Gelderland. Uitg. Ver. Gelre 1907.
Op grond van dit archiefstuk en van wat bekend is over de kerkgiften van de Van Wilps kan een tentatieve lijst van bezitters worden opgesteld: 1382-1420: Dirc van Heteren en zoon Dirc van Heteren. 1420-1457: Geertruyt van Groesbeek-Van Heteren, zus van Dirc; Griete Van Ewijk-Van Boeningen, dochter van Geertruyt. 1465: Evert (II) Van Wilp. 1476: Willem tot Egmont en Baer. 1472/1477: Evert Van Wilp. 1490: Jelis van Ewijk, zoon van Griete. (1492: Reyner van der Wey?) ??: Johan van Lawijck, kleinzoon van de eerste Wolfhezer wildforster. 1497: Evert Van Wilp. <1501: Belya Van Middachten-Van Wilp. 1501: RDO. 1507-1532: Aleid Van Lawijck, zus van Johan. 1532-1557: Familie Van Muylecom, schoonfamilie van Aleid. 1557-1597: Belya van Steprade en haar dochter Josina Van Sallant-Van Steprade. Hier wordt de lijst beëindigd; de reformatie zal Heteren tegen het einde van de 16^e eeuw zeker hebben bereikt.
23. Het archief van het huis Bergh. Regestenlijst 1^e deel. Van Schilfgaarde.
24. Inventaris van het oud archief der gemeente Arnhem. P. Nijhoff 1864.
25. Het archief van het huis Bergh, Inleiding.
26. Bijdragen en Mededelingen, dl 54, 1954.
27. Bijdragen en Mededelingen, dl 28, 1925. Bijdragen en Mededelingen 1983, pag. 21 e.v. Bijdragen en Mededelingen 1985, pag. 9. Ach lieve tijd, 750 jaar Arnhem, de Arnhemmers en de Rijn, deel 3, pag. 61.
28. Rekeningen van het bisdom Utrecht 1378-1573 van K. Heeringa, pagina's 180 en 340. Zie ook Bijdragen en Mededelingen dl 28, pag. 55.
29. Kerkelijke Instellingen in de Middeleeuwen.
30. Zie 28.
31. Charter, RDO 324
32. Demoed noemt het jaar 1415, maar dan is Robert al overleden.
33. Een interdict is een kerkelijk verbod om in een bepaald gebied of een zekere gemeenschap kerkelijke diensten te houden, sacramenten toe te dienen en kerkelijk te begraven.
34. Het komt wel meer voor dat de kerkelijke autoriteiten toestemming geven aan hooggeplaatste huizen een eigen kapel in te richten. Zo verleent bisschop Frederik in 1394 toestemming aan ridder Wynandus Van Arnhem, Elizabeth, zijn vrouw en Theodericus, zijn zoon, om voor de tijd van een jaar een priester tot biechtvader te kiezen, in hun woning op een draagbaar altaar de mis te doen opdragen en in kerken, die met het interdict zijn getroffen, de mis met gesloten deuren bij te wonen.
35. Kasteel Doorwerth, 4^e druk, 1998, pag. 3.
36. De tocht heeft plaats juist na de oogsttijd. Zijn troepenmacht bestaat uit 600 knechten en 500 ruiters. In Renkum verwoest hij enkele hutten en trekt dan door naar Arnhem. Bron Geldersche Geschiedenissen, Boek VIII, A. Van Slichtenhorst. Onderweg van Renkum naar Arnhem passeert de bisschop de nederzetting Wolfheze.
37. Hendrik is heer van Doorwerth van 1426 tot 1430; hij overlijdt na 1433. De Historische Vereniging "Oud-Wageningen" meldt op de site Geschiedenis Wageningen in jaartallen: 1422 Frederik Blankenheim, bisschop van Utrecht, overweltigt Wageningen onverwacht tijdens de grote feestdag van St. Maarten. Bevelhebber Ridder Hendrik Van Homoet sneuvelt met 800 anderen. Download mei 2004.
38. H.R.A. Laman Trip: Een oud bouwwerk teruggevonden, Gelre's Bijdragen en Mededelingen, deel 27, 1924, pag. 12 en 13.
39. Het centrum van de buurtschap lag rondom de plaats waar nu het N.H. kerkje staat, in de noordwest hoek van de kruising A50/N225.

40. Kapelaan Henrick heet voluit Hendrick Vaigts van Gladbach. Niet onmogelijk was hij kapelaan te Heelsum.
41. Gelders Archief volgnr. ADC 344:1.
42. Het oude bisdom Utrecht is verdeeld in aartsdiakonaten of proostdijen, o.a. H. Martinus, St. Salvator, St. Jan, O.L. Vrouwe, St. Peter, Arnhem, Oldenzaal, Deventer, Arnhem.
43. Deze bul wordt op 10 maart 1560-1561 in meer gedetailleerde vorm uitgevoerd door Paus Pius IV d.m.v. de *bullā limitum*. Deze paus laat de jaartelling beginnen op 25 maart.
44. W.H. Vroom: De financiering van de kathedraalbouw in de Middeleeuwen, ISBN 90-6179-047-6; A.G. Schulte: Kerken in Gelderland, ISBN 90 6011 959 2.

7. BETEKENIS VAN HET DORP

7.1. INLEIDING

Veelal onderscheidt een buurtschap, dorp of stad zich van andere gemeenschappen door de vervulling van een specifieke taak of activiteit.

Zijn dorp en inwoners van Wolfheze in het voorafgaande beschreven, daarin is niet aan de orde geweest welke betekenis het dorp heeft gehad voor de regio. Evenmin is iets gezegd over de economische situatie van de dorpingen.

Helaas zijn deze aspecten niet specifiek te beantwoorden bij gebrek aan informatie. We moeten het dus doen met redeneringen en beredeneerde veronderstellingen.

7.2. AKKERBOUW, VEETEELT, HUISVLIJT, HANDEL

De nederzetting lijkt niet voortdurend en alleen een kwijnend bestaan te hebben geleid. Die indruk kan gemakkelijk ontstaan doordat de kerk van Wolfheze aftakelt naarmate de archieven uitgebreider en beter worden.

Allereerst een opsomming van enkele aanwijzingen van een min of meer bloeiende gemeenschap ooit:

- Een relatief grote, zelfstandige parochiekerk met een toren die misschien tegelijk met de bouw van de kerk, maar in elk geval relatief snel na de oplevering ervan resp. vóór 1390 - lang voordat b.v. Oosterbeek een toren krijgt - van een toren wordt voorzien¹.
- De bevolking van het dorp en van de parochie heeft in de regio een bovenmodale positie gehad.
- Sedert 1366 heeft het wildforstergoed bijgedragen aan de ontwikkeling van dorp en regio. Maar of de kerk in gelijke mate ervan heeft geprofiteerd is de vraag. De hoeve van het goed heeft steeds of lange tijd in het kerspel Oosterbeek gelegen, zij het aan de grens met parochie Wolfheze en op nog geen kwartier loopafstand van de Wolfhezer kerk.
- Uit de studie van Groneman blijkt dat de kerk een crypt heeft gehad, geschilderde ramen en een leien dak. Dit zijn vrij kostbare voorzieningen, maar niet per se tekenen van een florerende gemeenschap: ze kunnen zijn getroffen door en/of voor de eigenaar of bezitter van de kerk. Anderzijds: zouden ze zijn aangebracht als de kerk onbeduidend was geweest of in verval?
- Het gegeven dat een relatief hoog aantal mensen in de kerk is begraven - in 1893 zijn resten van 7 mensen binnen de fundamenten aangetroffen - behoeft op zich genomen niet te betekenen dat het dorp een bloeiende gemeenschap zou zijn geweest: er zullen ook doden uit andere delen van de parochie zijn begraven. Maar ook hier geldt: was de kerk zonder enige aanzien geweest dan zou de elite - kerkgraven worden uitsluitend door rijken, geestelijken en andere hooggeplaatsten gebruikt - wel ergens anders zijn laatste rustplaats hebben gekozen.

Kerk, dorp en parochie lijken dus gedurende een zekere tijd resp. van tijd tot tijd in “goeden doen” te zijn geweest. Welke oorzaken kunnen hieraan ten grondslag liggen?

Een opsomming van enkele factoren:

- De bevolking beschikt over relatief vruchtbare grond die akkerbouw en veeteelt mogelijk maakt. De producten zijn bedoeld voor eigen gebruik, voor de vereffening van schulden - waaronder die aan de pachtheren - en voor de handel. Bovendien maakt men artikelen en producten uit wat de omliggende natuur heeft te bieden.
- Er is voldoende schoon water voorhanden.
- De bevolking is goed geïnformeerd door de nabijheid van belangrijke internationale handelswegen. Dat kan worden aangetoond aan de hand van het volgende: de vroege acceptatie (rond 1520) van het protestantisme door monniken van het klooster Mariëndaal - evenals Wolfheze gelegen aan de heerwech - wordt toegeschreven aan vrachtovervoerders. De bevolking is ook goed op de hoogte door de contacten met de adel en met medeparochianen.
- De bevolking woont bij de marktplaats die kerk en kerkhof zijn. Wellicht heeft de kerkeigenaar logement aangeboden aan de weggebruikers en hebben de Wolfhezenaren hun diensten aangeboden als de wagens pech hadden of vastliepen in de beekvoorden of op de wegen.
- Het dorp ligt aan een kruispunt van twee zeer belangrijke verkeersaders. De Wolfhezenaren hebben gemakkelijk toegang tot klanten op verderaf gelegen plaatsen, zoals b.v. de kastelen van Rosande, Doorwerth en Renkum, de kloosters van Mariëndaal en Renkum. De 16^e - eeuwse adel en clerus zijn "big spenders". De adel verarmt zich in een excessieve levensstijl en de kloosterlingen meten zich zo'n manier van leven aan terwijl zij juist steeds rijker worden. Mogelijk neemt het handelsverkeer na 1540 nog toe, omdat in dit jaar Wageningen toetreedt tot de Hanze. Arnhem is al sinds 1437 een Hanzestad, na een onderbreking van meer dan een eeuw.
- De dorpelingen hebben ook toegang tot de markten in nabij gelegen grote plaatsen als Arnhem, Ede en Wageningen. Maar ook verderaf gelegen markten als die van Rhenen, Amersfoort en Harderwijk zijn bereikbaar geweest.
- De kerk heeft inkomsten genoten uit de markthandel en er zal tol zijn geheven in het Wolfhezen, o.a. bij de Rondeel-landweer, ten westen van de kerk. Dit laatste punt - handelsinkomsten, tolgelden - behoeft nadere uitleg, want heeft te maken met handelspolitieke regelingen in de streek tussen Arnhem en Wageningen, bezuiden en benoorden de Rijn.

Het Rijnveer op de Praats bij Arnhem is - waarschijnlijk sedert 1076 - eigendom van de kerk St. Pieter te Utrecht. Het veer wordt verpacht, in de 13^e eeuw aan horigen van St. Pieter en vanaf ca 1306 aan de families Van Arnhem en Ploech².

Als Arnhem in 1233 stadsrechten krijgt en (Nieuw) Wageningen in 1263 bepaalt de graaf van Gelre dat tussen Westervoort en Opheusden (tegenover Nieuw Wageningen) geen goederen over de Rijn mogen worden vervoerd dan alleen op de Praats en bij Opheusden. De pachters van het veer betalen daartoe - naast de aan St. Pieter verschuldigde pacht - ook een bedrag aan de graaf. De regeling is niet onvoordelig voor die pachters, want zij kunnen verzekerd zijn van meer vrachtaanbod op de beide veren³.

Goederentransporten naar de Veluwe vanuit het zuiden moeten dus op een bepaald punt ten zuiden van de Rijn naar Arnhem of Opheusden uitwijken om daar de rivier te kunnen passeren. Ook ten noorden van de Rijn moet het goederenverkeer afbuigen naar Arnhem of Wageningen.

Er zijn incidentele signalen dat de naleving van deze regeling in de praktijk ook is gecontroleerd.

Het is logisch te veronderstellen dat het goederenverkeer benoorden de Rijn naar en van Arnhem en Wageningen juist bij Wolfheze naar deze plaatsen heeft moeten afbuigen via de heerwech. Separaat onderzoek door deze auteur heeft aannemelijk gemaakt dat er tot aan ca. 1600 tussen de heerwech en de Rijn geen belangrijke, doorgaande wegen zijn geweest tussen Arnhem en Wageningen.

Maar er lijkt meer aan de hand te zijn.

De familie Van Wilp lijkt in bijzondere mate van de zojuist beschreven handelspolitiek te hebben geprofiteerd. De Van Wilps zijn mogelijk door vererving van de familie Van Arnhem - de moeder van de laatste mannelijke telg uit het geslacht is Elisabeth Van Arnhem van Rosande - in elk geval door belening pachter van het halve veer op de Praats. Zij wonen in kasteel Rosande, niet ver van de Praats en kunnen het goederenverkeer over de Praats dus gemakkelijk (laten) controleren. De familie heeft ook leenrechten op de Wolfhezer kerk. Op en bij de marktplaats van de kerk wordt het geld verdiend. Iets verder westelijk ligt de landweer, alwaar tol zal zijn geheven.

Nog weer iets verder naar het westen kruist de heerwech met de noordzuidweg. Het is treffend dat juist op dit punt het Rondeel ligt: precies daar waar het verkeer op beide wegen goed kan worden gecontroleerd, in de zuidoost hoek van de kruising. En precies daar, op het grondgebied aan de oostzijde van de landweer, dat zeer waarschijnlijk tot hof Wolfheze behoort en dat in leenbezit is van de Van Wilps.

Daar komt bij dat de noordzuidweg ook ten zuiden van de Rijn vrij gemakkelijk door de Van Wilps kan worden gecontroleerd, als zij dit zouden wensen en nodig zouden hebben. Zij hebben immers het bezit van de Heterense kerk en wellicht iemand ter plaatse die de controle kan uitoefenen. Voor de tweede helft van de 15^e eeuw zal Evert (II) Van Wilp wellicht even frequent in Wolfheze als in Heteren zijn geweest. Maar het lijkt dat een controlepost langs de noordzuidweg benoorden de Rijn voldoende is geweest.

Onbekend is of andere leenbezitters van de Wolfhezer kerk - vóór en na de Van Wilps - dezelfde mogelijkheden hebben gehad⁴. Daar komt bij dat het gehele stelsel in de tweede helft van de 16^e eeuw in onbruik zal zijn geraakt of terzijde zal zijn gesteld. De oorzaken daarvan komen aan de orde in het volgende hoofdstuk.

Terug naar de oorzaken van de relatieve welvaart der Wolfhezenaren.

De vraag is wanneer die voorspoed zich zou hebben voorgedaan. De “Gelderse Gouden Eeuw” tijdens het bewind van Otto II van Gelre in de 13^e eeuw kan ook Wolfheze voorspoed hebben gebracht. Maar, in tijden van algehele malaise kan een lokale/regionale samenleving floreren en omgekeerd.

Kortom, bij gebrek aan gegevens en gelet op de geringe omvang van Oud-Wolfheze is het onmogelijk die voorspoed definitief aan te tonen en in de tijd te begrenzen.

Waarschijnlijk dateren de signalen van voorspoed uit tijden - tijdsintervallen - dat het rustig was op de Veluwezoom: perioden waarin geen oorlogen en conflicten zijn uitgevochten in de streek en de bewoners het dorp niet om lijfsbehoud hebben hoeven verlaten.

Uiteindelijk worden tegen het einde van de 16^e eeuw het verval van de kerk en de heerwech, de sociale onrust en de economische verpaupering de nederzetting fataal.

NOTEN HOOFDSTUK 7

1. Maar als de toren is gebouwd als vluchtplaats voor de parochianen dan is er ook het negatieve aspect dat het dorp extra bescherming nodig heeft gehad.
2. Verkerk meent dat de rechten op dit veer al eerder en via de omweg van hof Seelbeek en de Utrechtse St. Maartenskerk in handen zijn gekomen van het St. Pieterkapittel. De in 1215 opgestelde goederenlijst van het St. Pieterkapittel in Utrecht maakt gewag van "*curtis Selebeke*".

Het veer op de Praats en de familie Van Arnhem: Op 19-05-1323 krijgt Wynandus filius Theoderici dicti Tyke uit dit geslacht de rechten op de helft van dit veer van de St. Pieter te Utrecht. Na hem krijgt zijn zoon dit bezit in 1355. 22-05-1360: Overeenkomst tussen Winand Van Arnhem en St. Pieter over het leenbezit van de helft van het veer. Winand betaalt *10 gouden ouden scudati, munt van Vlaanderen, pro herwada*.

Circa 1400: Klacht van Wijnand Van Arnhem aan graaf van Gelre dat te Randwijk goederen over de Rijn worden gezet met het kerkschip. 11-04-1415: Zie onder 08-05-1484. Omstreeks 1475: Mogelijk heeft de hertog van Gelre de veerrechten te Arnhem aan Evert II onthouden of ze van hem teruggenomen. Bekend is dat Evert omstreeks dit jaar zijn loyaliteit aan Adolf van Gelre verwisselde voor trouw aan Karel Van Bourgondië. 08-05-1484: St. Pieter erkent de helft van het veer te Arnhem in eeuwigdurende erfpacht te hebben gegeven aan Elizabeth Van Arnhem, weduwe Evert Van Wilp. Deze deal wordt gemaakt op basis van voorwaarden die zijn omschreven in een brief van 11-04-1415. Op 03-08-1485 oorkondt de stad Arnhem de overeenkomst. 04-03-1491: St. Pieter aanvaardt het halve veer aan de Praast *als een gemortificeerd goed en vervallen en verzuimd leen*. 27-10-1496: St. Pieter erkent de eeuwigdurende erfpacht van het halve veer te Arnhem op dezelfde voorwaarden als die van zijn moeder op 08-05-1484.

17-05-1499: Evert Van Wilp neemt het halve veer te Arnhem in eeuwige erfpacht. 30-05-1501: Winant Van Doorninck Wz. Ontvangt het halve veer voor de stad in erfpacht. Het is niet geheel zeker of deze veerhelft voorheen aan de families Van Arnhem en Van Wilp heeft behoord. De laatste Evert Van Wilp is kort voor deze belening - op 12 maart 1505 - overleden.) 16-12-1511: Andries Van Wyssenich alias Bell neemt in erfpacht de helft van het veer voor Arnhem, *gelijk dit, na doode van heer Evert van Wilp, eerst op vrouwe van Middachten* (= Belye Van Middachten - Van Wilp, zuster van Evert) *en, na haren dood, op Margareta van Arnhem weduwe van Adriaan van Broekhuizen verstorven was*. 29-11-1516: Winand Van Arnhem neemt in eeuwige erfpacht het halve veer voor de stad Arnhem, welk veer door het kapittel, ten gevolge van verzuimde betaling, weer aanvaard was. 27-03-1572: Henrick Van Doorninck en echtgenote dragen op aan St. Pieter de erfpacht van het halve veer op de Praast.) 31-03-1592: Briefwisseling tussen de stad Arnhem en St. Pieter over de voorgenomen verkoop van het veer aan de Praast. 1601: Koop van het veer door de stad Arnhem.

Deze informatie komt grotendeels uit: Coullissen van de macht van C.L. Verkerk, Inventaris van het oud archief der gemeente Arnhem. P. Nijhoff, 1864 en het oud archief der gemeente Arnhem door D.P.M. Graswinckel. Blijkens het Archief van het burgerweeshuis te Arnhem 1583-1914 heeft de familie Van Arnhem rond januari 1485 ook in bezit gehad het veer en de waard te Malburgen.

3. Ook Arnhem en Wageningen zullen ervan hebben geprofiteerd, als ook de graaf zelf.
4. Tenzij de familie Van Arnhem leenrechten op de Wolfhezer kerk zou hebben gehad. Vermeldenswaard is in elk geval dat wanneer de klok van Wolfheze in 1390/1 wordt afgewynd - hoofdstuk 2 - Wynandus de Arnhem domini Wynandi burgermeester is van Arnhem in 1390 en Wynandus de Arnhem domini Gherardi in 1391. Zij behoren tot dezelfde familie Van Arnhem.

8. ONDERGANG VAN DORP EN KERK

8.1. TEKENEN VAN VERVAL

Eerst een opsomming van enkele gegevens en gebeurtenissen waaruit de teloorgang van kerk en dorp is te extraheren:

- De (of een) kerkklok wordt in 1390/1 “afgewijnd”, zie hoofdstuk 3.3.
- De kasteelbewoners richten rond 1410 een gezinskapel in en bouwen rond 1425 een zelfstandige kapel. Het is duidelijk dat het aanzien van de Wolfhezer kerk niet wordt bevorderd als zijn pastoor in deeltijd in de kasteelkapel gaat werken en de top van de sociale pyramide minder vaak of niet meer in Wolfheze ter kerke komt.
- De benoeming in 1461 van een pastoor met een belast verleden.
- De aanval van de Galioten op Wolfheze in juli 1505. Volgens Oltmans verwoesten zij vier huizen, maar blijft de kerk gespaard¹. De aanval is voor enkele inwoners van het dorp, onder wie koster Robert, reden om hun heil elders te zoeken. De terugloop van het inwonertal - de vier verwoeste huizen vormen minimaal 1/3 deel van het totale huizenbestand - en de verpaupering van de achterblijvers zal de positie van de Wolfhezer nederzetting en kerk hebben verzwakt.
- Een gebeurtenis die de teloorgang van de Wolfhezer kerk aanzienlijk heeft versneld is de openstelling in 1519 van de kapel in Heelsum, in opdracht van Margriet Van Homoet, Vrouwe van Doorwerth.
- Rond 1526 gaat het niet goed met de nederzetting. De RDO wil in 1526 onderhoudswerk laten doen aan de kerk, maar de aannemer moet zijn kosten vergoed zien te krijgen uit de offergelden. Hij krijgt althans de sleutel van het offerblok van de orde. Voorwaar geen vastberaden poging tot herstel.

Maar ook de wildforsterij maakt een moeilijke tijd door. In 1526 wordt het goed door de vrouw (!) van Middachten verpacht aan Woelters Willems. Het huis van Middachten heeft de supervisie over de Veluwe wildforsters en het feit dat de supervisor het goed verpacht wijst er op dat de Van Lawijcks “buitenspel” staan.

Ook het feit dat in de pachtovereenkomst niet wordt gesproken over *het wildforstergoed*, maar over *het guet Wulfhesen* is indicatief voor een slechte gang van zaken. Immers, het goed is wellicht geen wildforstergoed meer of is dat slechts deels. Blijkens de aantekening bij de belening van het goed aan Gertrud Van Lawijck zijn er ook problemen met de leenheer geweest. Als gevolg daarvan waren de leenrechten vervallen, maar wegens bewezen moed en trouw door wijlen haar man Gijsbert wordt Gertrud in de oude leenrechten hersteld.

- Uit een kaart van 1550, weergevende de kerkelijke indeling in het Rijngebied tussen Oosterbeek en Wageningen, komt de Wolfhezer kerk voor als kapel, de Heelsumse kerk als parochiekerk en in 1561 ontstaat de parochie Heelsum/Wolfheze als vervanging van de Wolfhezer parochie. De kerken van Arnhem, Oosterbeek en Renkum liggen ook in het zuiden van hun kerspels, dicht bij de Rijn. Door de verplaatsing van de parochiekerk van Wolfheze naar Heelsum komt die vrijwel op een rechte lijn te liggen met de drie zojuist genoemde kerken.

- De Proceskaart uit 1553:
 - de afwezigheid van een kruis op de toren
 - de afwezigheid van een kerkhof
 - de afwezigheid van een pad naar een kerkingang, terwijl alle andere opstallen wel een toegangspad hebben.
- De beeldenstorm (1566 en heroplevingen in 1572, 1580 en later) is waarschijnlijk aan de kerk voorbijgegaan. Maar het opkomend protestantisme heeft zeker bijgedragen aan de ondergang van de kerk, al was het alleen maar omdat de daarmee gepaard gaande onzekerheden niet hebben uitgenodigd tot restauratie van het vervallen kerkgebouw. In 1582 besluit het Hof van Gelre dat de niet-katholieke godsdienst de enig toegelaten vorm van eredienst is en in 1587 volgt een verbod op de Heilige Mis, het toedienen van de doop op katholieke wijze en de katholieke huwelijksluiting. Daar komt bij dat de bevolking volkomen verpauperd en de adel verarmd en decadent is, terwijl de kerk als instituut door langdurig moreel en zedelijk verval ontwricht is.

Nu de feitelijkheid van de teloorgang van Wolfheze is gebleken moet eerst worden gezocht naar een samenhangende verklaring van de daaraan ten grondslag liggende verbanden en factoren.

- Eén van de onderliggende oorzaken is mogelijk absentisme van de grondeigenaar of de leenbezitter. De kerk resp. hof Wolfheze is - althans in de Late Middeleeuwen - tot aan zijn ontmanteling ononderbroken in eigendom of bezit geweest van de huizen Van Montfoort, Van Wijhe, Van Wilp en van de RDO of diens landcommandeur, die allen hun domicilie elders hebben. Leenheer noch leenmannen gaan in Wolfheze naar de kerk en hebben dus geen direct, persoonlijk belang bij een goed functionerende kerk. Wellicht gaat dat laatste minder op voor de tweede helft van de 15^e eeuw wanneer de laatste Evert Van Wilp de kerk in bezit heeft.

De wildforsterij kent in goede tijden waarschijnlijk minder absentisme, maar heeft zeker perioden van stagnatie en achteruitgang meegemaakt. Zo is het goed rond de overgang van de 15^e naar de 16^e eeuw gedurende tientallen jaren verwaarloosd en wellicht zelfs niet bewoond geweest. Ook is belangrijk dat de leenbezitters van hof en wildforstergoed in elk geval in de 15^e en 16^e eeuw elkaar frequent afwisselen en dat sommigen oud of armlastig zijn. Ook hierop vormt de periode van Van Wilp v.w.b. hof Wolfheze waarschijnlijk weer een uitzondering.

- Vanaf 1501 is de landcommandeur van de RDO namens de orde de leenman van de kerk. Onderneemt de orde in 1526 geen vastberaden poging tot herstel, zoals hiervoor gezegd, een belangrijker conclusie is dat de RDO zijn handen aftrekt van de kerk, althans in financieel opzicht. De orde hangt de rooms katholieke leer aan tot in 1637, lang nadat de reformatie de bestuurslagen heeft bereikt. Het is aannemelijk dat de orde hierdoor vanaf medio 16^e eeuw geen krachtige rol heeft kunnen spelen met betrekking tot de kerk. Overigens, het is weinig waarschijnlijk dat de RDO ooit en überhaupt een sterke rol heeft kunnen vervullen in Wolfheze of elders. Het ontbreekt de organisatie aan (machts)middelen om zijn belangen - zijn pachters, opstallen en gronden - veilig te stellen.
- De kerk heeft altijd een geïsoleerde ligging gehad en heeft zich in tijden van gevaar nimmer onder de bescherming kunnen stellen van een land- of kasteelheer.
- De rol van huis Doorwerth.
Het aanzienlijke huis Doorwerth is de Wolfhezer kerk, althans diens eigenaren en bezitters, niet goed gezind. De heren van Doorwerth zijn bepaald machtsbelust².

Waar hun gebied aan de zuidkant door de Rijn wordt begrensd zal het voor hen geen genoegen zijn geweest dat zij het grondgebied van hun heerlijkheid - tot ver in de Nieuwe Tijd - niet noordwaarts hebben kunnen uitbreiden.

Immers, zij stuiten dan o.a. op de gronden van de Wolfhezer wildforsterij en van hof Wolfheze. Demoed toont aan de hand van het Leenboek 1413-1518 aan dat huis Doorwerth zeer omvangrijke lenen heeft, maar géén in de strook gebied tussen de Rijn en Oud - Wolfheze. Hij ziet echter wel over het hoofd de belening uit 1402 ...*met den bossche dat daer t o hoort, gelegen in den kerspel van Wolffhesen ende van Oosterbeek.*

(De leengoederen de Sonnenberg en Oorsprong van huis Doorwerth liggen verder oostwaarts).

In 1602 ligt de noordgrens van de heerlijkheid Doorwerth ettelijke kilometers bezuiden het wildforstergoed en hof Wolfheze. In 1616 ligt deze grens aanzienlijk noordelijker. De wildforsterhoeve ligt dan waarschijnlijk niet binnen de heerlijkheid, verschillende heggen ervan wel. Ook hof Wolfheze valt geheel buiten de heerlijkheid.

Hierbij moet worden opgemerkt dat a/ er twijfels kleven aan de juistheid van deze kaart, die waarschijnlijk uit politieke motieven is ontstaan en b/ de tekst van Demoed (pag. 27) als zou de noordgrens van de heerlijkheid samenvallen met de Zwarte Weg (= de oude heerwech) niet juist is. Op zijn kaart 10 is duidelijk te zien dat de (vermeende) noordgrens ruim ten zuiden van de Wolfhezer kerk loopt om de heerwech 1 à 2 km ten zuidwesten van de kerk te raken. In 1672 valt hof Wolfheze nog altijd niet binnen de grenzen van Heerlijkheid Doorwerth en het wildforstergoed waarschijnlijk slechts deels³.

Ook heeft huis Doorwerth geen heggen in de onmiddellijke nabijheid van Wolfheze. Kaart 6 van Demoed laat zien dat de meest noordelijk gelegen Doorwerthse heg - de *Silverbergh hegge* - in 1616 toch nog ruim een km van hof Wolfheze en de wildforsterij is verwijderd. In het laatste kwart van de 17^e eeuw krijgt huis Doorwerth erfpachtrechten op hof Wolheze, wat niet betekent dat er sprake is van een uitbreiding van de heerlijkheid Doorwerth.

De heren van Doorwerth zullen het evenmin aangenaam hebben gevonden dat hun heerlijkheid geen eigen kerk heeft. Het gevolg daarvan is al even onplezierig: anderen - de huizen Van Montfoort, Van Wijhe en Van Wilp en de RDO of diens landcommandeur - bepalen wie hun pastoor zal worden.

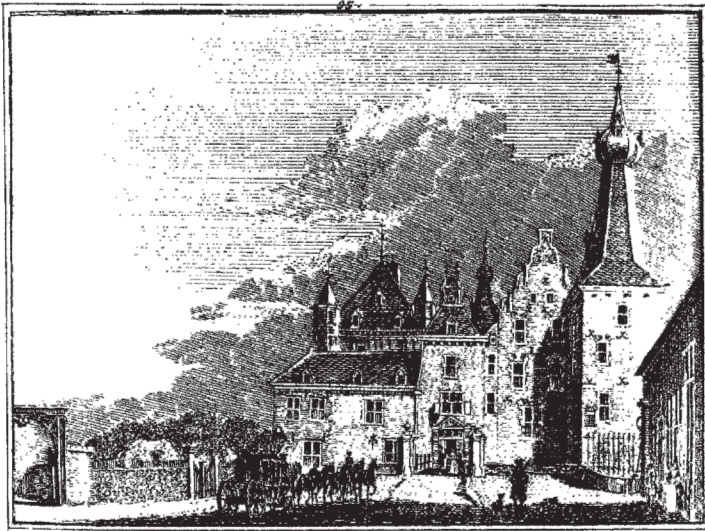
Hoe gevoelig dit ligt is wel gebleken in de al geschilderde pastoorskwestie in 1554-1556 te Heelsum. Maar eerder al - in 1436 - ontstaat een conflict tussen huis Doorwerth en Van Wilp, als deze laatste hof Wolfheze in leen krijgt, terwijl huis Doorwerth meent er rechten op te kunnen laten gelden.

Zijn de heren van Doorwerth passief gebleven in deze situatie? Het lijkt er niet op. Zoals al vermeld krijgen Robert Van Doorwerth en zijn vrouw omstreeks 1410 toestemming van de bisschop om een gezinskapel in te richten. Tot dan toe gaan de kasteelbewoners in Wolfheze ter kerke. Althans, zij behoren dat - strikt kerkrechtelijk genomen - te doen want de pastoor heeft in zijn parochie een zielzorgmonopolie en de parochianen zijn verplicht de zondagsmis in de parochiekerk bij te wonen. Echter, de kasteelbewoners bezoeken óók de Oosterbeekse kerk. De kerk krijgt herhaaldelijk steun van het huis. In 1416 schenkt Jutte Van Asperen aan het altaar van de kerk, gewijd aan God en de Heilige Maagd, enige goederen voor het zieleheil van haar overleden man Robert.

Blijkbaar heeft de Wolfhezer kerk niet de onverdeelde toewijding van huis Doorwerth.

Omstreeks 1425 laat huis Doorwerth een zelfstandige kapel bouwen en het ligt voor de hand dat nu ook bedienden en andere parochianen niet meer of minder naar de kerk in Wolfheze zullen gaan.

In de in 6.5. behandelde schuldbekentenis van Johan Van Hemert en zijn vrouw wordt gesproken over *de pastoor tot Wolfhesen ende tot Helsom*. Maar deze pastoor is ook de pastoor van de heerlijkheid Doorwerth en dát wordt nu juist onvermeld gelaten. Blijkbaar wil het echtpaar dit gegeven verdoezelen.

* Kasteel *DOORNWERD* van vóóren. 1744.

Een ander voorbeeld dateert van 23 maart 1498, als Sophie Van Bijland van Doorwerth aan de Arnhemse St. Walburgkerk de helft van de grove en smalle tiend te Randwijk schenkt voor twee memorieën op haar graf (in de kerk) en vier wekelijkse missen op het Heilig Kruisaltaar; de schenking wordt begroot op *soeventien golve Franckrixse erfelicker reynten*⁴.

Het is te begrijpen dat Sophie voor haar graf de voorkeur geeft aan een stadse kerk boven een dorpskerk. Maar uit de oorkonde blijkt dat zij en haar beide echtgenoten deze kerk al lange tijd bezoeken.

Huis Doorwerth had - als parochiaan - de kerk in Wolfheze moeten ondersteunen. Wellicht is die steun er ook wel geweest, klaarblijkelijk in onvoldoende mate. Maar elke steun die huis Doorwerth aan de kerk zou hebben verleend zou in feite een vergoeding zijn van de nalatigheid van de huizen Van Montfoort, Van Wijhe, Van Wilp en de RDO.

In 1519 wordt de nieuw gebouwde kerk van Heelsum opgeleverd. Het valt op dat de kapel snel aan status wint. Relatief kort na zijn inwijding wordt de kapel tot parochiekerk opgewaarderd en in 1546, maar mogelijk al eerder, heeft de kerk een koster, Evert Henricxs⁵.

Bisdom Utrecht en huis Doorwerth hebben, gegeven de deplorabele staat van de Wolfhezer kerk, duidelijk een gezamenlijk belang. Het bisdom heeft hoogstwaarschijnlijk geen zeggenschap over de Wolfhezer kerk en evenmin over de Heelsumse kerk, maar heeft er wel belang bij een vervallen kerk te “ruilen” voor een splinternieuwe dichtbij. Het voordeel voor huis Doorwerth is dat het eindelijk een eigen kerk binnen zijn heerlijkheid krijgt en dat het pastoors van eigen keuze ter benoeming door de kerk kan voordragen. Bovendien is de afstand tussen de Heelsumse kerk en de dochterkerk te Heteren korter dan die tussen de kerken van Wolfheze en Heteren.

Onnodig te zeggen dat de Heelsumse kerk sterk ten nadele van die van Wolfheze heeft gewerkt en dat niet alleen in termen van aantallen kerkbezoekers. Het Heelsumse godshuis zal handel hebben weggekaapt van zijn Wolfhezer concurrent. Immers, het ligt op twee km afstand van de noordzuidweg en aan dezelfde heerwech als de Wolfhezer kerk. Tussen Westervoort en Opheusden zullen nog steeds geen handelsgoederen over de Rijn mogen worden vervoerd en de kapel ligt iets gunstiger t.o.v. het veer Wageningen/Opheusden dan de Wolfhezer kerk.

Deze aspecten zijn voor de heer van Doorwerth ongetwijfeld mede bepalend geweest om zijn kerk juist daar te bouwen en niet dichterbij de grootste woonkern van de parochie, het kasteel en zijn directe omgeving. Het bisdom is om die reden wellicht even content geweest; de kerk staat aan de grens van het parochiegebied, zie 2.1.⁶

8.2 DE ONDERGANG

Groneman en andere Wolfheze-auteurs suggereren dat de Wolfhezer bevolking omstreeks 1587 is weggetrokken. Alle auteurs leggen een direct verband tussen het vertrek van de bewoners en de vermeende verwoesting van kerk en dorp door Spaanse troepen in 1585.

Op grond van deze studie wordt een andere oorzaak voor de ondergang van kerk en dorp voorgesteld. Niet één enkele oorzaak - verwoesting door Spaanse troepen in 1585 of 1624 - maar een langgerekte teloorgang.

Het verval slaat vooral toe in hof Wolfheze. Het wildforstergoed beleeft ook moeilijke tijden, maar blijft - soms met intervallen - functioneren.

De in 8.1 genoemde symptomen van verval doen zich aanvankelijk voor op verschillende terreinen en gespreid in de tijd. In de loop van de 16^e eeuw komen de negatieve factoren samen, beïnvloeden en versterken elkaar en brengen kerk, dorp en parochie zo zeer in de knel dat de ondergang uiteindelijk niet meer is te vermijden. Op een gegeven moment - waarschijnlijk omstreeks 1600 - wordt een "point of no return" bereikt en bezegelt een kortstondig verblijf van de troepen van Van den Bergh in de winter van 1624 het lot van de kerk.

Het is onduidelijk op welk moment in de geschiedenis de teloorgang van de kerk begint. Is het gegeven dat de torenklok in 1391 wordt "afgewijnd" een eerste indicatie?

Hoe dat ook zij, de voor de kerk negatieve ontwikkelingen vanaf de eerste helft van de 15^e eeuw zijn evident. Wordt dit tijdvak gezien als het begin van de aftakeling dan zou deze tot aan de sloop van het gebouw in 1624 omstreeks twee eeuwen hebben geduurd.

Bezien tegen deze achtergrond is het opvallend dat de huizen Doorwerth en Van Wilp beiden in 1436 interesse hebben in een leen op de kerk en de omliggende gronden.

De laatste Evert Van Wilp moet in de 2^e helft van de 15^e eeuw zijn rechten op de kerk herhaaldelijk binnen zijn familie - met name zwager Arnt Van Middachten en zus Belia Van Wilp - verdedigen. Dat behoeft het echtpaar niet te doen om de erfenis voor kinderen veilig te stellen, want het huwelijk is kinderloos gebleven. De RDO is in 1501 geïnteresseerd in een belening en krijgt die ook. In 1546 en 1560 hebben Johan Stratius resp. zijn zoon Anthonis belangstelling voor pachtrechten.

Met andere woorden: er blijft belangstelling voor de kerk, terwijl toch de tekenen van verval er zijn en toenemen. Mogelijk heeft de laatste Evert Van Wilp nog in de kerk geïnvesteerd: een crypt, de geschilderde ramen misschien of zelfs een leien dak.

Waarom, waardoor heeft de teloorgang zo'n lange tijd gevergd?

Er lijkt maar één verklaring mogelijk, een financiële.

Kerk en omgeving lijken in de 16e eeuw en in het begin van de 17e eeuw een soort “wingewest” te zijn geweest voor de leenmannen.

De gronden van hof Wolfheze kunnen door hun gunstige ligging voor relatief veel geld en tegen gunstige voorwaarden worden verpacht.

De kerk is als godshuis gedurende een zekere, onbekende tijd in verval geweest, wellicht tot aan of kort na 1526, maar in elk geval tot een tijdstip vóór 1553, waarna het gebouw zijn functie als plaats van godsdienstuitoefening heeft verloren. De reden waarom Johan Stratus in 1545 geen kerkgiftrechten in pacht heeft gekregen is onbekend. Wellicht heeft dat te maken met het gegeven dat die rechten op de Heelsumse kerk rusten, in casu bij huis Doorwerth, maar er kan een andere reden zijn, b.v. dat Stratus, alhoewel hooggeplaatst, niet tot de adel behoort.

Als marktplaats is het gebouw echter langer in gebruik gebleven, waarschijnlijk tot omstreeks het begin van de 17^e eeuw.

Dan ongeveer implodeert het in 7.2. beschreven handels- en vervoersstelsel tussen Arnhem en Wageningen.

De invloed van de graaf van Gelre neemt af wanneer in 1543 Gelre wordt opgenomen in de Habsburgse Nederlanden onder Karel V.

Als gevolg van de voortschrijdende reformatie in de 2^e helft van de 16^e eeuw neemt vervolgens de rol van St. Pieter als pachtheer van het veer op de Praats af.

In 1601 koopt de stad Arnhem het veer op de Praats van St. Pieter en legt in 1603 de schipbrug aan.

Het vrachtvervoer van en naar Arnhem heeft in de 1570-er jaren te lijden door de Spaanse bezetting van de stad. Ook heeft de stad te maken met uitbraken van de pest (1565, 1574).

De noordzuidweg zal meer vrachtvervoer te verwerken krijgen. De heerwech wordt ondertussen ook minder aantrekkelijk doordat het klooster Mariëndaal in 1587 wordt gesloopt, de Wolfhezer kerk vervalt en het Mariaklooster te Renkum in 1584/5 wordt verwoest. Mede ten gevolge daarvan komt de Utrechtseweg tot ontwikkeling.

Een kortstondig verblijf van de soldaten van Van den Bergh betekent tenslotte de genadeklap voor het gebouw in Wolfheze. Mogelijk - waarschijnlijk - hebben zij er grote vuren aangelegd.

En de dorpingen? Wat is er van hen geworden?

Het is heel wel mogelijk dat zij wegtrekken wanneer de heerwech minder wordt gebruikt, dus al voor 1624. Dat leidt immers tot een nog verdere isolering van de nederzetting en tot verdere bemoeilijking van de afzetmogelijkheden van hun produkten.

Voeg daarbij de algehele verpaupering van de maatschappij, de onrust rond de reformatie en de opstand tegen Spanje en er lijken voldoende redenen voor de dorpingen om voorgoed weg te trekken.

Zo zal er een einde zijn gekomen aan een eeuwenoud godshuis en een even oude marktplaats, als ook aan de nederzetting van hof Wolfheze.

Een nederzetting die - klein qua oppervlak en inwonertal - zijn bestaan grotendeels te danken heeft gehad aan een kruispunt van belangrijke wegen en aan een romaans kerkje, gebouwd door een onbekende bouwheer in de Volle Middeleeuwen.

Een nederzetting die vanaf het einde van de 15^e eeuw een kwijnend bestaan heeft geleid.

Een nederzetting boven de groene Veluwezoom en op de rand van het valse Veluwekleed.

NOTEN HOOFDSTUK 8

1. Demoed zegt dat er door de Galioten veel is vernield, maar dat kerk en burcht gespaard zijn gebleven. Roorda van Eysinga zegt dat een groot aantal huizen is platgebrand inclusief alle boerderijen op Heer Arndt Enck, dat die huizen nimmer zijn herbouwd en dat de bewoners de wijk hebben genomen; over de kerk en de burcht zwijgt hij.
2. Daarvoor zijn tal van literatuurplaatsen aan te wijzen. Het is voorts denkbaar dat de kerk van Wolfheze een directe concurrent is geweest van kasteel Doorwerth. Niet alleen kerken hebben een rol gehad als marktplaats en logement, ook kastelen deden dat. Zo kan het verkeer op de noordzuidweg na 1600 de keus hebben gehad handel te drijven en te logeren te Doorwerth of in Wolfheze. Het kasteel is voor een marktplaats gunstig gelegen.
3. RAG, Oud Rechterlijk Archief Doorwerth, inv. nr. 3.
4. Eenige bijzonderheden aangaande de St. Walburgskerk te Arnhem door A.J. Maris in Bijdragen en Mededelingen, dl XL, 1937.
5. In dit jaar is hij 52 of 53 jaar oud en hij is gedurende 30 jaar of langer als koster in Oosterbeek en Heelsum geweest.
6. Het strategische belang van deze lokatie blijkt b.v. ook een brief van 4 juni 1591 van het stadsbestuur van Rhenen aan de staten van Utrecht. Daarin worden voorstellen gedaan om de vijand te beletten vanuit het zuiden tussen Wijk bij Duurstede en Arnhem over de Rijn te trekken. Het bestuur adviseert de Rijn te blokkeren d.m.v. *schuyten en boyten, cleyn en groot*. en raadt verder aan *En dat uwe U. mede gelieuen te leggen xxx ofte xl soldaten tot Elst, in een steenen camer (huis), als oick zeeckere soldaten in de kerk tot Helsem, zoe ofte voors. twee plaetsen die meeste ouervaerten van vyant geschieden*. Bron: Kronijk Historisch Genootschap te Utrecht, jaargang 1862.
7. Arneym. Tachtigjarige oorlog. Download februari 2008.

9. POSTSCRIPTUM

De ondergang van het dorp Wolfheze is niet totaal geweest.

In feite is alleen hof Wolfheze ten onder gegaan: enkele pachtboerderijtjes en de parochiekerk.

Maar het is wel de hof waardoor Wolfheze een zekere - beperkte - bekendheid heeft verkregen in de Middeleeuwen. En het is vooral de hof die enkele historiografen - ver in de Nieuwe Tijd - tot nader onderzoek hebben gebracht.

Het wildforstergoed, de grootste van de twee boerengemeenschappen die Oud- Wolfheze hebben gevormd, is blijven bestaan.

Het goed wordt in toenemende mate een buitenplaats van gegoede - soms Arnhemse - families.

Daardoor neemt wel de agrarische activiteit en de bosexploitatie van het goed af. In 1726 neemt huis Doorwerth het goed in bezit neemt en wordt de bosbouw weer intensiever ter hand genomen. De oorspronkelijke wildforsterfunctie raakt steeds verder uitgehold, totdat in 1795, tijdens de Bataafse Republiek, het goed deze functie ook in formele zin verliest.

Daarna valt het uiteen onder verschillende eigenaren.

Kortom, de agrarische functie van Wolfheze en de bosexploitatie in het oostelijk deel van het dorp nemen na medio 17^e eeuw geleidelijk af.

Het wegvervoer Arnhem-Wageningen neemt een zuidelijker route, de huidige Utrechtseweg.

Het gevolg van een en ander is dat de natuur weer bezit neemt van grote delen van het gebied.

Het raakt in de vergetelheid.

Totdat - in het midden van de 19^e eeuw - er weer belangstelling ontstaat voor het gebied.

In de geschriften van Nijhof (1828) en Heldring (1840) wordt o.a. het Wolfhezer natuurschoon beschreven. Even daarna wordt de aanleg van de spoorlijn Utrecht-Arnhem voltooid, waarbij Wolfheze zijn eigen station krijgt. De z.g. Zendingsfeesten in de vroege 1860-er jaren op het voormalige wildforsterijgebied zijn erg druk bezocht geweest. De bekende Oosterbeek-schilders, voorlopers van de Haagse School, kunnen in dit verband niet onvermeld blijven. Zij hebben ongetwijfeld bijgedragen aan de bekendheid van het gebied tussen Oosterbeek, Wolfheze en Doorwerth.

Het opgravingsonderzoek naar de middeleeuwse parochiekerk van Wolfheze in 1893 door de Oosterbeker Groneman trekt velen naar het gebied, evenals de renbaan nabij het benzinstation De Slenk aan de A50.

Toch gaat het bij dit alles om incidenteel opborrelende - toeristische - belangstelling.

De vestiging tenslotte van het Psychiatrisch Ziekenhuis (1907) en het Blindentehuis (1912) in Wolfheze heeft geleid tot de bouw van een geheel nieuw dorp: het huidige Wolfheze, ettelijke honderden meters benoorden de voormalige hof Wolfheze en het wildforstergoed.

BELANGRIJKSTE BRONNEN

De in de noten genoemde literatuurplaatsen geven specifiek de bronnen weer van de desbetreffende tekstgedeelten. De hieronder vermelde referenties betreffen meer algemene literatuur. Een auteur of bron kan in beide categorieën voorkomen.

1. Auteurs

ALBERTS, W.J.

Van Heerlijkheid tot Landsheerlijkheid, 1978. ISBN 90 232 1579 6.

ARCHEOLOGISCHE WERKGEMEENSCHAP VOOR NEDERLAND.

Diverse publikaties in het orgaan Westerheem verschenen in de periode 2001 tot einde 2007.

BAGGEN, J.

Beeld van een kerk. Uitg. Deventer Dagblad Combinatie, 1992.

BERG, J.M. VAN DEN

Magnalia Dei, de geschiedenis van het kerkelijk Doorwerth-Heelsum.

Uitg. Hervormde Gemeente Doorwerth-Heelsum, 1976.

BERKEL, G. VAN e.a.

Nederlandse plaatsnamen. De herkomst en betekenis van onze plaatsnamen.

Uitg. Prisma Informatief, 1^e druk 1995. ISBN 90-274-4059-X.

BORMAN, R.T.A.

Archeologie in Gelderland. Uitg. Terra, Zutphen. ISBN 90.6255.0908.

DEMOED, E.J.

1. Van een groene zoom aan een vaal kleed, nr. 3. Uitg. Gysbers & van Loon, Arnhem, 1973. (Heruitgave)

2. Nederl. Hervormde Kerk te Oosterbeek, 1949.

DOLDEREN, G. VAN

1. Geschiedenis van 't oude Wolfhees en het dorp Wolfheze 1900-1940.

Uitg. Repro-Holland 1977, Alphen a/d Rijn.

2. Het plaatsnamenboek van de Veluwe. Uitg. Gysbers & van Loon, 1992.

DULK, P.R. DEN

Mariëndaal van klooster tot laboratorium. Uitg. Bedrijfslaboratorium Grond- en Gewasonderzoek.

ERKENS H.C.J.

Uit de oude doos. Uitg. Kontrast, Oosterbeek 1997.

FRUIN, R. e.a.

Catalogus van het archief der heren van Montfoort. Uitg. A. Oosthoek, Utrecht 1920.

GARDENIERS, J.J.P.

De vroegste kerkenbouw in Gelderland.

Lezing voor de Archeologische Werkgroep Nederland Afd. 17. Arnhem, 14-01-2004.

GEER TOT OUDEGEIN, J.J. DE

Archiven der Ridderlijke Duitse Orde Balie van Utrecht, 1871.

GLAZEMA, P.

Gelre's Bijdragen en Mededelingen, deel 51 pag. 63 e.v.

GRONEMAN, H.J.H.

De bouwval te Wolfhezen en wat er gevonden werd.

1. Manuscript in transcriptie door J.P.H.T. Michiels.

2. Publikatie in Eigen Haard 1894, pag. 133 e.v.

3. Gelders Archief, Blok 0508, inv. nr. 328.

4. Ingezonden brief Arnheemsche Courant 4 juli 1893.

HEGENER, M.

Archeologie van het Landschap. Uitg. Contact 1995. ISBN 90-254-1432-X.

HEIDINGA, A. H.

1. De Veluwe in de Vroege Middeleeuwen; Aspecten van de nederzettingsarcheologie van Kootwijk en zijn burens, I, II en III. Academisch proefschrift, mei 1984.
2. Zie noten

HELDRING, O.G. en GRAADT JONCKERS, R.H.

De Veluwe. Eene Wandeling. Herdruk 1969 naar de uitgave van 1841.

HINSBERGEN, P.J.C.G. VAN

Inventaris van het archief van de Ridderlijke Deutsche Orde Balije van Utrecht 1200-1811

HOUKES, R.

1. Onderzoek naar relaties in de verspreiding van grafheuvels uit het laat-neolithicum en de bronstijd in het kaartgebied van Arnhem-Renkum, kaartblad 40a, noordelijk deel.
2. Opgegraven verleden van Gelderland, pag. 133.
3. Emailwisseling in april 2003 en oktober 2007.

HUISMAN, J.

Gezicht op de geschiedenis van Wageningen.

Historische Reeks Vereniging "Oud-Wageningen", nr. 2/1983.

JANSEN, H.

1. Het Stratus Rondeel van Oud - Wolfheze, Schoutambt en Heerlijkheid 4/2003.
2. Wolfheze wat zegt een naam?, Schoutambt en Heerlijkheid 3/2004.
3. De kerk van oud-Wolfheze ca. 1000-1624. Een oriënterend onderzoek. Eigen uitgave, voorjaar 2005.
4. Het wildforstergoed van oud-Wolfheze. Ongepubliceerd werk.
5. De landroute(s?) Arnhem-Wageningen in Middeleeuw en Nieuwe Tijd. Ongepubliceerd werk.

KOK, H.L. e.a.

Begraven & Begraafplaatsen. Monumenten van ons bestaan. Uitg. Stichting Teleac, 1994. ISBN 90-6533-371-1.

KUTTNER, E.

Het hongerjaar 1566. Uitg. Querido, 1974. ISBN 90 214 30290.

KUYS, J.

Kerkelijke organisatie in het middeleeuwse bisdom Utrecht. Uitg. 2004 Valkhof Pers, Nijmegen; ISBN 90 5625 172 4.

LAWICK, H.C.G. BARON VAN

Enige opmerkingen naar aanleiding van de genealogieën van Van Spaen, voorzover betreft de eerste zes generaties van het geslacht van Lawick. De Nederlandsche Leeuw 1953, 211-216.

LEYDEN, F.

1. Oude wegen op de Veluwe. Bijdragen en Mededelingen 1940, dl 43.
2. Oude wegen op de Veluwe. Een aanvulling. Bijdragen en Mededelingen 1941, dl 44.
3. Landweren en wachtplaatsen in Gelderland. Bijdragen en Mededelingen, 1942, dl 45.

MEIJ, P.J. e.a.

Geschiedenis van Gelderland 1492-1795. Uitg. De Walburg Pers, 1975.

MEIJER, F.

Pruyscher saken. Duitse Orde-ridders en Pruisen in "Niederländer im Ostseeraum und der Deutsche Orden". Download oktober 2005.

MICHIELS, J.P.H.T.

Oud-Wolfheze. De geschiedenis van een dorp aan de Veluwezoom. Wageningen 1996.

MILIS, L. e a.

De Heidense Middeleeuwen. Uitg. Kok, Kampen 1992. ISBN 90-242-6153-8.

- NIJHOFF, IS. AN.
 1. Wandelingen in de omstreken der stad Arnhem. Uitg. P. Nijhoff, Arnhem 1828.
 2. Het Wilhelmus te Eede in 1624. Geldersche Volksalmanak 1859.
- OLTMANS, ALB.
 1. Het landgoed Wolfhezen. Een verdwenen dorp. Uitg. Romijn, Oosterbeek, 1922.
 2. De kerken te Wolfhezen en te Heelsum in het kerspel Wolfhezen. Bijdragen en Mededelingen, deel XXVI, 1923.
- OOSTVEEN, J.W., e.p.
 Velua Catholica, eerste deel 600 -1600. Eigen uitgave.
- OTTEN, D.
 Het plaatsnamenboek van de Veluwe. Uitg. Gysbers & van Loon, 1992.
 ISBN 90-6235 073-9.
- RIDDER, T. de
 Vereeuwigd landschap. Wandelen door schilderachtig Wolfheze.
 Archeologische routes in Nederland 24. ISBN 90 -7604 - 61- 31.
- ROLAND, M. e.a.
 De Veluwe. Een verkenning van de zuid Veluwe. Uitg. Elmar. ISBN 90-6129-523-9.
- ROMERS, H.
 De bouwgeschiedenis van de oude kerk te Oosterbeek.
- ROORDA VAN EYSINGA, N.P.H.J.
 De Veluwezoom. Ontwikkeling, bewoning, vegetatie en hun onderlinge invloed vooral in het gebied van Renkum. Ongedateerd werk >1949.
- SCHEVICHAVEN, H.D.J. VAN
 Kerkgebouwen op het latere Geldersche grondgebied vóór 1300. Gelre's Bijdragen en Mededelingen, dl. 18, 1915.
- SCHULTE, A.G.
 1. De Grote of Eusebiuskerk in Arnhem. Ykpunt van de stad. Uitg. Matrijs.
 ISBN 90-5345-055-6.
 2. Kerken in Gelderland. Uitg. Walburg Pers. ISBN 90 6011 959 2.
- SCHUIJF, J.
 Heidens Nederland. Zichtbare overblijfselen van een niet-christelijk verleden. Uitg. Matrijs, 1995. ISBN 90-5345-063-7.
- SLICHTENHORST, A. van
 Gelderse Geschiedenissen.
- STICHTING OUDE GELDERSE KERKEN
 Diverse publikaties.
- TIEMENS, W.H.
 Een duizendjarige kerk. De Ned. Hervormde Kerk in het Benedendorp van Oosterbeek. Uitg. Oosterbeek ca. 1977.
- TIMMERS, J.J.M.
 Christelijke Symboliek en Iconografie, 8^e druk. ISBN 90-2284-401-74.
- VERBEEK, D. en GORTEL, H. van
 De Geschiedenis der Neder-Veluwe, Deel 1 Ede en Omstreken, 1888.
- VERKERK, C.L.
 Coulissen van de macht. Hilversum, 1992. ISBN 90-6550-246-7.
- VLIERDEN, M. van
 Willibrord en het begin van Nederland. Uitg. Clavis/Museum Catharijneconvent 1995.
 Stichting Publikaties Middeleeuwse kunst. ISBN 90-7561-601-5.
- WESTERINGH, W. VAN DE
 Tabula Batavorum 1981/2.
 Nieuwsbrief Kring Kesteren e/o, augustus 2002.
 Korrespondentie 2006/2007.

2. Overige bronnen

Archief van het aartsbisdom Utrecht. Jaargangen 1874 -1957.

Archief voor de Geschiedenis van de katholieke kerk in Nederland. Jaargangen 1959-1970, 1976-1991.

DE AUTEUR

De auteur is in Wolfheze geboren (1938) en getogen.

Hij heeft gedurende het grootste deel van zijn loopbaan gewerkt in de farmaceutische industrie en functies vervuld - Strategic Product Manager, International Licensing Director – in het overgangsgedebied van wetenschap en commercie.

Het is zijn ambitie om de lange en tot nu toe nauwelijks onderzochte geschiedenis van Oud -Wolfheze te beschrijven en een aanzet te geven tot breder en dieper onderzoek ter zake door andere amateurs en door professionals.

Eerder schreef hij over het Stratus Rondeel en over de naam Wolfheze (Schoutambt en Heerlijkheid 4/2003 en 3/2004 van de Stichting voor Heemkunde in de gemeente Renkum).

In het voorjaar van 2005 bracht hij in een beperkte oplage een oriënterend onderzoek uit getiteld 'De kerk van Oud-Wolfheze ca. 1000-1624.

Henk Jansen, Dr. van der Steenlaan 14, 5348 JL Oss.

E: h.jansen-rbe@kpnplanet.nl